

КЕРІВНІ ПРИНЦИПИ ЩОДО ЗАХИСТУ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА ПІД ЧАС ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

НОРМИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ЗАХИСТУ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА
ЗГІДНО З МІЖНАРОДНИМ ГУМАНІТАРНИМ ПРАВОМ, З КОМЕНТАРЯМИ

КЕРІВНІ ПРИНЦИПИ ЩОДО ЗАХИСТУ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА ПІД ЧАС ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

**НОРМИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ЗАХИСТУ ПРИРОДНОГО SEREDOVISHA
ЗГІДНО З МІЖНАРОДНИМ ГУМАНІТАРНИМ ПРАВОМ, З КОМЕНТАРЯМИ**

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	4
ПОДЯКИ.....	5
СКРОЧЕННЯ.....	6
ПЕРЕЛІК НОРМ ТА РЕКОМЕНДАЦІЙ.....	7
ВСТУП.....	13
Міжнародне право і захист природного середовища в період збройного конфлікту.....	13
Керівні принципи МКЧХ 2020 року.....	17
Ключові рекомендації щодо імплементації Керівних принципів.....	18
ПОПЕРЕДНІ МІРКУВАННЯ ЩОДО ЗАХИСТУ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА ЗГІДНО З НОРМАМИ	
МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА.....	19
Поняття природного середовища.....	19
Цивільний характер природного середовища.....	21
Існуючі зобов'язання за МГП.....	24
Захист природного середовища іншими, крім МГП, зводами норм міжнародного права.....	24
ЧАСТИНА I: СПЕЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА ЗГІДНО З НОРМАМИ	
МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА.....	32
Норма 1 – Належна увага до природного середовища при проведенні воєнних операцій.....	32
Норма 2 – Заборона заподіяння широкомасштабної, довготривалої та серйозної шкоди природному середовищу.....	35
Норма 3 – Заборона використовувати знищення природного середовища як зброю.....	48
Норма 4 – Заборона нападу на природне середовище в порядку репресалій.....	52
ЧАСТИНА II: ЗАГАЛЬНИЙ ЗАХИСТ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА ЗГІДНО З НОРМАМИ	
МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА.....	55
Розділ 1. Захист, що надається природному середовищу як цивільному за характером, принципами розрізнення, пропорційності та запобіжних заходів.....	55
Норма 5 – Принцип розрізнення між цивільними об'єктами і військовими цілями.....	57
Норма 6 – Заборона нападів невибіркового характеру.....	61
Норма 7 – Пропорційність при здійсненні нападу.....	64
Норма 8 – Запобіжні заходи.....	68
Норма 9 – Пасивні запобіжні заходи.....	72
Розділ 2. Захист, що надається природному середовищу нормами, які стосуються об'єктів, які перебувають під спеціальним захистом, інших ніж природне середовище.....	75
Норма 10 – Заборони щодо об'єктів, необхідних для виживання цивільного населення...75	
Норма 11 – Заборони щодо установок і споруд, що містять небезпечні сили.....	78
Норма 12 – Заборони щодо культурних цінностей.....	81
Розділ 3. Захист, що надається природному середовищу як цивільному об'єкту нормами, які стосуються майна супротивника.....	84
Норма 13 – Заборона знищення природного середовища, якщо цього не вимагає нагальна військова необхідність.....	84
Норма 14 – Заборона грабежу.....	87
Норма 15 – Норми, що стосуються приватної та суспільної власності, включно з природним середовищем, у випадку окупації.....	90

Розділ 4. Додатковий захист природного середовища згідно з нормами міжнародного гуманітарного права	93
Норма 16 – Застереження Мартенса щодо захисту природного середовища	93
Рекомендація 17 – Укладення угод, спрямованих на забезпечення додаткового захисту природного середовища.....	95
Рекомендація 18 – Застосування норм міжнародного гуманітарного права, що захищають природне середовище в міжнародних збройних конфліктах, до неміжнародних збройних конфліктів	99
ЧАСТИНА III: ЗАХИСТ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА, ПЕРЕДБАЧЕНИЙ НОРМАМИ, ЩО СТОСУЮТЬСЯ ОКРЕМИХ ВИДІВ ЗБРОЇ	100
Норма 19 – Заборона застосування отрути або отруєної зброї.....	100
Норма 20 – Заборона застосування біологічної зброї.....	103
Норма 21 – Заборона застосування хімічної зброї	105
Норма 22 – Заборона застосування гербіцидів як методу ведення війни.....	107
Норма 23 – Запалювальна зброя	111
Норма 24 – Наземні міни	114
Норма 25 – Мінімізація впливу вибухонебезпечних залишків війни, зокрема нерозірваних касетних боєприпасів	119
ЧАСТИНА IV: ДОТРИМАННЯ, ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ТА РОЗПОВСЮДЖЕННЯ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА, ЯКІ ЗАХИЩАЮТЬ ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ	123
Норма 26 – Зобов’язання дотримуватись і забезпечувати дотримання міжнародного гуманітарного права, зокрема норм, які захищають природне середовище	123
Норма 27 – Імплементация норм міжнародного гуманітарного права щодо захисту природного середовища на національному рівні	126
Норма 28 – Переслідування за воєнні злочини, які стосуються природного середовища... 128	
Норма 29 – Підготовка збройних сил з міжнародного гуманітарного права, включно з нормами щодо захисту природного середовища	131
Норма 30 – Розповсюдження знань про міжнародне гуманітарне право, зокрема норм щодо захисту природного середовища, серед цивільного населення	133
Норма 31 – Консультування збройних сил з питань міжнародного гуманітарного права, у тому числі норм щодо захисту природного середовища	134
Норма 32 – Оцінка того, чи нова зброя, засоби чи методи ведення війни будуть заборонені міжнародним гуманітарним правом, зокрема нормами щодо захисту природного середовища.....	135
БІБЛІОГРАФІЯ.....	137
ДОДАТОК: СПИСОК РЕЦЕНЗЕНТІВ	150

ПЕРЕДМОВА

Коли Міжнародний Комітет Червоного Хреста (МКЧХ) на прохання Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй у 1994 році опублікував першу редакцію цих Керівних принципів, міжнародне співтовариство було вражене знищенням навколишнього середовища, спричиненим війною в Перській затоці. Майже через 30 років я продовжую відвідувати громади і спілкуватись з людьми, чие життя було зруйноване через екологічну шкоду, заподіяну під час конфлікту. Сьогодні їхні труднощі поглиблюються кліматичною кризою, яка швидко загострюється.

В Іраку та Ємені ми бачимо, що нестача води загрожує здоров'ю населення і продовольчій та економічній безпеці. В Малі та Нігері ми бачили, як дефіцит ресурсів у поєднанні з обмеженими механізмами забезпечення сталого та справедливого їх розподілу, може приводити до зростання насильства. Так, за даними звіту Програми ООН з навколишнього середовища про роль природних ресурсів та навколишнього середовища у конфліктах та миробудуванні (2009 р.), щонайменше 40 відсотків внутрішніх збройних конфліктів за останні 60 років були пов'язані з природними ресурсами. Більшість серйозних збройних конфліктів у період з 1950 по 2000 рік відбувались в «гарячих точках» біорізноманіття, загрожуючи руйнуванням крихкого екологічного балансу. Країни, що переживають конфлікти, також першими відчувають зміни клімату: у 12 з 20 країн, які, згідно з індексом країн ND-GAIN, є найбільш вразливими до зміни клімату, також відбуваються збройні конфлікти.

Факти свідчать про страшний стрес, якого природне середовище зазнає у збройних конфліктах. Роками я бачив, як тануть перспективи людей, виживання яких залежить від стану довкілля. Сукупний вплив конфліктів, деградації навколишнього середовища та кліматичних ризиків робить ще більш актуальними наші зусилля із захисту навколишнього середовища у збройних конфліктах. Цього року МКЧХ випускає дві додаткові публікації, що закликають до дії. Ці *Керівні принципи щодо захисту природного середовища під час збройного конфлікту* мають на меті практично сприяти формуванню поваги до цього цінного ресурсу та посиленню його захисту навіть, чи особливо, в період збройного конфлікту. Ми також опублікували програмну доповідь *When Rain Turns to Dust* («Коли дощ перетворюється на пил»), в якій досліджуються серйозні гуманітарні наслідки одночасного впливу кліматичної кризи, деградації довкілля та збройного конфлікту.

Ці Керівні принципи є оновленою редакцією їх попереднього видання 1994 року. Вони відображають зміни в міжнародному праві, які відбулись з того часу, і ми додали стислий коментар до кожного принципу та рекомендації, що сприяє їх тлумаченню. Ці Керівні принципи є інструментом, який полегшить вжиття конкретних заходів імплементації, спрямованих на посилення захисту навколишнього середовища в період збройного конфлікту. Запровадження таких заходів на національному рівні має важливе значення для забезпечення реалізації закону. Хоча з війною невід'ємно пов'язана певна екологічна шкода, вона не може бути необмеженою, і уряди та всі сторони збройного конфлікту зобов'язані вживати відповідних заходів.

Після війни у В'єтнамі міжнародне співтовариство об'єдналось, щоб посилити захист довкілля під час збройного конфлікту, і ще раз – після війни у Перській затоці. Оскільки глобальне прагнення пом'якшити наслідки зміни клімату зростає, держави повинні знову об'єднатись проти загрози для існування всього людства. У рамках цих зусиль ми просимо вас включити ці Керівні принципи до своїх військових статутів, національної політики та правової бази. МКЧХ готовий співпрацювати з державами та сторонами збройного конфлікту для досягнення цих цілей. Довкілля більше не може залишатись мовчазною жертвою війни.

Петер Маурер (Peter Maurer)
Президент Міжнародного Комітету Червоного Хреста

ПОДЯКИ

Видання оновлених Керівних принципів щодо захисту природного середовища під час збройного конфлікту: норми та рекомендації щодо захисту природного середовища згідно з міжнародним гуманітарним правом, з коментарями було б неможливим без участі численних осіб, і МКЧХ висловлює їм усім подяку.

Група виконавців проекту МКЧХ

Співавторами цих Керівних принципів є Ванесса Мерфі (Vanessa Murphy), Гелен Обрегон Гайсекен (Helen Obregón Gieseken) і Лоран Жизел (Laurent Gisel), радники юридичного відділу МКЧХ. Ванесса Мерфі і Гелен Обрегон Гайсекен організували і координували дослідження, написання та рецензування цього документа на різних етапах консультацій.

Група рецензентів

Керівні принципи пройшли зовнішню експертну оцінку практиків та науковців у сфері своєї компетенції. Ми хотіли б висловити вдячність за їх досвід, знання та їх внески, які були дуже важливими для процесу написання документа. У додатку наведений список рецензентів.

Персонал МКЧХ

Крім переліченого вище персоналу МКЧХ, безцінний зворотний зв'язок, поради та допомогу надавали багато інших працівників МКЧХ.

Особливу подяку належить висловити працівникам юридичного відділу МКЧХ і юристам у представництвах МКЧХ по всьому світу, які переглядали численні проекти документа і зробили важливий внесок у своїх галузях: Александер Брайтеггер (Alexander Breitegger), Ліндсі Камерон (Lindsey Cameron), Ніл Девісон (Neil Davison), Бруно Демайер (Bruno Demeyere), Кнут Дьорманн (Knut Dörmann), Кордула Дрьогге (Cordula Droege), Йіжанг Фан (Yizhang Fan), Трістан Ферраро (Tristan Ferraro), Ейріні Гіоргу (Eirini Giorgou), Нетта Гуссак (Netta Goussac), Жан-Марі Хенкертс (Jean-Marie Henckaerts), Елем Хайруллін (Elem Khairullin), Андрей Козік (Andrei Kozik), Ів Ла Хай (Eve La Haye), Кетлін Лаван (Kathleen Lawand), Сін'ян Лью (Xinyan Liu), Луї Мареска (Louis Maresca), Айріс Мюллер (Iris Mueller), Жан-Франсуа Керінер (Jean-François Quéguiner), Келісіана Тінн (Kelisiana Thynne) та Вень Чжоу (Wen Zhou).

Інші численні колеги надавали підтримку в процесі складання документа: Жорж Байз (Georges Baize) (тематичний радник/координатор відділу зв'язків із носіями зброї), Пілар Гімено Сарчіада (Pilar Gimeno Sarcjada) (керівник відділу захисту цивільного населення), Кетрін-Лун Грейсон (Catherine-Lune Grayson) (політичний радник з питань клімату та конфліктів), Майкл Таламі (Michael Talhami) (радник з питань міських служб), Поль Пенє (Paul Peugnet) (радник з питань глобальних сил) і Ерік Толлефсен (Erik Tollefsen) (керівник відділу забруднення зброєю).

СКОРОЧЕННЯ

AJEPF	Спільна публікація з питань охорони навколишнього середовища
CCW	Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї
CDDH	Дипломатична конференція з підтвердження та розвитку міжнародного гуманітарного права, застосовного під час збройних конфліктів (1974–1977 рр.)
EIA	оцінка впливу на навколишнє середовище (ОВНС)
ENMOD	
Convention	Конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на навколишнє середовище (Конвенція ЕНМОД)
ERW	вибухонебезпечні залишки війни
EU	Європейський Союз (ЄС)
ICC	Міжнародний кримінальний суд (МКС)
ICESCR	Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права
ICJ	Міжнародний суд ООН (МС ООН)
ICRC	Міжнародний Комітет Червоного Хреста (МКЧХ)
ICTY	Міжнародний кримінальний трибунал щодо колишньої Югославії (МКТЮ)
IHL	міжнародне гуманітарне право (МГП)
ILA	Асоціація міжнародного права
ILC	Комісія з міжнародного права
IHL	Міжнародний інститут гуманітарного права (Сан-Ремо) (МГП)
IUCN	Міжнародний союз охорони природи (МСОП)
MARPOL	Міжнародна конвенція про запобігання забрудненню з суден
NATO	Організація Північноатлантичного договору (НАТО)
OECD	Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР)
OHCHR	Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ)
OILPOL	Міжнародна конвенція із запобігання забрудненню моря нафтою
STANAG	Угода НАТО зі стандартизації
UK	Сполучене Королівство
UN	Організація Об'єднаних Націй (ООН)
UNCLOS	Конвенція ООН з морського права (ЮНКЛОС)
UNEP	Програма ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП)
UNESCO	Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та культури (ЮНЕСКО)
UMAS	Служба ООН з питань протимінної діяльності (ЮНМАС)
US	Сполучені Штати Америки (США)
WHO	Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ)

ПЕРЕЛІК НОРМ ТА РЕКОМЕНДАЦІЙ

ЧАСТИНА I: СПЕЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА ЗГІДНО З НОРМАМИ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА

Норма 1 – Належна увага до природного середовища при проведенні воєнних операцій. Методи та засоби ведення війни повинні застосовуватись з належною увагою до захисту та збереження природного середовища.

Норма 2 – Заборона заподіяння широкомасштабної, довготривалої та серйозної шкоди природному середовищу. Забороняється застосування методів або засобів ведення війни, що мають на меті заподіяти або, як можна очікувати, заподіють широкомасштабну, довготривалу і серйозну шкоду природному середовищу.

Норма 3 – Заборона використовувати знищення природного середовища як зброю.

- A.** Знищення природного середовища не може використовуватись як зброя.
- B.** Державам – учасникам Конвенції про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на навколишнє середовище (Конвенція ЕНМОД) заборонено вдаватись до військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на навколишнє середовище, які мають широкомасштабні, довготривалі або серйозні наслідки, як способу руйнування, завдання збитків або заподіяння шкоди іншій державі-учасниці.

Норма 4 – Заборона нападу на природне середовище в порядку репресалій.

- A.** Державам – учасникам Протоколу I, додаткового до Женевських конвенцій (Додатковий протокол I):
 - i. Заборонено здійснювати напади на природне середовище в порядку репресалій.
 - ii. Заборонені репресалії проти захищених Протоколом об'єктів, зокрема коли такі об'єкти є частиною природного середовища.
- B.** Всім державам заборонені репресалії проти об'єктів, захищених Женевськими конвенціями або Гаазькою конвенцією про захист культурних цінностей, зокрема коли такі об'єкти є частиною природного середовища.

ЧАСТИНА II: ЗАГАЛЬНИЙ ЗАХИСТ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА ЗГІДНО З НОРМАМИ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА

Норма 5 – Принцип розрізнення між цивільними об'єктами і військовими цілями. Жодна частина природного середовища не може бути об'єктом нападу, окрім випадків, коли вона є військовою ціллю.

Норма 6 – Заборона нападів невибіркового характеру. Напади невибіркового характеру заборонені. До нападів невибіркового характеру належать:

- A.** напади, не спрямовані на конкретні військові цілі;
 - B.** напади, в яких застосовуються методи чи засоби ведення бойових дій, які не можуть бути спрямовані на конкретну військову ціль; або
 - C.** напади, в яких застосовуються методи чи засоби ведення бойових дій, наслідки яких не можуть бути обмежені, як того вимагає міжнародне гуманітарне право;
- i, отже, у кожному такому випадку влучають без розрізнення у військові цілі та цивільних осіб чи цивільні об'єкти, зокрема природне середовище.

Норма 7 – Пропорційність при здійсненні нападу. Забороняється здійснення нападу на військову ціль, який, як очікується, може завдати природному середовищу випадкової шкоди, яка була б надмірною порівняно з очікуваною конкретною та безпосередньою військовою перевагою.

Норма 8 – Запобіжні заходи. Під час проведення воєнних операцій необхідно виявляти постійну турботу про захист цивільного населення, цивільних осіб та цивільних об'єктів, зокрема природного середовища. Слід вживати всіх практично можливих запобіжних заходів для уникнення і, у будь-якому випадку, зведення до мінімуму випадкової загибелі цивільного населення, поранення цивільних осіб та пошкодження цивільних об'єктів, включаючи природне середовище.

Норма 9 – Пасивні запобіжні заходи. Сторони конфлікту повинні вживати всіх практично можливих запобіжних заходів, щоб захистити цивільні об'єкти, які перебувають під їхнім контролем, зокрема природне середовище, від наслідків нападів.

Норма 10 – Заборони, щодо об'єктів, необхідних для виживання цивільного населення. Забороняється здійснювати напади, руйнувати, знищувати або виводити з ладу об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення, зокрема коли такі об'єкти є частиною природного середовища.

Норма 11 – Заборони щодо установок і споруд, що містять небезпечні сили.

- A.** Під час здійснення нападів на установки та споруди, що містять небезпечні сили, а саме греблі, дамби, атомні електростанції, а також на інші подібні об'єкти, розміщені в таких спорудах або безпосередньо поруч із ними, необхідно проявляти особливу обережність, щоб уникнути вивільнення небезпечних сил та, як наслідок, серйозних втрат серед цивільного населення.
- B. i.** Держави – учасниці Додаткового протоколу I не можуть здійснювати напади на установки та споруди, що містять небезпечні сили, а саме греблі, дамби та атомні електростанції, навіть якщо такі об'єкти є військовими цілями, якщо такий напад може спричинити вивільнення небезпечних сил та, як наслідок, призвести до серйозних втрат серед цивільного населення, з урахуванням винятків, зазначених у статті 56(2) цього Протоколу. Інші військові цілі, розташовані в таких установках чи спорудах або безпосередньо поруч із ними, не можуть бути об'єктом нападу, якщо це може спричинити вивільнення небезпечних сил з таких установок чи споруд і, як наслідок, призвести до серйозних втрат серед цивільного населення.
- ii.** Держави – учасниці Протоколу II, додаткового до Женевських конвенцій (Додатковий протокол II), і недержавні суб'єкти, які є сторонами збройних конфліктів, до яких застосовний цей Протокол, не можуть здійснювати напади на установки та споруди, що містять небезпечні сили, а саме греблі, дамби та атомні електростанції, навіть якщо такі об'єкти є військовими цілями, якщо це може спричинити вивільнення небезпечних сил і, як наслідок, призвести до серйозних втрат серед цивільного населення.

Норма 12 – Заборони щодо культурних цінностей.

- A.** Цінності, що мають велике значення з точки зору культурної спадщини кожного народу, у тому числі цінності, які є частиною природного середовища, не повинні ставати об'єктами нападу або використовуватись для цілей, які, ймовірно, призведуть до їх знищення або пошкодження, окрім випадків, коли цього вимагає нагальна військова необхідність. Забороняються будь-які форми розкрадання, розграбування чи незаконного привласнення таких цінностей та будь-які акти вандалізму щодо них.
- B.** Державам – учасникам Додаткових протоколів I і II, а також недержавним суб'єктам, які є сторонами міжнародних збройних конфліктів, до яких застосовується Додатковий протокол II, забороняється здійснювати ворожі дії проти історичних пам'яток, творів мистецтва або місць відправлення культу, які складають культурну чи духовну спадщину народів, зокрема коли вони є частиною природного середовища, або використовувати їх для підтримки воєнних зусиль.

Норма 13 – Заборона знищення природного середовища, якщо цього не вимагає нагальна військова необхідність. Забороняється знищення будь-якої частини природного середовища, окрім випадків, коли цього вимагає нагальна військова необхідність.

Норма 14 – Заборона грабежу. Грабіж заборонений, в тому числі грабіж майна, яке є частиною природного середовища.

Норма 15 – Норми, що стосуються приватної та суспільної власності, включно з природним середовищем, у випадку окупації. На окупованій території:

- A. дозволяється конфіскувати рухому суспільну власність, яку можна використовувати для воєнних операцій, включно з об'єктами, що є частиною природного середовища;
 - B. нерухомою суспільною власністю, включно з об'єктами, які є частиною природного середовища, слід управляти відповідно до норми про узуфрукт; та
 - C. приватну власність, включно з об'єктами, які є частиною природного середовища, необхідно поважати і вона не підлягає конфіскації;
- окрім випадків, коли знищення або захоплення такої власності вимагає нагальна військова необхідність.

Норма 16 – Застереження Мартенса щодо захисту природного середовища. У випадках, не врегульованих міжнародними угодами, природне середовище залишається під захистом і дією принципів міжнародного права, які впливають з усталеного звичаю, принципів гуманності і диктату суспільної свідомості.

Рекомендація 17 – Укладення угод, спрямованих на забезпечення додаткового захисту природного середовища. Сторони конфлікту повинні намагатись укласти угоди, які забезпечать додатковий захист природного середовища в ситуаціях збройного конфлікту.

Рекомендація 18 – Застосування норм міжнародного гуманітарного права, що захищають природне середовище в міжнародних збройних конфліктах, до неміжнародних збройних конфліктів. Кожній стороні неміжнародного збройного конфлікту рекомендується застосовувати всі або частину норм міжнародного гуманітарного права, які захищають природне середовище у міжнародних збройних конфліктах, якщо відповідно до існуючих норм міжнародного гуманітарного права вони ще не мають такого зобов'язання.

ЧАСТИНА III: ЗАХИСТ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА, ПЕРЕДБАЧЕНИЙ НОРМАМИ, ЩО СТОСУЮТЬСЯ ОКРЕМИХ ВИДІВ ЗБРОЇ

Норма 19 – Заборона застосування отрути або отруєної зброї. Забороняється застосовувати отруту або отруєну зброю.

Норма 20 – Заборона застосування біологічної зброї. Забороняється застосовувати біологічну зброю.

Норма 21 – Заборона застосування хімічної зброї. Забороняється застосовувати хімічну зброю.

Норма 22 – Заборона застосування гербіцидів як методу ведення війни. Застосування гербіцидів як методу ведення війни заборонено, якщо вони:

- A. за своєю природою є забороненою хімічною зброєю;
- B. за своєю природою є забороненою біологічною зброєю;
- C. спрямовані проти рослинності, що не є військовою ціллю;
- D. можуть спричинити випадкову загибель цивільного населення, поранення цивільних осіб, пошкодження цивільних об'єктів або поєднання таких наслідків, які, як може очікуватись, були б надмірними порівняно з очікуваною конкретною та безпосередньою військовою перевагою; або
- E. можуть заподіяти широкомасштабної, довготривалої та серйозної шкоди природному середовищу.

Норма 23 – Запалювальна зброя.

- A. У випадку застосування запалювальної зброї слід дотримуватися особливої обережності з метою уникнення або в будь-якому разі мінімізації випадкової загибелі цивільного населення, поранення цивільних осіб або пошкодження цивільних об'єктів, включаючи природне середовище.

- В.** Державам – учасницям Протоколу III до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї забороняється здійснювати напади запальною зброєю на ліси або інші види рослинного покриву, окрім випадків, коли вони використовуються для укриття, приховування або маскуванню комбатантів або інших військових цілей, або самі по собі є військовими цілями.

Норма 24 – Наземні міни.

- А.** Мінімальні звичаєві норми щодо наземних мін, застосовні до сторін конфлікту:
- i. Застосовуючи наземні міни, слід дотримуватися особливої обережності з метою мінімізації їхньої невивіркованої дії, включаючи наслідки для природного середовища.
 - ii. Сторона конфлікту, що застосовує наземні міни, повинна по можливості реєструвати місця їхнього встановлення.
 - iii. Після завершення активних бойових дій сторона конфлікту, що застосовувала наземні міни, повинна усунути або в будь-який інший спосіб зробити їх безпечними для цивільного населення або ж посприяти розмінуванню.
- В.** Державам – учасницям Конвенції про заборону протипіхотних мін:
- i. Забороняється застосування протипіхотних мін.
 - ii. Кожна держава-учасниця повинна знищити або забезпечити знищення своїх запасів протипіхотних мін.
 - iii. Кожна держава-учасниця повинна якнайшвидше очистити забруднені протипіхотними мінами території, що знаходяться під її юрисдикцією або контролем.
- С.** Для держав, які не є учасницями Конвенції про заборону протипіхотних мін, але є учасницями Протоколу II до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї з поправками, внесеними 3 травня 1996 р. (Протоколу з поправками II до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї), застосування протипіхотних і протитранспортних мін обмежується загальними та спеціальними нормами, передбаченими цим Протоколом, включно з тими, які вимагають, щоб:
- i. Уся інформація про розміщення мін, закладення мінних полів та заміновані території була зареєстрована, збережена та доступна після припинення активних бойових дій, зокрема для цілей розмінування.
 - ii. Негайно після припинення активних бойових дій усі заміновані території та мінні поля були розчищені, розміновані, знищені або утримувались відповідно до вимог Протоколу з поправками II до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї.

Норма 25 – Мінімізація впливу вибухонебезпечних залишків війни, зокрема нерозірваних касетних боєприпасів.

- А.** Кожна держава – учасниця Протоколу V до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї та сторони збройних конфліктів зобов'язані:
- i. максимально і наскільки практично можливо реєструвати і зберігати інформацію про застосування або залишення вибухонебезпечних боєприпасів;
 - ii. у разі застосування або залишення вибухонебезпечних боєприпасів, які можуть стати вибухонебезпечними залишками війни, негайно після припинення активних бойових дій і, наскільки це можливо, з урахуванням законних інтересів безпеки сторін, надати доступ до такої інформації відповідно до статті 4(2) Протоколу;
 - iii. після припинення активних бойових дій і як тільки це стане можливим, позначити місцезнаходження і знешкодити, вилучити або знищити вибухонебезпечні залишки війни на уражених територіях, що перебувають під їхнім контролем.
- В.** Кожна держава – учасниця Конвенції про касетні боєприпаси зобов'язується:
- i. ніколи і за жодних обставин не застосовувати касетні боєприпаси;
 - ii. знищити всі запаси касетних боєприпасів та забезпечити відповідність методів знищення чинним міжнародним стандартам охорони здоров'я населення та навколишнього середовища;
 - iii. якомога швидше знешкодити і знищити, або забезпечити знешкодження і знищення залишків касетних боєприпасів, що знаходяться на забруднених касетними боєприпасами територіях під її юрисдикцією або контролем.

ЧАСТИНА IV: ДОТРИМАННЯ, ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ТА РОЗПОВСЮДЖЕННЯ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА, ЯКІ ЗАХИЩАЮТЬ ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ

Норма 26 – Зобов'язання дотримуватись і забезпечувати дотримання міжнародного гуманітарного права, зокрема норм, які захищають природне середовище.

- A.** Кожна сторона конфлікту повинна дотримуватись і забезпечувати дотримання міжнародного гуманітарного права, зокрема норм щодо захисту природного середовища, з боку її збройних сил та інших осіб чи груп, які фактично діють за її вказівками або під її керівництвом чи контролем.
- B.** Держави не можуть заохочувати порушення сторонами збройного конфлікту норм міжнародного гуманітарного права, у тому числі норм, які захищають природне середовище. Вони повинні використовувати свій вплив, наскільки це можливо, щоб зупинити порушення міжнародного гуманітарного права.

Норма 27 – Імплементация норм міжнародного гуманітарного права щодо захисту природного середовища на національному рівні. Держави повинні діяти відповідно до своїх зобов'язань прийняти національне законодавство та вживати інших заходів на національному рівні, щоб забезпечити імплементацию норм міжнародного гуманітарного права щодо захисту природного середовища у збройному конфлікті.

Норма 28 – Переслідування за воєнні злочини, які стосуються природного середовища.

- A.** Держави повинні розслідувати воєнні злочини, у тому числі злочини, які стосуються природного середовища, імовірно вчинені їхніми громадянами чи збройними силами, або на їхній території, і, за наявності підстав, притягати до відповідальності осіб, підозрюваних у вчиненні таких злочинів. Вони також повинні розслідувати інші воєнні злочини, над якими вони мають юрисдикцію, у тому числі злочини, які стосуються природного середовища, і, за наявності підстав, притягати до відповідальності осіб, підозрюваних у вчиненні таких злочинів.
- B.** Командири та інші начальники несуть кримінальну відповідальність за воєнні злочини, у тому числі злочини, які стосуються природного середовища, вчинені їхніми підлеглими, якщо вони знали або мали підстави знати, що підлеглі збираються вчинити або вчиняють такі злочини, і не вжили всіх необхідних та розумних заходів в межах своїх повноважень, щоб запобігти їх вчиненню або, якщо такі злочини були вчинені, для покарання відповідальних за них осіб.
- C.** Окремі особи несуть кримінальну відповідальність за вчинені ними воєнні злочини, у тому числі злочини, які стосуються природного середовища.

Норма 29 – Підготовка збройних сил з міжнародного гуманітарного права, включно з нормами щодо захисту природного середовища. Держави і сторони конфлікту повинні забезпечити підготовку своїх збройних сил з міжнародного гуманітарного права, включно з нормами щодо захисту природного середовища.

Норма 30 – Розповсюдження знань про міжнародне гуманітарне право, зокрема норм щодо захисту природного середовища, серед цивільного населення. Держави повинні заохочувати навчання цивільного населення міжнародному гуманітарному праву, зокрема нормам щодо захисту природного середовища.

Норма 31 – Консультування збройних сил з питань міжнародного гуманітарного права, у тому числі норм щодо захисту природного середовища. Кожна держава повинна забезпечити наявність юридичних радників, які у разі потреби могли б консультувати військових командирів на відповідному рівні щодо застосування міжнародного гуманітарного права, зокрема норм, які захищають природне середовище.

Норма 32 – Оцінка того, чи нова зброя, засоби чи методи ведення війни будуть заборонені міжнародним гуманітарним правом, зокрема нормами щодо захисту природного середовища. Під час дослідження, розробки, придбання або прийняття на озброєння нової зброї, засобів або методів ведення війни держави – учасниці Додаткового протоколу I зобов'язані визначити, чи їх застосування за певних чи за будь-яких обставин не буде заборонене застосовними нормами міжнародного права, зокрема нормами щодо захисту природного середовища.

ВСТУП

1. Збройні конфлікти продовжують спричиняти деградацію та руйнування навколишнього середовища, впливаючи на благополуччя, здоров'я та виживання людей у всьому світі¹. Наслідки заподіяної шкоди зберігаються роками або десятиліттями після закінчення воєн, залишаючи незгладимий слід на житті місцевого населення².
2. Природне середовище надто часто стає об'єктом нападу або зазнає випадкової шкоди внаслідок використання певних методів чи засобів ведення війни. На нього впливає також пошкодження або руйнування забудови, наприклад, коли бойові дії порушують водопостачання, водовідведення та електропостачання або погіршують роботу інфраструктури. Це має численні і різноманітні екологічні наслідки. Бойові дії можуть призвести до забруднення води, ґрунту і землі, викиду у повітря забруднюючих речовин. Вибухонебезпечні залишки війни забруднюють ґрунт і джерела води та завдають шкоди дикій природі. Біорізноманіття непоправно деградує, оскільки війна ведеться в гарячих точках³. За певних обставин екологічні наслідки збройного конфлікту можуть сприяти зміні клімату. Наприклад, руйнування великої площі лісу або пошкодження нафтопромислових об'єктів чи великих промислових об'єктів може мати згубний вплив на клімат, у тому числі через викид в атмосферу великої кількості парникових газів.
3. Непрямі наслідки конфлікту, такі як колапс управління та пошкодження систем обслуговування інфраструктури, спричиняють подальшу деградацію навколишнього середовища. Особливо це стосується тривалих конфліктів. Переміщення населення може призвести до екологічно небезпечного використання певних територій, завдаючи навколишньому середовищу ще більшого стресу. Незаконне та шкідливе використання природних ресурсів для підтримки воєнної економіки або для особистої вигоди поглиблює шкоду, заподіяну навколишньому середовищу в багатьох сучасних конфліктах⁴. Одночасне зниження інституційної спроможності управління навколишнім середовищем ще більше поглиблює такі наслідки та довго перешкоджає відновленню після закінчення конфлікту.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО І ЗАХИСТ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА В ПЕРІОД ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

4. Шкода, завдана природному середовищу збройними конфліктами, протягом десятиліть викликала глибоке занепокоєння міжнародного співтовариства⁵. Демонструючи своє занепокоєння, держави продовжували розвивати зводи норм міжнародного права, включаючи міжнародне гуманітарне право (МГП), міжнародне право навколишнього середовища, міжнародне право прав людини, міжнародне

1 Про види прямої та непрямой шкоди, завданої природному середовищу збройним конфліктом, див. постконфліктні екологічні оцінки, підготовані Програмою ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП) в таких контекстах як Афганістан, Кот-д'Івуар, Судан та Сектор Гази.

2 Про вплив екологічної шкоди на цивільне населення в умовах збройного конфлікту, див. Рада Безпеки ООН, Захист цивільного населення у збройному конфлікті: доповідь Генерального секретаря, UN Doc. S/2020/366, 6 травня 2020 р., с. 11; та ICRC, When Rain Turns to Dust: Understanding and Responding to the Combined Impact of Armed Conflicts and the Climate and Environment Crisis on People's Lives [МКЧХ, Коли дощ перетворюється на пил: розуміння і реагування на комбінований вплив збройних конфліктів і кліматичної та екологічної кризи на життя людей], ICRC, Geneva, 2020

3 Див. T. Hanson et al., "Warfare in biodiversity hotspots" [Воєнні дії в гарячих точках біорізноманіття], Conservation Biology, Vol. 23, No. 3, June 2009, pp. 578–587.

4 Див. C. Bruch, C. Muffett and S.S. Nichols (eds), Governance, Natural Resources, and Post-Conflict Peacebuilding [Управління, природні ресурси та постконфліктне миробудування], Routledge, Oxon, 2016. Див. також ЮНЕП, Верховенство права в екології: Перший глобальний звіт, UNEP, Nairobi, 2019, p. 19 and pp. 231–232.

5 Це занепокоєння виражається в ухвалених документах, див. Асамблея ООН з навколишнього середовища, Рез. 3/1, Зменшення та контроль забруднення в районах, що постраждали від збройного конфлікту чи тероризму, 6 грудня 2017 р., Преамбула; Асамблея ООН з навколишнього середовища, Рез. 2/15, Захист навколишнього середовища в районах, що постраждали від збройних конфліктів, 27 травня 2016 р., Преамбула; Генеральна Асамблея ООН, Рез. 47/37, Захист довкілля під час збройного конфлікту, 25 листопада 1992 р., Преамбула; Генеральна Асамблея ООН, Звіт Конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку, Ріо-де-Жанейро, 3–14 червня 1992 р., Додаток I: Декларація Ріо-де-Жанейро про навколишнє середовище і розвиток, UN Doc. A/CONF.151/26 (Vol. I), 12 серпня 1992 р., Принцип 24 (підтверджений Конференцією ООН з питань сталого розвитку, Ріо+20, Ріо-де-Жанейро, 2012 р.); Генеральна Асамблея ООН, Рез. 37/7, Всесвітня хартія природи, 28 жовтня 1982 р., пункт 5; і Декларація Конференції ООН з проблем середовища, яке оточує людину, Принцип 26, репринт ООН, Звіт Конференції ООН з проблем середовища, яке оточує людину, Стокгольм, 5–16 червня 1972 р., UN Doc. A/CONF.48/14/Rev.1, UN, New York, 1973, p.

кримінальне право та морське право для посилення захисту природного середовища. Міжнародні зусилля, спрямовані на кращий захист природного середовища під час збройних конфліктів, вперше отримали підтримку в 70-х роках 20 століття, коли серйозна шкода, спричинена широким застосуванням таких гербіцидів, як «агент оранж», під час війни у В'єтнамі, викликала міжнародний резонанс та підкреслила необхідність надання покращеного та спеціального захисту природному середовищу в таких умовах. Це сприяло ухваленню в 1976 році Конвенції про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на навколишнє середовище (Конвенція ЕНМОД). Крім того, це питання було підняте на Дипломатичній конференції з підтвердження та розвитку міжнародного гуманітарного права, яка проходила в 1974–1977 рр., і, зрештою, до Протоколу I від 8 червня 1977 р., додаткового до Женевських конвенцій (Додатковий протокол I) були включені два положення, що забезпечують прямий та явний захист природного середовища (статті 35(3) і 55).

5. Бомбардування нафтопромислових об'єктів під час ірано-іракської війни (1980–1988 рр.) та підпал кувейтських нафтових свердловин під час війни у Перській затоці (1990–1991 рр.) відродили міжнародну зацікавленість у підтвердженні та уточненні законодавства, яке захищає природне середовище у збройних конфліктах. За підтримки резолюції Генеральної Асамблеї ООН⁶ та після консультацій з міжнародними експертами, Міжнародний Комітет Червоного Хреста (МКЧХ) розробив Керівні принципи із включення норм МГП щодо захисту природного середовища до військових статутів та інструкцій з метою вдосконалення підготовки збройних сил та, в кінцевому підсумку, кращого дотримання таких норм⁷. *The Guidelines for Military Manuals and Instructions on the Protection of the Environment in Times of Armed Conflict* (Керівні принципи щодо захисту навколишнього середовища під час збройних конфліктів [для включення] у військові статuti та інструкції) подані до ООН у 1994 році, були внеском МКЧХ у Декаду міжнародного права. Хоча Генеральна Асамблея ООН і не схвалила їх офіційно, вона запропонувала всім державам широко розповсюдити і «належним чином врахувати можливість включення [Керівних принципів] до своїх військових статутів та інших інструкцій, адресованих військовослужбовцям»⁸.
6. Після опублікування Керівних принципів у 1994 р. сталися такі події, як забруднення річки Дунай після бомбардування промислових об'єктів під час конфлікту в Сербії 1999 р., забруднення ґрунтових вод в Секторі Гази внаслідок воєнних операцій у 2008 р., та знищення лісових насаджень в Демократичній Республіці Конго, загострене багаторічними конфліктами, які підкреслили наявну потребу підтвердити норми МГП щодо захисту природного середовища та сприяти більшій повазі до таких норм⁹. Збройним конфліктам притаманний певний рівень екологічної шкоди, але така шкода не може бути необмеженою. Хоча МГП не враховує всіх наслідків збройного конфлікту для навколишнього середовища, в ньому є норми, які забезпечують захист природному середовищу та спрямовані на обмеження заподіяної йому шкоди.
7. Щоб подолати наявні виклики, продовжується розвиток міжнародної правової бази захисту природного середовища в ситуаціях збройного конфлікту. Міжнародний суд ООН в Консультативному висновку щодо законності застосування або погрози застосуванням ядерної зброї (1996 р.) (далі – Консультативний висновок щодо ядерної зброї), зауважив, що «хоча чинне міжнародне право, що стосується захисту і охорони навколишнього середовища, не забороняє конкретно застосування ядерної зброї, воно вказує на важливі екологічні фактори, які слід належним чином врахувати в

6 Генеральна Асамблея ООН, Рез. 47/37, Захист навколишнього середовища під час збройного конфлікту, 25 листопада 1992 р., Преамбула: «Вітаючи діяльність Міжнародного Комітету Червоного Хреста у цій сфері, включно з планами продовжити консультації з розширеною участю експертів та готовністю підготувати довідник типових керівних принципів [для включення] до військових статутів ...».

7 ICRC, *Guidelines for Military Manuals and Instructions on the Protection of the Environment in Times of Armed Conflict* [МКЧХ, Керівні принципи щодо захисту навколишнього середовища під час збройних конфліктів [для включення] у військові статuti та інструкції], 1994 р., в додатку до документа: Генеральна Асамблея ООН, *Декада міжнародного права ООН: Доповідь Генерального секретаря*, UN Doc. A/49/323, 19 серпня 1994 р.

8 Генеральна Асамблея ООН, Рез. 49/50, Декада міжнародного права ООН, 9 грудня 1994 р., пункт 11. Цей заклик був повторений у 2016 році Асамблеєю ООН з навколишнього середовища, Рез. 2/15, Захист навколишнього середовища в районах, що постраждали від збройних конфліктів, 27 травня 2016 р., пункт 5. Огляд дискусій, які відбувались в Генеральній Асамблеї ООН, див. M. Bothe, “Military activities and the protection of the environment” [Бойові дії та захист довкілля], *Environmental Policy and Law*, Vol. 37, No. 2/3, 2007, p. 234.

9 Докладніше про посилення норм МГП щодо захисту природного середовища, див. ICRC, *Strengthening Legal Protection for Victims of Armed Conflicts* [МКЧХ, Посилення правового захисту жертв збройних конфліктів], Доповідь, представлена на 31-й Міжнародній конференції Червоного Хреста і Червоного Півмісяця. ICRC, Geneva, October 2011, pp. 14–17.

контексті імплементації принципів та норм законодавства, що застосовується у збройних конфліктах»¹⁰. З того часу ООН прийняла численні резолюції про захист навколишнього середовища під час збройних конфліктів, що підтверджує загальну стурбованість цією проблемою¹¹. Крім того, на Дипломатичній конференції, скликаній Генеральною Асамблеєю ООН у 2017 р., 122 держави ухвалили Договір про заборону ядерної зброї, перший міжнародний юридично обов'язковий документ, що передбачає повну заборону ядерної зброї на основі принципів та норм МГП, включно з нормами щодо захисту природного середовища¹². Договір містить положення, які вимагають проведення екологічної реабілітації територій, забруднених застосуванням або випробуваннями ядерної зброї¹³. Після набрання чинності цей Договір стане важливою складовою правового захисту природного середовища, враховуючи те, що ядерна війна могла б заподіяти нашій планеті довготривалі шкоди, серйозно порушити екосистему Землі, знизити глобальні температури та спричинити глобальний дефіцит продовольства.

8. Тривають зусилля, спрямовані на роз'яснення та зміцнення міжнародної правової бази захисту природного середовища в період збройного конфлікту¹⁴. Інтерес держав до цього питання нещодавно набрав обертів¹⁵. Комісія з міжнародного права призначила двох спеціальних доповідачів, відповідно, у 2013 та 2017 роках, щоб розглянути захист довкілля у зв'язку зі збройними конфліктами. На основі доповідей спеціальних доповідачів¹⁶ та дебатів у Комісії та Шостому комітеті Генеральної Асамблеї ООН, Комісія з міжнародного права підготувала Проекти принципів захисту навколишнього середовища у зв'язку зі збройними конфліктами, які разом з коментарями були схвалені у першому читанні на сімдесят першій сесії Комісії з міжнародного права у 2019 році¹⁷. Проєкт принципів стосується захисту

10 Див. ICJ, *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons*, Advisory Opinion [МС ООН. Законність застосування або погрози застосуванням ядерної зброї. Консультативний висновок], 8 July 1996, para. 33.

11 Див., наприклад, Асамблея ООН з навколишнього середовища, Рез. 3/1, Зменшення та контроль забруднення в районах, що постраждали від збройного конфлікту чи тероризму, 6 грудня 2017 р.; і Асамблея ООН з навколишнього середовища, Рез. 2/15, Захист навколишнього середовища в районах, що постраждали від збройних конфліктів, 27 травня 2016 р. Див. також, наприклад, Генеральна Асамблея ООН, Рез. 64/195, Нафтова пляма на ліванських берегах, 21 грудня 2009 р. На засіданні Ради Безпеки ООН за формулою Арріа з питання захисту навколишнього середовища у збройному конфлікті 8 листопада 2018 р. низка держав вказували на необхідність кращого застосування існуючої правової бази, в той час як деякі відзначали необхідність подальшого розвитку законодавства.

12 Договір про заборону ядерної зброї (2017 р.), преамбула, пункт 9.

13 Там само, ст.ст. 6(2) і 7(6). У преамбулі Договору йдеться про катастрофічні гуманітарні наслідки, які становлять серйозні негативні наслідки для навколишнього середовища в результаті будь-якого застосування ядерної зброї, і згадуються норми МГП щодо захисту природного середовища. Див. також МКЧХ, Консультативна служба з міжнародного гуманітарного права, 2017 р., Договір про заборону ядерної зброї, Інформаційний бюлетень, 2018 р. Загальну інформацію про ядерну зброю і МГП, див. ICRC, *Nuclear Weapons and International Humanitarian Law* [МКЧХ, Ядерна зброя і міжнародне гуманітарне право], Інформаційна записка No. 4, ICRC, Geneva, 2013. Зауважимо, що Договір про заборону ядерної зброї не розглядається у цих Керівних принципах, оскільки на момент написання цього документа він ще не набрав чинності.

14 Див., наприклад, UNEP, *Protecting the Environment during Armed Conflict: An Inventory and Analysis of International Law* [ЮНЕП, Захист навколишнього середовища під час збройного конфлікту: опис та аналіз міжнародного права], UNEP, Nairobi, 2009. Документ підготований із заявленою метою виявлення прогалин в існуючій правовій базі та формулювання рекомендацій щодо їх вирішення. Див. також роботу Міжнародного союзу охорони природи (МСОП) та Групи його спеціалістів з питань миру, безпеки та конфліктів: <https://www.iucn.org/commissions/world-commission-environmental-law/our-work/peacesecurity-and-conflict> (всі веб-посилання доступні станом на серпень 2020 р.).

15 Див. посилання на резолюції Асамблеї ООН з навколишнього середовища у виносці 11. Крім того, Рада Безпеки ООН проводила засідання за формулою Арріа з питань захисту навколишнього середовища у збройному конфлікті у листопаді 2018 р. та у грудні 2019 р. Генеральний секретар ООН також звернувся до питання впливу конфлікту на екологію та зміни клімату; див. Рада Безпеки ООН, Захист цивільного населення під час збройного конфлікту: Доповідь Генерального секретаря, UN Doc. S/2020/366, 6 травня 2020 р., с. 11.

16 Доповіді першого спеціального доповідача, призначеного у 2013 р. див. Комісія з міжнародного права, Попередня доповідь про охорону навколишнього середовища у зв'язку зі збройними конфліктами, представлена Марі Г. Якобссон (Marie G. Jacobsson), Спеціальним доповідачем, UN Doc. A/CN.4/674, 30 травня 2014 р.; Комісія з міжнародного права, Друга доповідь про охорону навколишнього середовища у зв'язку зі збройними конфліктами, представлена Марі Г. Якобссон (Marie G. Jacobsson), Спеціальним доповідачем, UN Doc. A/CN.4/685, 28 травня 2015 р.; і Комісія з міжнародного права, Третя доповідь про охорону навколишнього середовища у зв'язку зі збройними конфліктами, представлена Марі Г. Якобссон (Marie G. Jacobsson), Спеціальним доповідачем, UN Doc. A/CN.4/700, 3 червня 2016 р. Доповіді другого Спеціального доповідача, призначеного у 2017 році, див. Комісія з міжнародного права, Перша доповідь про охорону навколишнього середовища у зв'язку зі збройними конфліктами, представлена Марією Лехто (Marja Lehto), Спеціальним доповідачем, UN Doc. A/CN.4/720, 30 квітня 2018 р.; і Комісія з міжнародного права, Друга доповідь про охорону навколишнього середовища у зв'язку зі збройними конфліктами, представлена Марією Лехто (Marja Lehto), Спеціальним доповідачем, UN Doc. A/CN.4/728, 27 березня 2019 р.

17 Див. ILC, *Draft Principles on the Protection of the Environment in Relation to Armed Conflicts* [Комісія з міжнародного права, Проекти принципів захисту навколишнього середовища у зв'язку зі збройними конфліктами] (2019), відтворені в документі: Генеральна Асамблея ООН, Доповідь Комісії з міжнародного права: Сімдесят перша сесія 29 квітня – 7 червня і 8 липня – 9 серпня 2019 р., UN Doc. A/74/10, UN, New York, 2019 р., Гл. VI. Захист навколишнього середовища у зв'язку зі збройними конфліктами, сс. 209–296. Додаткову інформацію про процес підготовки проєктів, див. резюме

навколишнього середовища перед потенційним збройним конфліктом, в період конфлікту та після закінчення конфлікту. Згодом Комісія з міжнародного права представила звіт про свою роботу Шостому комітету під час 74-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН. Комісія з міжнародного права надає державам та міжнародним організаціям можливість коментувати Проекти принципів та надсилати коментарі до червня 2021 року. Очікується, що на основі отриманих відгуків Комісія з міжнародного права у 2022 р. розгляне документ у другому читанні.

КЕРІВНІ ПРИНЦИПИ МКЧХ 2020 РОКУ

9. На семінарі, організованому Програмою ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП) та МКЧХ у 2009 р., було ухвалено рішення про необхідність оновлення Керівних принципів 1994 року та їх активне просування. Юридичний відділ МКЧХ взявся за цю роботу.
10. Розроблені *Керівні принципи щодо захисту природного середовища під час збройного конфлікту* враховують зміни, що відбулись у договірному та звичаєвому праві з 1994 року, спираючись, зокрема, на роз'яснення МКЧХ у документі 2005 року *Study on Customary International Humanitarian Law* (Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права)¹⁸. Ці Керівні принципи спираються на зазначене дослідження, оскільки воно відображає тлумачення Комітетом статусу звичаєвого права; в супровідних коментарях розглядаються різні погляди на дослідження, а також, де це доречно, на звичаєвий статус окремих норм. Керівні принципи 2020 року, як і редакція 1994 року, зосереджують увагу на тому, як норми МГП захищають природне середовище. Взаємозв'язок МГП та інших зводів норм міжнародного права в ситуаціях збройного конфлікту не є предметом дослідження, і це питання лише коротко розглядається далі в розділі «Попередні міркування»¹⁹.
11. Керівні принципи 2020 року є узгодженим продовженням зусиль, які докладає МКЧХ, щоб підвищити обізнаність про необхідність захисту природного середовища від наслідків збройного конфлікту, але не обмежуються початковою метою Керівних принципів 1994 року. Документ 1994 року служив насамперед довідковим інструментом для включення норм МГП щодо охорони навколишнього природного середовища до військових статутів та інструкцій. На відміну від нього ці Керівні принципи розроблялися з метою стати орієнтиром для всіх зацікавлених сторін: чи то державних органів (виконавчої, законодавчої чи судової гілки влади), чи недержавних суб'єктів – сторін збройного конфлікту, чи інших суб'єктів, які мають можливість впливати на поведінку сторін збройного конфлікту. Таке розширення сфери застосування Керівних принципів враховує реальність існування органів державної влади поза збройними силами, таких як парламентарі та судові органи, які можуть відіграти важливу роль у просуванні, імплементації та забезпеченні виконання закону. Крім того, враховуючи поширеність неміжнародних збройних конфліктів, критично важливо розповсюджувати знання про МГП та сприяти більшому дотриманню цих норм недержавними збройними формуваннями. Інші суб'єкти також можуть позитивно впливати у цьому відношенні на сторони збройного конфлікту.
12. Керівні принципи 2020 року є сукупністю існуючих норм МГП. У випадках, коли це необхідно, розробники намагаються надати додаткове роз'яснення норм. Слід підкреслити, що, як і у випадку з Керівними принципами 1994 року, цей документ є викладом правових норм, як їх бачить МКЧХ. Як такі, Керівні принципи не слід тлумачити як обмеження чи зменшення існуючих зобов'язань згідно з міжнародним правом, або як створення чи розробку нових зобов'язань.
13. Зміст Керівних принципів 1994 року й досі залишається актуальним, і Керівні принципи 2020 року зберігають їх ключові елементи. Щоб уточнити джерело та застосовність цих елементів, Керівні принципи 2020 року більш деталізовані порівняно з попереднім документом. Змінено також структуру документа, щоб спершу викласти відповідні норми звичаєвого міжнародного права, включаючи визначені у дослідженні МКЧХ, а потім застосовні додаткові договірні зобов'язання. Оскільки в Керівних принципах відображено існуючі зобов'язання згідно з міжнародним правом, в цьому документі на них посилаються як на «норми». В кількох випадках, коли вони швидше є

18 Див. J.M. Henckaerts and L. Doswald-Beck (eds), *Customary International Humanitarian Law*, Vol. I: Rules and Vol. II: Practice [Звичаєве міжнародне гуманітарне право, Том I: Норми і Том II: Практика], ICRC, Geneva/Cambridge University Press, Cambridge, 2005, видання 2009 р.: <https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/home> (далі: ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ, Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права]). В тексті цих Керівних принципів містяться посилання на номери сторінок у виданні 2009 року. У форматі PDF документ розміщений за адресою: <https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/customary-international-humanitarian-law-i-icrc-eng.pdf> (Том I) і <https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/customary-international-humanitarian-law-ii-icrc-eng.pdf> (Том II, Частина 1 і 2). Для зручності посилання в окремих виносах до конкретних норм вказані також посилання на відповідну норму в доступній онлайн Базі даних із звичаєвого міжнародного гуманітарного права МКЧХ.

19 Про захист природного середовища під час збройного конфлікту, наданий іншими зводами норм міжнародного права, окрім МГП, див. пункти 25–41 цих Керівних принципів.

рекомендаціями, ніж зобов'язаннями, в тексті Керівних принципів їх називають «рекомендаціями». Нарешті, кожна норма або рекомендація супроводжується коротким коментарем, щоб полегшити тлумачення і роз'яснити її джерело. Зовнішня експертна оцінка Керівних принципів 2020 року виконана практиками та науковцями, які зробили особистий внесок в цю роботу²⁰.

КЛЮЧОВІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ КЕРІВНИХ ПРИНЦИПІВ

14. Керівні принципи 2020 року покликані сприяти запровадженню конкретних заходів для зменшення впливу збройних конфліктів на довкілля. МКЧХ пропонує заходи, які держави можуть вирішити застосувати на підтримку їх імплементації:

Поширювати норми МГП щодо захисту природного середовища, відображені в цих Керівних принципах, та включати їх у військову доктрину, освіту, навчання та дисциплінарну систему збройних сил. Національні комітети з МГП або аналогічні структури могли б надавати національним державним органам консультативну допомогу та підтримку в цьому плані.

Схвалити та впровадити заходи, спрямовані на підвищення розуміння впливу збройного конфлікту на природне середовище перед початком та регулярно під час воєнних операцій, коли це можливо та доречно в оперативному плані, для мінімізації прямого і непрямого впливу воєнних операцій на природне середовище. Якщо це можливо, держави могли б до початку воєнних операцій, наприклад, провести попередню оцінку впливу воєнних операцій на навколишнє середовище або скласти карту територій, що мають особливе екологічне значення або екологічно уразливі.

Виявити і визначити території, що мають особливе екологічне значення або є екологічно уразливими, як демілітаризовані зони. До таких територій можна віднести національні парки, природні заповідники та місця існування видів, що знаходяться під загрозою зникнення. Їх можна позначити як демілітаризовані зони, де заборонені будь-які воєнні дії і присутність військ та військового спорядження. Таке визначення можна було б зробити до початку збройного конфлікту, тобто у мирний час, або після початку бойових дій.

У рамках конференцій, військових навчань та регіональних форумів обмінюватись досвідом та найкращою практикою застосування заходів для виконання зобов'язань МГП із захисту природного середовища. Держави могли б також, наприклад, виконувати наукові оцінки пропорційності шкоди, завданої природному середовищу певними видами озброєнь, або ділитись інформацією про такі оцінки. Крім того, вони могли б запропонувати іншим державам технічні консультації щодо заходів, які можуть краще забезпечити захист територій, що мають особливе екологічне значення або екологічно уразливих районів.

Держави і національні товариства Червоного Хреста та Червоного Півмісяця заявили про зобов'язання, прийняті ними для покращення захисту природного середовища під час збройного конфлікту²¹.

²⁰ Див. в додатку список експертів, які рецензували цей документ.

²¹ Див., наприклад, зобов'язання, прийняті спільно урядами і національними товариствами Червоного Хреста Данії, Фінляндії, Ісландії, Норвегії та Швеції; урядом Фінляндії та Фінським Червононим Хрестом; а також урядом Буркіна-Фасо, на 33-й Міжнародній конференції Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, Женева, 2019 р.: <https://trcconference.org/about/pledges/search>. Див. також раніше заявлені зобов'язання урядів і національних товариств Червоного Хреста Данії, Фінляндії, Норвегії та Швеції щодо розвитку правової бази захисту довкілля під час збройного конфлікту, зобов'язання Р1290, заявлене на 31-й Міжнародній конференції Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, Женева, 28 листопада–1 грудня 2011 р.

ПОПЕРЕДНІ МІРКУВАННЯ ЩОДО ЗАХИСТУ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА ЗГІДНО З НОРМАМИ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА

ПОНЯТТЯ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА

15. У міжнародному праві немає узгоджених визначень термінів «навколишнє середовище» (environment) або «природне середовище» (natural environment). У міжнародному екологічному праві є різні підходи до їх значення. Міжнародні екологічні документи нерідко утримуються від визначення поняття навколишнього середовища, використовуючи загальні слова, або розглядають його в обмеженому контексті конкретного документа²². Однак загалом поняття навколишнього середовища у міжнародному екологічному праві охоплює «як елементи, так і продукти світу природи і людської цивілізації»²³. Дотримуючись цієї загальної концепції, Комісія з міжнародного права вважає, що поняття навколишнього середовища «означає складну систему взаємних зв'язків, де залучені чинники (люди і природне середовище) взаємодіють між собою у різний спосіб, що «не дозволяє розглядати їх окремо»²⁴.
16. Поняття «природного середовища» для цілей МГП не визначено у Додатковому протоколі I чи в історії його обговорення, і щодо його точного значення існують різні точки зору²⁵. В тексті цих Керівних принципів «природне середовище» розуміють як світ природи разом із системою нерозривних зв'язків між живими організмами та їх неживим середовищем у якнайширшому розумінні. Ця концепція наводиться тут лише заради ясності, але вона спирається на тлумачення МКЧХ історії підготовки Додаткового протоколу I і самих норм. У звіті Групи «Біотоп», створеної Комітетом III Дипломатичної конференції 1974–1977 років для роботи над екологічними положеннями і представленому під час переговорів щодо Додаткового протоколу I, зазначалось, що «природне середовище відноситься до зовнішніх умов та чинників, які впливають на життя, розвиток та виживання цивільного населення і живих організмів», тоді як навколишнє середовище людини стосується лише «безпосереднього оточення, у якому живе цивільне населення»²⁶. Особливо важливо те, що це поняття не розглядає виключно організми і неживі об'єкти окремо. Термін «природне середовище» розширено розглядає систему нерозривних взаємних зв'язків між живими

22 Загальну інформацію див. Комісія з міжнародного права, Друга доповідь, представлена Спеціальним доповідачем Марією Лехто (Marja Lehto), сс. 82–86. Див. також заяву, подані Шостому комітету Генеральної Асамблеї ООН, Австрією, 69 сесія, пункт 78 порядку денного, 3 листопада 2014 р.; Малайзією, 71-а сесія, пункт 78 порядку денного, 28 жовтня 2016 р. і 73-я сесія, пункт 82 порядку денного, 31 жовтня 2018 р., пункт 4; Федеративними Штатами Мікронезії, 71-а сесія, пункт 78 порядку денного, 1 листопада 2016 р.; і Новою Зеландією, 69-а сесія, пункт 78 порядку денного, 3 листопада 2014 р., с. 3.

23 P. Sands et al., *Principles of International Environmental Law* [Принципи міжнародного права навколишнього середовища], 4th edition, Cambridge University Press, Cambridge, 2018, p. 14, цитуються в документі: Комісія з міжнародного права, Друга доповідь Спеціального доповідача Марії Лехто (Marja Lehto), пункт 196. Як Європейський Союз (ЄС), так і Організація Північноатлантичного договору (НАТО) визначають «навколишнє середовище» (environment) як «оточення, в якому діє організація, включаючи повітря, воду, землю, природні ресурси, флору, фауну, людей та їх взаємозв'язки»: NATO, *NATO Glossary of Terms and Definitions* [НАТО, Глосарій термінів і визначень НАТО], AAP-06, NATO Standardization Office [Офіс стандартизації НАТО], 2019, p. 49; і EU Military Committee, *European Union Military Concept on Environmental Protection and Energy Efficiency for EU-led military operations* [Військовий комітет ЄС, Військова концепція Європейського Союзу з охорони навколишнього середовища та енергоефективності для воєнних операцій, очолюваних ЄС], EEAS 01574/12, 14 September 2012, p. 8.

24 Комісія з міжнародного права, Друга доповідь Спеціального доповідача Марії Лехто (Marja Lehto), пункт 196.

25 Програма гуманітарної політики та дослідження конфліктів у Гарвардському університеті (HPCR), *Manual on International Law Applicable to Air and Missile Warfare* [Посібник з міжнародного права, застосовного до повітряної та ракетної війни], Cambridge University Press, Cambridge, 2013, коментар до норм 88–89, pp. 247–248, п. 6.

26 Дипломатична конференція з підтвердження та розвитку міжнародного гуманітарного права, Женева, 1974–1977 рр., Доповідь голови Групи «Біотоп», 11 березня 1975, CDDH/III/GT/35, пункт 5, передрукована у виданні: H.S. Levie, *Protection of War Victims: Protocol I to the 1949 Geneva Conventions* [Захист жертв війни: Протокол I до Женевських конвенцій 1949 року], Vol. 3, Oceana Publications, Dobbs Ferry (N.Y.), 1980, p. 267.

організмами та їх неживим середовищем²⁷. Поняття природного середовища згідно з МГП включає в себе все, що існує або відбувається у природний спосіб, наприклад, в цілому гідросферу, біосферу, геосферу і атмосферу (у тому числі фауну, флору, океани та інші масиви води, ґрунти та скелі)²⁸. Природне середовище включає також природні елементи, які є або можуть бути продуктом людського втручання, тобто продовольство, сільськогосподарські угіддя, питну воду і сільськогосподарських тварин²⁹.

17. Враховуючи все зазначене вище, і, як зазначено в коментарях до статті 55 Додаткового протоколу I, термін «природне середовище» слід розуміти в якнайширшому сенсі, відповідно до значення, визначеного для нього державами в контексті МГП³⁰. Цей підхід узгоджується з тим фактом, що поняття «природне середовище» може розвиватися з плином часу, оскільки поглиблюються знання про нього, і оскільки саме середовище постійно змінюється³¹.

- 27 Y. Sandoz, C. Swinarski and B. Zimmermann (eds), *Commentary on the Additional Protocols of 8 June 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949* [Коментар до Додаткових протоколів від 8 червня 1977 р. до Женевських конвенцій 12 серпня 1949 р.], ICRC, Geneva/Martinus Nijhoff, Leiden, 1987, p. 415, para. 1451. Коментар додає: «Це своєрідна постійна або тимчасова, залежно від ситуації, хоча завжди відносно крихка рівновага сил, які взаємно збалансовані та визначають умови життя біологічних груп». Див. також там само, с. 411, пункт 1444, в якому зазначається, що «поняття екосистеми доносить до нас суть статті 35, пункту 3 (ідентичну в цьому відношенні статті 55 «Захист природного середовища»), на відміну від поняття навколишнього середовища [людини] (human environment)». Поняття взаємодії також розглядалось Комісією з міжнародного права, Попередня доповідь Спеціального доповідача Марі Г. Якобссон (Marie G. Jacobsson), пункт 79.
- 28 Див. Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), *Commentary on the Additional Protocols* [Коментар до Додаткових протоколів], р. 662, para. 2126; Конвенція ЕНМОД (1976), ст. II, яка забороняє «методи зміни – через умисне маніпулювання природними процесами – динаміки, складу або структури землі, включаючи її біоту, літосферу, гідросферу та атмосферу, або космічний простір» і Комісія з міжнародного права, Попередня доповідь Спеціального доповідача Марі Г. Якобссон (Marie G. Jacobsson), пункти 79–86. Див. також M.N. Schmitt and L. Vihul (eds), *Tallinn Manual 2.0 on the International Law Applicable to Cyber Operations* [Таллінський посібник 2.0 з міжнародного права, застосовного до кібероперацій], 2nd ed., Cambridge University Press, Cambridge, 2017, Rule 143, pp. 537–538, в якому приймається визначення ENMOD (за винятком космічного простору); і J.M. Henckaerts and D. Constantin, «Protection of the natural environment» [Захист природного середовища], у збірнику A. Clapham and P. Gaeta (eds), *The Oxford Handbook of International Law in Armed Conflict* [Оксфордський довідник з міжнародного права в умовах збройного конфлікту], Oxford University Press, Oxford, 2014, p. 471; C. Droege and M.L. Tougas, *The protection of the natural environment in armed conflict: Existing rules and need for further legal protection* [Захист природного середовища у період збройного конфлікту: існуючі норми і необхідність додаткового правового захисту], *Nordic Journal of International Law*, Vol. 82, No. 1, 2013, p. 25. Див. також, наприклад, *New Zealand, Manual of Armed Forces Law: Law of Armed Conflict* [Нова Зеландія, Посібник із законодавства про збройні сили: право збройного конфлікту], Vol. 4, 2017, p. 8–45, де зазначено, що «природне середовище включає всі ліси та рослинність, води, озера та моря, ґрунт і підґрунт, а також повітря». Думку про те, що «навколишнє середовище» також включає взаємодію з елементами людської цивілізації, див. вище виноски 23 і 24 і відповідний текст. Під час переговорів щодо Додаткового протоколу I спочатку висловлювалось кілька пропозицій згадати про «засоби і методи, які руйнують природні екологічні умови людини» або «які порушують або знищують природні умови навколишнього середовища людини» (виділено автором); див., наприклад, пропозиції Німецької Демократичної Республіки, Офіційні матеріали Дипломатичної конференції в Женеві (1974 – 1977 рр.), Том III, CDDH/III/108, 11 вересня 1974, с. 155, пункт 4; і спільну пропозицію Демократичної Республіки В'єтнам і Уганди, там само, Том III, CDDH/III/238 і Дод. I, 25 лютого 1975 р., с. 157, пункт 5.
- 29 Див. Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), *Commentary on the Additional Protocols* [Коментар до Додаткових протоколів], р. 662, para. 2126. Див. також M.N. Schmitt, «Green war: An assessment of the environmental law of international armed conflict» [Зелена війна: оцінка права навколишнього середовища міжнародного збройного конфлікту], *Yale Journal of International Law*, Vol. 22, 1997, p. 5.
- 30 Див. Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), *Commentary on the Additional Protocols* [Коментар до Додаткових протоколів], р. 662, para. 2126; Henckaerts/Constantin, «Protection of the natural environment» [Захист природного середовища], р. 471; і Droege/Tougas, «The protection of the natural environment in armed conflict: Existing rules and need for further legal protection» [Захист природного середовища у період збройного конфлікту: існуючі норми і необхідність додаткового правового захисту] р. 25.
- 31 Див. Комісія з міжнародного права, Друга доповідь Спеціального доповідача Марії Лехто (Marja Lehto), пункт 192.

ЦИВІЛЬНИЙ ХАРАКТЕР ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА

18. Сьогодні загально визнано, що природне середовище за визначенням має цивільний характер³². Це знайшло відображення у практиці держав³³, роботі Комісії з міжнародного права щодо захисту навколишнього середовища у зв'язку зі збройними конфліктами³⁴ та інших важливих практичних і наукових роботах³⁵. Все це є відображенням того факту, що система МГП класифікує все, що могло б

- 32 Див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ, Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, коментар до Норми 43.A, с. 143: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule43 і відповідна практика. Широке визначення терміну «природне середовище» зродило різні погляди щодо того, чи можна природне середовище в цілому, а не окремі його складові частини, охарактеризувати як цивільний об'єкт. В цих Керівних принципах не розглядаються ці дискусії, оскільки на практиці для забезпечення ефективного захисту природного середовища важливо те, щоб усі його окремі частини вважались цивільними об'єктами, окрім випадків, коли вони стають військовими цілями. З аргументами щодо того, чому природне середовище в цілому не слід розглядати як цивільний об'єкт, див., наприклад, W. Heintschel von Heinegg and M. Donner, "New developments in the protection of natural environment in naval armed conflicts" [Нові розробки у сфері захисту природного середовища у морських збройних конфліктах], *German Yearbook of International Law*, Vol. 37, 1994, p. 289.
- 33 Різні держави висловлювали позиції, пов'язані з цивільним характером природного середовища в контексті роботи Комісії з міжнародного права щодо захисту навколишнього середовища у зв'язку зі збройними конфліктами: Данія, Фінляндія, Ісландія, Норвегія і Швеція (у спільній заяві), а також Ізраїль, Італія, Мексика, Нова Зеландія і Швейцарія підтримали підхід, запропонований Комісією з міжнародного права, відповідно до якого «жодна частина [природного] середовища не може бути об'єктом нападу, окрім випадків, коли вона стане військовою цілью», виражаючи думку про те, що такий підхід відбиває існуючі норми МГП. Так само Німеччина визнала, що «напади, спрямовані проти природного середовища заборонені окрім випадків, коли воно стає військовою цілью», а представник Перу зазначив, що принципи розрізнення, пропорційності і вжиття запобіжних заходів застосовні до природного середовища. Кілька держав виражали менш чіткі або тверді позиції: наприклад, США заявили, що «частини природного середовища не можна робити об'єктом нападу, окрім випадків, коли вони є військовими цілями», у той же час виражаючи сумнів щодо того, чи екологічні міркування завжди релевантні застосуванню принципу пропорційності. Хорватія та Сальвадор мали відмінні точки зору, заявляючи, що вони не підтримують класифікацію природного середовища як цивільного за характером. Докладну інформацію про такі заяви, подані Шостому комітету Генеральної Асамблеї ООН, див. Хорватія, 70-а сесія, пункт 83 порядку денного, 10 листопада 2015 р.; Сальвадор, 70-а сесія, пункт 83 порядку денного, 9-11 листопада 2015 р. і 71-а сесія, пункт 78 порядку денного, 1 листопада 2019 р.; Німеччина, 74-а сесія, пункт 79 порядку денного, 5 листопада 2019 р.; Ізраїль, 70-а сесія, пункт 83 порядку денного, 11 листопада 2015 р.; Італія, 70-а сесія, пункт 83 порядку денного, 6 листопада 2015 р.; Мексика, 71-а сесія, пункт 78 порядку денного, 2 листопада 2016 р.; Нова Зеландія, 70-а сесія, пункт 83 порядку денного, 11 листопада 2015 р. і 74-а сесія, пункт 79 порядку денного, 31 жовтня 2019 р.; Норвегія від імені держав Північної Європи, 70-а сесія, пункт 83 порядку денного, 9 листопада 2015 р.; Перу, 71-а сесія, пункт 78 порядку денного, 2 листопада 2016 р. і 74-а сесія, пункт 7 порядку денного, 5 листопада 2019 р.; Швейцарія, 68-а сесія, пункт 81 порядку денного, 4 листопада 2013 р., 69-а сесія, пункт 78 порядку денного, 3 листопада 2014 р. і 70-а сесія, пункт 83 порядку денного, 11 листопада 2015 р.; США, 68-а сесія, пункт 81 порядку денного, 4 листопада 2013 р. і 70-а сесія, пункт 83 порядку денного, 10 листопада 2015 р. Про подальшу практику держав, яка вказує на те, що природне середовище має цивільний характер, або застосовує до природного середовища загальні норми щодо ведення бойових дій, див., наприклад, Australia, *The Manual of the Law of Armed Conflict* [Австралія, Посібник з права збройних конфліктів], 2006, para. 5.50; Австралія, заява, подана Шостому комітету Генеральної Асамблеї ООН, 46-а сесія, пункт 140 порядку денного, 22 жовтня 1991 р., пункт 7; Австрія, заява, подана Шостому комітету Генеральної Асамблеї ООН, 47-а сесія, пункт 136 порядку денного, 1 жовтня 1992 р., пункт 37; Бурунді, *Règlement n° 98 sur le droit international humanitaire*, 2007 р., Частина I bis, с. 5, а також с. 19; Канада, заява, подана Шостому комітету Генеральної Асамблеї ООН, 47-а сесія, пункт 136 порядку денного, 1 жовтня 1992 р., пункт 20; Кот-д'Івуар, *Droit de la guerre: Manuel d'instruction*, Livre III, Tome 1: *Instruction de l'élève officier d'active de 1ère année*, Manuel de l'élève, 2007 р., с. 35; Військовий комітет ЄС, Військова концепція Європейського Союзу з охорони навколишнього середовища та енергоефективності для воєнних операцій, очолюваних ЄС, пункт 11(g); Італія, *Manuale di diritto umanitario*, 1991 р., Том I, пункт 85; Йорданія і США "International Law Providing Protection to the Environment in Times of Armed Conflict" [Міжнародне право, що забезпечує захист навколишнього середовища в період збройного конфлікту], Меморандум, доданий до Листа від 28 вересня 1992 р. Голові Шостого комітету Генеральної Асамблеї ООН, UN Doc. A/C.6/47/3, 28 вересня 1992 р., пункт 1(h); Мексика, *Manual de Derecho Internacional Humanitario para el Ejército y la Fuerza Aérea Mexicanos*, 2009 р., paras 255 i 260; Нідерланди, *Humanitair Oorlogsrecht: Handleiding*, 2005 р., пункт 1037; New Zealand, *Manual of Armed Forces Law: Law of Armed Conflict* [Нова Зеландія, Посібник із законодавства про збройні сили: Право збройного конфлікту], Vol. 4, 2017, p. 14-34; Норвегія, Кримінальний кодекс, 1902 р., з поправками, внесеними у 2008 р., пункт 106(c); Швейцарія, *Bases légales du comportement à l'engagement*, 2003, para. 225; Switzerland, *ABC of International Humanitarian Law* [Швейцарія, ABC міжнародного гуманітарного права], 2009, pp. 12 and 20; United States, *The Commander's Handbook on the Law of Naval Operations* [США, Довідник командира з права морських операцій], 2007 р., para. 8.4; і ICRC Study on Customary International Humanitarian Law, Report on US Practice, [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права, Звіт про практику США], 1997, Chap. 4.5. Про заяву США про те, що «частини природного середовища не можуть бути об'єктом нападу, окрім випадків, коли вони становлять військові цілі, які визначаються традиційно», див. J.B. Bellinger III and W.J. Haynes II, "A US Government response to the International Committee of the Red Cross Study on Customary International Humanitarian Law" [Відповідь уряду США на дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права, проведене Міжнародним Комітетом Червоного Хреста], *International Review of the Red Cross*, Vol. 89, No. 866, June 2007, p. 455.
- 34 Див. ILC, Draft Principles on the Protection of the Environment in Relation to Armed Conflicts [Комісія з міжнародного права, Проект принципів захисту навколишнього середовища у зв'язку зі збройними конфліктами] (2019), Принципи 13 і 14, pp. 250-256, зокрема pp. 252-253.
- 35 Див. ICJ, *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons*, Advisory Opinion [МС ООН. Законність застосування або погрози застосування ядерної зброї. Консультативний висновок], 8 July 1996, paras 30 and 32; Міжнародний кримінальний трибунал щодо колишньої Югославії (МКТЮ), *Заключна доповідь Прокурору*, подана Комітетом, створеним для розгляду бомбардувальної операції НАТО проти Федеративної Республіки Югославії 14 червня 2000 р., пункти 15 і 18;

бути об'єктом нападу, як цивільний об'єкт або як військову ціль; цивільними є всі об'єкти, що не є військовими цілями³⁶. У цьому відношенні слід зауважити, що хоча стаття 55 Додаткового протоколу I конкретно не позначає всі частини природного середовища як цивільні об'єкти, це положення підпадає під дію Частини IV, Розділу I, Глави III Протоколу під назвою «Цивільні об'єкти». Виходячи з цього, всі частини чи елементи природного середовища є цивільними об'єктами, окрім випадків, коли деякі з них стають військовими цілями³⁷. Отже різні частини природного середовища, як такі, захищені загальними нормами МГП, що захищають цивільні об'єкти³⁸. Проте частини природного середовища можуть стати військовими цілями згідно з загальним правилом – тобто, якщо вони за своєю природою, розташуванням, призначенням чи використанням роблять ефективний внесок у воєнні дії, і їх повне або часткове знищення, захоплення або нейтралізація за наявних на той час обставин дає явну військову перевагу³⁹.

19. Однак тривають певні дискусії щодо того, чи всі частини природного середовища, які не розглядаються як військові цілі, обов'язково є цивільними об'єктами. Дехто вважає, що захист природного середовища має базуватися на антропоцентричному підході, а не на його «самоцінності»⁴⁰. Відповідно до антропоцентричної точки зору, МГП захищає природне середовище лише у тому випадку, коли воно впливає на цивільне населення⁴¹. З цієї точки зору не всі частини

L. Doswald-Beck (ed.), *San Remo Manual on International Law Applicable to Armed Conflicts at Sea* [Посібник Сан-Ремо з міжнародного права, що застосовується до збройних конфліктів на морі], підготований міжнародними юристами та морськими експертами, зібраними Міжнародним інститутом гуманітарного права (МІГП), прийнятий у червні 1994 р., Cambridge University Press, Cambridge, 1995., р. 9, para. 13(c); Міжнародна конференція з питань захисту жертв війни, Женева, 30 серпня–1 вересня 1993 р., Заключна декларація, пункт I (10), Міжнародно-правові матеріали, Том 33, 1994 р., с. 301; M.N. Schmitt, C.H.V. Garraway and Y. Dinstein (eds), *The Manual on the Law of Non-International Armed Conflict, with Commentary* [Посібник з права неміжнародних збройних конфліктів, з коментарями], IHL, San Remo, 2006, Rule 4.2.4, р. 59; UNEP, *Protecting the Environment during Armed Conflict: An Inventory and Analysis of International Law* [ЮНЕП, Захист навколишнього середовища під час збройного конфлікту: Опис та аналіз міжнародного права], р. 13; Асоціація міжнародного права - Дослідницька група з питань ведення бойових дій у XXI столітті, "The conduct of hostilities and international humanitarian law: Challenges of 21st century warfare" [Ведення бойових дій і міжнародне гуманітарне право: виклики війни XXI століття], *International Law Studies*, Vol. 93, No. 322, 2017., р. 362; Schmitt/Vihul (eds), *Tallinn Manual [Таллінський посібник]*, Норма 143 і коментар, pp. 537–538, paras 1 і 4 (і посилання у виводах 1329 і 1334); ICRC, *Guidelines for Military Manuals and Instructions on the Protection of the Environment in Times of Armed Conflict* [МКЧХ, Керівні принципи щодо захисту навколишнього середовища під час збройних конфліктів [для включення] у військові статути та інструкції]. Див. також: Henckaerts/Constantin, "Protection of the Natural Environment" [Захист природного середовища], р. 474; Droege/Tougas, "The protection of the natural environment in armed conflict: Existing rules and need for further legal protection" [Захист природного середовища під час збройного конфлікту: Існуючі норми і необхідність додаткового правового захисту], р. 24; K. Hulme, "Taking care to protect the environment against damage: A meaningless obligation?" [Турбота про захист навколишнього середовища від заподіяння шкоди: безглузде зобов'язання?], *International Review of the Red Cross*, Vol. 92, No.879, September 2010, р. 678; M. Bothe et al., "International law protecting the environment during armed conflict: Gaps and opportunities" [Міжнародне право, що захищає навколишнє середовище під час збройного конфлікту: прогалини та можливості], *International Review of the Red Cross*, Vol. 92, No. 879, September 2010, р. 576; і Y. Dinstein, "Protection of the environment in international armed conflict" [Захист навколишнього середовища під час міжнародного збройного конфлікту], *Max Planck Yearbook of United Nations Law*, Vol. 5, 2001, pp. 533–534.

- 36 Додатковий протокол I (1977 р.), ст. 52(1); Henckaerts/Doswald-Beck (eds), *ICRC Study on Customary International Humanitarian Law* [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, Норма 9, с. 32: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule9. Здавалося б, таке тлумачення має бути на увазі у заявах низки держав щодо Додаткового протоколу I, згідно з якими певна ділянка суші може становити військову ціль; див. ратифікації Канади, Німеччини, Італії та Сполученого Королівства у збірнику A. Roberts and R. Guelff (eds), *Documents on the Laws of War* [Документи права війни], 3rd ed., Oxford University Press, Oxford, 2000, pp. 502, 505, 507, 511. Див. також K. Hulme, *War Torn Environment: Interpreting the Legal Threshold* [Розорене війною довкілля: тлумачення правового порогу], Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2004, р. 300.
- 37 Більш повний виклад аргументів на користь цієї позиції див. Droege/Tougas, "The protection of the natural environment in armed conflict: Existing rules and need for further legal protection" [Захист природного середовища під час збройного конфлікту: Існуючі норми і необхідність додаткового правового захисту], pp. 25–27.
- 38 Про те, як загальні норми захищають природне середовище, див. Частину II цих Керівних принципів. Ці норми відображають Норму 43 у підготовленому МКЧХ дослідженні звичаєвого міжнародного гуманітарного права, згідно з якою «загальні принципи ведення бойових дій застосовуються до природного середовища»: Henckaerts/Doswald-Beck (eds), *ICRC Study on Customary International Humanitarian Law* [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, Норма 43, с. 143: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule43.
- 39 Відповідно до Додаткового протоколу I (1977 р.), ст. 52(2). Докладнішу інформацію про те, коли частина природного середовища може ставати військовою цілью, див. Норму 5 цих Керівних принципів, яка встановлює обов'язок розрізнення.
- 40 Докладніше про «антропоцентричний» і «самоцінний» підходи до захисту навколишнього середовища і дискусії під час Дипломатичної конференції 1974–1977 рр. див. M. Bothe, K.J. Partsch and W.A. Solf, *New Rules for Victims of Armed Conflicts: Commentary on the Two 1977 Protocols Additional to the Geneva Conventions of 1949* [Нові норми щодо жертв збройних конфліктів: Коментар до двох Протоколів 1977 р., додаткових до Женевських конвенцій 1949 р.], Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2013, р. 387; і Schmitt, "Green war" [Зелена війна], pp. 6–7 and 70–71.
- 41 Див. заяву Сполученого Королівства на Дипломатичній конференції 1974–1977 рр. з поясненням голосування проти статті 33(3) (тепер стаття 35(3)) Додаткового протоколу I, в якій зазначено, що положення про охорону навколишнього

природного середовища є «об'єктами», як цей термін розуміється у МГП; швидше, частина природного середовища становить цивільний об'єкт лише тоді, коли її використовує чи від неї залежить цивільне населення, або коли завдана їй шкода впливає на цивільне населення⁴². Отже, якщо частина природного середовища не використовується людьми чи люди не залежать від неї якимось чином, або вона не впливає на людину – наприклад, кущ посеред пустелі – то ця частина, згідно з такою думкою, не є цивільним об'єктом і не захищається загальними нормами МГП, що захищають цивільні об'єкти; відповідно, такі частини природного середовища не потрібно брати до уваги під час оцінки воєнних дій. Тим часом концепція «самоцінності» захищає природне середовище як таке, навіть якщо його пошкодження не обов'язково завдасть шкоди людям у розумно передбачуваний спосіб для цілей оцінки МГП. Такий підхід визнає невід'ємну залежність всіх людей від природного середовища, а також все ще відносно обмежені знання про наслідки збройного конфлікту для навколишнього середовища і можливі віддалені наслідки для цивільного населення.

20. Історично МГП використовує в основному антропоцентричний підхід до захисту природного середовища. До 1976 року не було жодних присвячених цьому конкретних положень. Закінчення війни у В'єтнамі та прийняття Конвенції ЕНМОД і Додаткового протоколу I – хоча все ще антропоцентричних значною мірою – поклали початок руху до самоціннісного підходу. Під час переговорів щодо Додаткових протоколів у Робочій групі, яка мала завдання скласти проекти положень, що забезпечують захист природному середовищу, було дві точки зору: «Деякі делегати вважали, що захист навколишнього середовища під час війни є самоціллю, тоді як інші вважали, що захист навколишнього середовища має на меті подальше виживання чи здоров'я цивільного населення»⁴³. Зрештою, положення, запропоновані Робочою групою, призвели до прийняття статей 35(3) і 55 Додаткового протоколу I. Хоча стаття 55 відображає, принаймні на початку, антропоцентричний підхід, стаття 35(3) чітко захищає навколишнє середовище як таке, і отже відображає концепцію самоцінності. Як зазначено в коментарі МКЧХ (1987 р.) до статті 35(3), «природне середовище саме по собі підлягає захисту. Це спільна власність, і її слід зберегти, щоб нею міг користуватись кожен»⁴⁴. Період після війни в Перській затоці (1990–1991 рр.) ознаменував собою ще один момент у загальній тенденції до захисту природного середовища як такого, і з тих пір самоціннісний підхід продовжує завойовувати позиції⁴⁵.
21. Як зазначалось раніше, позиція МКЧХ полягає в тому, що всі частини природного середовища є цивільними об'єктами, окрім випадків, коли вони стають військовими цілями. У цьому сенсі немає жодної «сірої зони», в якій частина природного середовища не є ні військовою ціллю, ані цивільним об'єктом. Відповідно, така точка зору прийнята в цих Керівних принципах. Однак слід мати на увазі відмінності між антропоцентричним і самоціннісним підходами, оскільки можливі віддалені наслідки застосування норм МГП до захисту природного середовища можуть бути різними залежно

середовища слід розглядати в контексті здоров'я та виживання цивільного населення: Офіційні матеріали Дипломатичної конференції в Женеві (1974 - 1977 рр.), Том XIV, CDDH/III/SR.38, с. 410, пункт 46. Див. також заяву Ізраїлю про те, що МГП вимагає «захисту навколишнього середовища до певної міри, обмежуючи екологічну шкоду, яка загрожує здоров'ю та благополуччю цивільного населення»: Ізраїль, заява, подана Шостому комітету Генеральної Асамблеї ООН, 73-я сесія, пункт 82 порядку денного, 31 жовтня 2018 р.

42. Обговорення позиції Ізраїлю щодо того, що природне середовище не є «об'єктом» у тому значенні, в якому цей термін вживається в МГП, див. M.N. Schmitt and J.J. Merriam, "The tyranny of context: Israeli targeting practices in legal perspective" [Тиранія контексту: ізраїльська практика визначення цілей нападу у правовій перспективі], University of Pennsylvania Journal of International Law, Vol. 37, No. 1, 2015, p. 99, в якому автори також вказують, що це не їх позиція і не позиція США. Див. також Bellinger/Haynes, "A US Government response to the International Committee of the Red Cross Study on Customary International Humanitarian Law" [Відповідь уряду США на дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права, проведене Міжнародним Комітетом Червоного Хреста], p. 455.
43. Офіційні матеріали Дипломатичної конференції в Женеві (1974–1977 рр.), Том XV, CDDH/III/275, с. 358. Додаткове обговорення цього питання див. пункт 73 і виноски 197–199 цих Керівних принципів.
44. Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), Commentary on the Additional Protocols [Коментар до Додаткових протоколів], pp. 410 and 420, paras 1441 and 1462. Зауважимо, що в оригінальному французькому виданні Коментарів вживається швидше імператив «must» (обов'язкова вимога), ніж «should» (рекомендація, обов'язок): "C'est l'environnement naturel lui-même qui est protégé. Bien commun à tous, il doit rester affecté à l'usage de tous et être préservé." (Виділено автором).
45. Аналіз цієї тенденції див. Schmitt, "Green war" [Зелена війна], pp. 22–36 and 96–98. Див. також E.C. Gillard, Proportionality in the Conduct of Hostilities: The Incidental Harm Side of the Assessment [Пропорційність при веденні бойових дій: Аспект випадкової шкоди в оцінюванні пропорційності], Chatham House, London, December 2018, pp. 36–38, paras 134–136 і посилання (зокрема виноска 109), де зазначено, що «сьогодні переважно підтримку знаходить альтернативний самоціннісний підхід».

від прийнятого підходу. Повертаючись до попереднього прикладу, куц посеред безлюдної пустелі не можна вважати цивільним об'єктом відповідно до антропоцентричного підходу і, як такий, не буде захищатись відповідно до МГП. Антропоцентричний підхід в принципі узгоджується з певними загальноприйнятими військовими практиками, за якими збройні сили спрямовують вогонь на частини природного середовища або скидають на них боеприпаси в ситуаціях, коли такі частини не обов'язково відповідають визначенню військової цілі (наприклад, пристрілювання артилерії шляхом стрільби на порожньому відкритому ґрунті або з прицілом на групу дерев для підвищення точності). МКЧХ не вважає заяви держав про цивільний характер природного середовища спрямованими на заборону такої стандартної практики, і ці Керівні принципи також не намагаються її змінити⁴⁶. Проте МКЧХ вважає, що цієї практики недостатньо, щоб поставити під сумнів самоціннісний підхід до захисту природного середовища.

ІСНЮЮЧІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ЗА МГП

У ситуаціях збройного конфлікту договори і звичаєві норми МГП надають природному середовищу спеціальний і загальний захист.

22. МГП захищає природне середовище у різних способів. Перший тип захисту – це норми, які надають спеціальний захист природному середовищу як такому, оскільки вони для цього призначені. Такий захист описаний в Частині I цих Керівних принципів і охоплює норми щодо заборони і обмеження методів та засобів ведення війни, які можуть заподіяти широкомасштабної, довготривалої та серйозної шкоди природному середовищу, заборону використовувати руйнування природного середовища як зброю і заборону нападу на природне середовище в порядку репресалій.
23. Другий вид захисту складають загальні норми, які захищають, серед іншого, природне середовище, хоча це не є їх конкретним призначенням. В Частині II Керівних принципів описаний загальний захист, який, на думку МКЧХ, надається всім частинам або елементам природного середовища як цивільним об'єктам, принципами розрізнення, пропорційності і прийняття запобіжних заходів; захист, що надається нормами щодо спеціально захищених об'єктів, які не є природним середовищем; захист, що надається частинам природного середовища як цивільним об'єктам нормами щодо майна, яке є власністю супротивника; і певні додаткові засоби захисту згідно з іншими загальними нормами МГП. У Частині III Керівних принципів окреслені загальні засоби захисту, які, на думку МКЧХ, надаються природному середовищу нормами щодо застосування окремих видів зброї. Проте слід зауважити, що предметом дискусій залишаються питання чи і яким чином деякі з цих норм застосовуються до природного середовища.
24. Серед норм, які надають природному середовищу загальний захист, одні захищають природне середовище прямо, інші опосередковано. Прямий захист забезпечується, наприклад, нормами, що обмежують напади на природне середовище в силу його цивільного характеру. Непрямий захист забезпечується, наприклад, обмеженням нападу на споруди чи установки, що містять небезпечні сили, на тій підставі, що хоча, наприклад, атомна електростанція, очевидно, не є частиною природного середовища, напад на неї може мати серйозні наслідки для оточуючого природного середовища.

ЗАХИСТ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА ІНШИМИ, КРІМ МГП, ЗВОДАМИ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Окрім норм МГП, застосування інших норм міжнародного договірної та звичаєвого права, які захищають природне середовище (включаючи норми міжнародного права навколишнього середовища, міжнародного права прав людини, морського права та міжнародного кримінального права), може продовжуватись під час міжнародних та неміжнародних збройних конфліктів.

⁴⁶ Докладніше див. Норму 5 цих Керівних принципів, пп. 104–105.

25. Ці керівні принципи та супровідні коментарі ґрунтуються на нормах МГП; вони не аналізують питання застосування і взаємодії з іншими зводами норм права і не зменшують зобов'язань, прийнятих згідно з іншими застосовними зводами норм міжнародного права.
26. Початок міжнародного або неміжнародного збройного конфлікту сам по собі не припиняє та не призупиняє застосування норм міжнародного (договірної або звичаєвого) права, які захищають природне середовище у мирний час, між державами – сторонами конфлікту або між державою – стороною конфлікту і державою, яка не бере участі у конфлікті⁴⁷. Отже, інші норми в різних галузях міжнародного права можуть, залежно від контексту, повністю або частково доповнювати чи прояснювати норми МГП, які захищають природне середовище під час збройного конфлікту. Далі коротко розглядається продовження застосування міжнародного права навколишнього середовища і міжнародного права прав людини, двох найважливіших взаємодоповнюючих зводів норм права. Комплексний аналіз взаємодії між цими зводами норм права і МГП виходить за рамки цих Керівних принципів, це питання докладно розглядається Комісією з міжнародного права в роботі над питанням захисту навколишнього середовища у зв'язку зі збройними конфліктами⁴⁸.
27. Роблячи висновок про те, чи договірні положення продовжують застосовуватись в ситуаціях збройного конфлікту, можна спиратись на роз'яснення, що міститься в документі Комісії з міжнародного права «Проект статей про вплив збройних конфліктів на міжнародні договори»⁴⁹. Якщо договір містить положення про те, як він діятиме в ситуаціях збройного конфлікту, то відправною точкою будуть такі положення⁵⁰. Крім того, щоб з'ясувати, чи може договір підлягати припиненню, або призупиненню, чи передбачає вихід з нього у разі збройного конфлікту, необхідно врахувати всі відповідні чинники, включаючи характер договору (зокрема його предмет, об'єкт та мету, зміст і кількість сторін) та характеристики збройного конфлікту (наприклад, територіальне охоплення, масштаб та інтенсивність, тривалість, а у разі неміжнародного збройного конфлікту – також рівень зовнішньої участі)⁵¹. Щодо характеру договору, то Стаття 7 Проекту статей містить орієнтовний перелік договорів, предмет яких передбачає продовження дії у повному обсязі (або частково) під час збройного конфлікту. До цього переліку включені договори, що стосуються міжнародної охорони природного середовища⁵².

47 Див. Комісія з міжнародного права, Проект статей про вплив збройних конфліктів на міжнародні договори (2011 р.), відтворений в документі: Генеральна Асамблея ООН, Звіт Комісії з міжнародного права: Шістдесят третя сесія (26 квітня – 3 червня і 4 липня – 12 серпня 2011 р.), UN Doc. A/66/10, 2011 р., стаття 3, с. 175, пункт 100, в якому стверджується: «Наявність збройного конфлікту саме по собі не припиняє або призупиняє дію міжнародних договорів: (а) між державами – сторонами конфлікту; (б) між державою – стороною конфлікту і державою, яка не бере участі в конфлікті». Це відповідає статті 2 резолюції «Вплив збройних конфліктів на міжнародні договори», прийнятої Institut de Droit International на сесії в Гельсінкі у 1985 році, а також статті 1 Règlement Concernant les Effets de la Guerre sur les Traités, прийнятої Institut de Droit International на сесії в Християнії у 1912 р. Про продовження застосування звичаєвого права див. Комісія з міжнародного права, Проект статей про вплив збройних конфліктів на міжнародні договори

(2011 р.), с. 177, стаття 10, в якій під заголовком «Зобов'язання, накладені міжнародним правом незалежно від договору»: Припинення дії міжнародного договору або вихід з договору, або призупинення його дії внаслідок збройного конфлікту жодним чином не применшує обов'язок будь-якої держави виконувати зобов'язання, втілене в договорі, яке поширюється на неї згідно з міжнародним правом незалежно від існування договору». Див. також, заяву Фінляндії від імені держав Північної Європи Шостому комітету Генеральної Асамблеї ООН, 68-а сесія, пункт 81 порядку денного, 4 листопада 2013 р.

48 Ці Керівні принципи не ставлять за мету скласти вичерпний перелік існуючих законів, які можуть захищати природне середовище в період збройного конфлікту. Скоріше вони повинні роз'яснити відповідні норми МГП, щоб посилити їх імплементацію. Докладніший огляд інших захисних зводів норм права, див. доповіді першого і другого спеціальних доповідачів Комісії з міжнародного права про захист навколишнього середовища у зв'язку зі збройними конфліктами, на які містяться посилання вище у виводі 16; і UNEP, Protecting the Environment during Armed Conflict: An Inventory and Analysis of International Law [ЮНЕП, Захист навколишнього середовища під час збройного конфлікту: Опис та аналіз міжнародного права].

49 Проте, слід зауважити, що, в той час як робота Комісії з міжнародного права над питанням впливу збройного конфлікту на міжнародні договори є важливим роз'ясненням цієї складної теми, вона не стосується того, як норми звичаєвого міжнародного права та принципи міжнародного права продовжують застосовуватись під час збройного конфлікту.

50 Комісія з міжнародного права, Проект статей про вплив збройних конфліктів на міжнародні договори (2011 р.), стаття 4, с. 175. Слід також звернути увагу на статтю 5 Проекту статей, яка передбачає, що «для визначення, чи підлягає договір припиненню, призупиненню чи виходу [сторони] з договору у разі збройного конфлікту повинні застосовуватись норми міжнародного права щодо тлумачення договорів».

51 Там само, стаття 6.

52 До цього переліку включені також договори про міжнародні водотоки і пов'язані з ними установки та споруди, водоносні горизонти і пов'язані з ними установки та споруди, які стосуються міжнародних прав людини та міжнародного кримінального права.

28. Наявність збройного конфлікту не впливає на зобов'язання з охорони навколишнього середовища держав, які не є учасниками збройного конфлікту (наприклад, сусідні держави) і стосуються територій, що виходять за межі національної юрисдикції (наприклад, відкрите море) остільки, оскільки такі зобов'язання не суперечать застосовному праву збройного конфлікту⁵³.

Міжнародне право навколишнього середовища

29. Міжнародне право навколишнього середовища встановлює зобов'язання з охорони навколишнього середовища та регулює відповідальність і потенційне відшкодування за шкоду, завдану навколишньому середовищу. Джерелами міжнародного права навколишнього середовища є міжнародні договори, загальні принципи та звичаєве міжнародне право, а також відповідна судова практика (як допоміжні засоби визначення норм права)⁵⁴. Відповідні важливі інструменти м'якого права включають Декларацію Конференції ООН з навколишнього середовища людини, 1972 р. (Стокгольмська декларація), Всесвітню хартію природи 1982 р., Декларація про навколишнє середовище та розвиток, 1992 р. (Декларація Ріо) та відповідні резолюції Генеральної Асамблеї ООН і Асамблеї ООН з навколишнього середовища⁵⁵.
30. Той факт, що міжнародні норми із захисту навколишнього середовища необхідно брати до уваги в ситуаціях збройного конфлікту, був визнаний МС ООН⁵⁶ і, виходячи з цього, Комісія з міжнародного права працює над питанням захисту навколишнього середовища у зв'язку зі збройними конфліктами⁵⁷. Проте набагато складніше визначити, якою мірою міжнародне право навколишнього середовища застосовується паралельно з МГП.
31. Проект статей про вплив збройних конфліктів на міжнародні договори, розроблений Комісією з міжнародного права, містить істотні вказівки у цьому відношенні. Відповідно до статті 3 Проекту статей у питанні про продовження застосування міжнародних договорів з охорони навколишнього середовища слід виходити з того, чи містить договір положення про його застосовність під час збройного конфлікту. Спеціальним доповідачем Комісії з міжнародного права було виявлено, що до переліку багатосторонніх договорів у сфері екології, які прямо чи опосередковано (тобто містять пряме твердження, або це мається на увазі), передбачають їхнє застосування під час збройного конфлікту, входять⁵⁸:
- Міжнародна конвенція із запобігання забрудненню моря нафтою (OILPOL) (1954 р.)⁵⁹

53 Про це див. Комісія з міжнародного права, Проект статей про вплив збройних конфліктів на міжнародні договори (2011 р.), стаття 3(b); і ICRC, Guidelines for Military Manuals and Instructions on the Protection of the Environment in Times of Armed Conflict [МКЧХ, Керівні принципи щодо захисту навколишнього середовища під час збройних конфліктів (для включення) у військові статuti та інструкції], Керівний принцип 5.

54 Огляд ключових багатосторонніх угод, принципів, звичаєвого права та квазіправових інструментів міжнародного права навколишнього середовища див. UNEP, Protecting the Environment during Armed Conflict: An Inventory and Analysis of International Law [ЮНЕП, Захист навколишнього середовища під час збройного конфлікту: Опис та аналіз міжнародного права], pp. 34–43. Подальший аналіз екологічних принципів і концепцій див.: Комісія з міжнародного права, Попередня доповідь Спеціального доповідача Марі Г. Якобссон (Marie G. Jacobsson), paras 117–156.

55 Див., наприклад, Генеральна Асамблея ООН, Рез. 47/37, Захист довкілля в період збройного конфлікту, 25 листопада 1992 р.; Генеральна Асамблея ООН, Рез. 49/50, Декада міжнародного права ООН, 9 грудня 1994 р.; Асамблея ООН з навколишнього середовища, Рез. 2/15, Захист навколишнього середовища в районах, що постраждали від збройних конфліктів, 27 травня 2016 р.; і Асамблея ООН з навколишнього середовища, Рез. 3/1, Зменшення та контроль забруднення в районах, що постраждали від збройного конфлікту чи тероризму, 6 грудня 2017 р.

56 Див. ICJ, Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, Advisory Opinion [МС ООН. Законність застосування або погрози застосуванням ядерної зброї. Консультативний висновок], 8 July 1996, para. 33.

57 Паралельне застосування міжнародного права навколишнього середовища і МГП обговорюється в документі: Комісія з міжнародного права, Попередня доповідь Спеціального доповідача Марі Г. Якобссон (Marie G. Jacobsson), paras 2–7, і стосовно окупації: Комісія з міжнародного права, Перша доповідь Спеціального доповідача Марії Лехто (Marja Lehto). Пізніше про це йдеться в коментарях Проектів принципів захисту навколишнього середовища у зв'язку зі збройними конфліктами (2019 р.), розроблених Комісією з міжнародного права, сс. 215–296.

58 Цей перелік міститься в документі: Генеральна Асамблея ООН, Звіт Комісії з міжнародного права: Шістдесят третя сесія, Додаток E, сс. 361–362. Додаткову інформацію та посилання на інші багатосторонні угоди у сфері екології, які конкретно передбачають призупинення, часткове анулювання або припинення дії під час збройного конфлікту, та на ті, які ні прямо, ні опосередковано не вказують на їх застосування під час збройного конфлікту, див. UNEP, Protecting the Environment during Armed Conflict: An Inventory and Analysis of International Law [ЮНЕП, Захист навколишнього середовища під час збройного конфлікту: Опис та аналіз міжнародного права], pp. 34–40.

59 Зауважимо, однак, що стаття XIX (1) передбачає можливість припинення дії всієї чи будь-якої частини Конвенції у разі війни чи інших бойових дій.

- Конвенція про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини (Конвенція про всесвітню спадщину) (1972 р.)⁶⁰
 - Конвенція про запобігання забрудненню моря скидами відходів та інших матеріалів (Лондонська конвенція) (1972 р.)⁶¹
 - Міжнародна конвенція про запобігання забрудненню з суден (MARPOL) (1973)⁶²
 - Конвенція про охорону морського середовища та прибережного регіону Середземного моря (Барселонська конвенція) (1976 р.) та Протоколи до неї⁶³
 - Конвенція про транскордонне забруднення повітря на великі відстані (1979 р.)
 - Конвенція ООН з морського права (ЮНКЛОС) (1982 р.)⁶⁴
 - Конвенції про охорону та розвиток морського середовища Ширшого Карибського регіону (Картахенська конвенція) (1983 р.)⁶⁵
 - Конвенція про водно-болотні угіддя міжнародного значення, зокрема як середовище існування водоплавних птахів (Рамсарська конвенція) (1987 р.)⁶⁶
 - Конвенція про право несудноплавного використання міжнародних водотоків (Конвенція про водотоки) (1997 р.)⁶⁷
 - Африканська конвенція про охорону природи та природних ресурсів (2003 р.)⁶⁸.
32. У випадках, коли міжнародні договори з охорони навколишнього середовища не містять положень про продовження дії в ситуаціях збройного конфлікту, або коли відповідні положення сформульовані недосить чітко, стаття 7 Проекту статей Комісії з міжнародного права зазначає, що предмет договорів щодо міжнародного захисту навколишнього середовища опосередковано вказує на те, що вони продовжують діяти в повному обсязі або частково під час збройного конфлікту⁶⁹.
33. Таким чином, у світлі спільної дії статей 3, 6 і 7 Проекту статей норми міжнародного договірної права, які захищають навколишнє середовище, можуть продовжувати застосовуватись паралельно з МГП під час збройного конфлікту⁷⁰. Є два винятки із продовження застосування таких норм. Перший

60 Зокрема стаття 6(3). Див. також статтю 11(4) Конвенції, відповідно до положень якої початок або загроза збройного конфлікту дозволяє державі-учасниці внести об'єкт до «Переліку об'єктів всесвітньої спадщини, що знаходяться під загрозою». Зауважимо також, що у 2000 р. ЮНЕСКО та Фонд ООН розпочали проєкт під назвою «Збереження біорізноманіття в районах збройних конфліктів: Збереження об'єктів всесвітньої спадщини в Демократичній Республіці Конго», який використовує Конвенцію про всесвітню спадщину як інструмент для покращення збереження об'єктів всесвітньої спадщини в районах, що страждають від збройного конфлікту.

61 Однак слід звернути увагу на винятки у статті V.

62 Зі змінами, внесеними Протоколом до Міжнародної конвенції про запобігання забрудненню з суден (1978 р.). Проте, стаття 3(3) Конвенції містить виняток, аналогічний винятку у статті 236 ЮНКЛОС.

63 Ця Конвенція була спочатку прийнята 16 лютого 1976 р. І до неї внесені зміни 10 червня 1995 р. Стаття 3(5) Конвенції після внесення змін містить виняток, аналогічний винятку у статті 236 ЮНКЛОС і статті 3(3) Міжнародної конвенції про запобігання забрудненню з суден. Крім того, стаття 3(3) Барселонської конвенції зазначає, що «ніщо у цій Конвенції та Протоколах до неї не обмежує прав і позицій будь-якої держави стосовно Конвенції ООН з морського права 1982 року». Варто зазначити, що Міжнародна морська організація посилалась на Барселонську конвенцію 1995 року як на підставу для надання допомоги Лівану після бомбардування теплоелектростанції Jiyeh, яке спричинило вилив нафти в Середземномор'ї під час конфлікту 2006 року.

64 Див., проте, частковий виняток для військових кораблів та інших суден та літаків, що перебувають в управлінні держави у статті 236 Конвенції.

65 Ця Концепція не передбачає такого винятку як у статті 3(5) Барселонської конвенції 1995 року.

66 Хоча в Конвенції немає положень про її застосування в ситуаціях збройного конфлікту, стаття 2(5) стверджує, що Договірна Сторона може зняти або обмежити межі водно-болотних угідь, які вона вже включила до свого переліку водно-болотних угідь міжнародного значення, «через нагальні національні інтереси». Ситуація нагального національного інтересу може включати ситуації збройного конфлікту.

67 Зокрема стаття 29. Конвенція набрала чинності 17 серпня 2014 р.

68 Переглянута редакція оригінальної Конвенції 1968 року була прийнята 11 липня 2003 р. і набрала чинності 23 липня 2016 р. Стаття XV переглянутої Конвенції безпосередньо стосується військової діяльності та бойових дій і встановлює конкретні зобов'язання під час збройних конфліктів, що підтверджують захист природного середовища. Крім того, з переліку винятків у статті XXV версії 2003 року був вилучений виняток за обставин, пов'язаних із першочерговими інтересами держави, який був передбачений статтею XVI початкової редакції 1968 року.

69 Комісія з міжнародного права, Проєкт статей про вплив збройних конфліктів на міжнародні договори (2011 р.), стаття 7 і Додаток, в яких визначені «договори, що стосуються міжнародного захисту навколишнього середовища» в орієнтовному переліку договорів, предмет яких передбачає, що вони продовжують діяти, повністю або частково, під час збройного конфлікту.

70 Див. Генеральна Асамблея ООН, Захист навколишнього середовища під час збройного конфлікту: Доповідь Генерального секретаря, UN Doc. A/47/328, 31 липня 1992 р., пункт 11; Генеральна Асамблея ООН, Захист навколишнього середовища під час збройного конфлікту: Доповідь Генерального секретаря, UN Doc. A/48/269, 29 липня 1993 р., пункт 24; і Комісія з міжнародного права, Попередня доповідь Спеціального доповідача Марі Г. Якобссон (Marie G. Jacobsson), пункт 108. Див. проте: США, Заява, подана Шостому комітету Генеральної Асамблеї ООН, 72-а сесія, пункт 81 порядку

– коли прямо заявлено, що конкретна норма або її частина не застосовується під час збройного конфлікту⁷¹. Другий – за умови, що не було прямо заявлено, що норма *застосовується* під час збройного конфлікту, коли її застосування несумісне з характером збройного конфлікту⁷² або із застосовною нормою МГП. Таку потенційну несумісність між нормою міжнародного права навколишнього середовища і МГП необхідно розглядати для кожної окремої норми, проте у випадках, коли норма міжнародного права навколишнього середовища надає природному середовищу більший захист порівняно з паралельною нормою МГП, таку відмінність тлумачать як несумісність, лише якщо для цього існує явна причина.

34. Крім того, якщо йдеться про норми звичаєвого міжнародного права навколишнього середовища, то їх застосовність в умовах збройного конфлікту буде залежати від існування «загальної практики, прийнятої як закон» (*opinio juris*)⁷³.
35. З урахуванням викладених вище оцінок щодо подальшого застосування міжнародного права навколишнього середовища в ситуаціях збройного конфлікту, коли встановлено, що норма міжнародного права навколишнього середовища та норма МГП застосовуються паралельно, залишається уточнити взаємодію між двома нормами права, що стало предметом численних досліджень⁷⁴. У цьому відношенні важливий внесок зроблений Проектами принципів захисту навколишнього середовища у зв'язку зі збройними конфліктами, розробленими Комісією з міжнародного права. Щонайменше зрозуміло, що взаємодія між двома нормами міжнародного права навколишнього середовища та МГП, які застосовуються паралельно, надзвичайно залежить від контексту.
36. Як правило, положення міжнародного права навколишнього середовища, що застосовуються у мирний час, продовжують діяти між державами – сторонами міжнародного збройного конфлікту у їх відносинах із третіми державами, які не беруть участі у збройному конфлікті⁷⁵. Обов'язки, передбачені правом нейтралітету, такі як недоторканність нейтральної території, також регулюють ці відносини між державами – сторонами міжнародного збройного конфлікту та третіми державами. Під час неміжнародного збройного конфлікту, міжнародне право навколишнього середовища, в принципі, продовжує застосовуватись між державами, принаймні у випадку конфліктів без участі третіх держав⁷⁶. Питання про те, чи держава – сторона будь-якого збройного конфлікту, яка не виконує своїх обов'язків за міжнародним екологічним правом у відносинах з іншими державами,

денного, 1 листопада 2017 р., згідно з якою «міру, в якій норми, що містяться в інших зводах норм права, можуть застосовуватися під час збройного конфлікту, слід розглядати в кожному конкретному випадку окремо».

- 71 Перелік багатосторонніх екологічних угод, які не застосовуються під час збройного конфлікту, див. Henckaerts/Constantin, "Protection of the natural environment" [Захист природного середовища], р. 483.
- 72 Комісія з міжнародного права, Проект статей про вплив збройних конфліктів на міжнародні договори (2011 р.), Стаття 6(b).
- 73 Про звичаєве міжнародне право навколишнього середовища див. також Bothe et al., "International law protecting the environment during armed conflict: Gaps and opportunities" [Міжнародне право, що захищає навколишнє середовище під час збройного конфлікту: прогалини та можливості], pp. 588–589.
- 74 Крім роботи Комісії з міжнародного права, присвяченої цьому питанню, див. Коментар ЮНЕП щодо застосовності міжнародного права навколишнього середовища під час збройного конфлікту, включно з оглядом наукової літератури: UNEP, Protecting the Environment during Armed Conflict: An Inventory and Analysis of International Law [ЮНЕП, Захист навколишнього середовища під час збройного конфлікту: Опис та аналіз міжнародного права], pp. 43–47; i Bothe et al., "International law protecting the environment during armed conflict: Gaps and opportunities" [Міжнародне право, що захищає навколишнє середовище під час збройного конфлікту: прогалини та можливості], pp. 569–592. Обидва джерела вважають, що міжнародне право навколишнього середовища, можливо, є також формою *lex specialis*.
- 75 Див. Генеральна Асамблея ООН, Доповідь Генерального секретаря про захист навколишнього середовища в період збройного конфлікту, 1992 р., пункт 11; i Генеральна Асамблея ООН, Доповідь Генерального секретаря про захист навколишнього середовища в період збройного конфлікту, 1993 р., пункт 24. Додаткове обговорення див. Bothe et al., "International law protecting the environment during armed conflict: Gaps and opportunities" [Міжнародне право, що захищає навколишнє середовище під час збройного конфлікту: прогалини та можливості], р. 581; i UNEP, Protecting the Environment during Armed Conflict: An Inventory and Analysis of International Law [ЮНЕП, Захист навколишнього середовища під час збройного конфлікту: опис та аналіз міжнародного права], с. 43.
- 76 Комісія з міжнародного права, Проект статей про вплив збройних конфліктів на міжнародні договори (2011 р.), стаття 1 і коментар, с. 179: «Типовий неміжнародний збройний конфлікт у принципі не повинен ставити під сумнів договірні відносини між державами»; i там само, стаття 6(b) і коментар, с. 188: «Чим більша залученість третіх держав до неміжнародного збройного конфлікту, тим більша ймовірність того, що це зачепить міжнародні договори, і навпаки». Див. також Генеральна Асамблея ООН, Доповідь Генерального секретаря про захист навколишнього середовища в період збройного конфлікту, 1992 р., пункт 30.

може заявити про наявність збройного конфлікту як про обставину, що виключає її відповідальність за протиправні дії, є нерегульованим і, ймовірно, залежить від особливостей конкретного випадку⁷⁷.

Міжнародне право прав людини

37. Низка міжнародних договорів про права людини чітко формулюють право людини на певний стандарт навколишнього середовища. Наприклад:
- Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966 р.) говорить про право «кожної людини на найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров'я», серед іншого, шляхом «поліпшення всіх аспектів гігієни зовнішнього середовища та гігієни праці в промисловості» (ст. 12)⁷⁸.
 - Африканська хартія прав людини та народів (1981 р.) передбачає право всіх народів на «загальне задовільне навколишнє середовище, сприятливе для їх розвитку» (ст. 24).
 - Додатковий протокол до Американської конвенції з прав людини (Сансальвадорський протокол) (1988 р.) зазначає, що «[кожен] має право жити у здоровому середовищі та мати доступ до основних державних послуг» (ст. 11).
 - Конвенція про права дитини (1989 р.) передбачає, що для повної реалізації права дитини на найвищий досяжний рівень здоров'я держави-учасниці повинні вжити відповідних заходів «для боротьби з хворобами та недоїданням», при цьому «беручи до уваги небезпеки та ризики забруднення навколишнього середовища» (ст. 24(2)(С)).
 - Конвенція про корінні народи і народи, які ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах (1989 р.) вимагає від держав-учасниць вжиття спеціальних заходів «для охорони... природного середовища відповідних народів» (ст. 4(1))⁷⁹.
 - Протокол до Африканської хартії прав людини та народів щодо прав жінок в Африці (Протокол Мапуту) (2003 р.) визнає право жінок жити у здоровому і сталому середовищі та вимагає від держав-учасниць вживати всіх відповідних заходів для «забезпечення більшої участі жінок у плануванні, управлінні та збереженні навколишнього середовища та раціонального використання природних ресурсів на всіх рівнях» (ст. 18(2)(а)).
38. Крім того, низка міжнародних договорів про права людини включають захист навколишнього середовища через інші визнані права. Міжнародні органи і суди з прав людини накопичили значний обсяг прецедентної практики щодо навколишнього середовища у сфері прав людини, включаючи

77 Ситуацію збройного конфлікту можна обґрунтовано вказувати як обставину, що виключає відповідальність держави за міжнародно-протиправне діяння, наприклад, як у ситуації форс-мажору або стану необхідності; див. Комісія з міжнародного права, Проект статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, прийнятий на п'ятдесят третій сесії, 2001 р., статті 23 і 25, передруковані у щорічнику Комісії з міжнародного права: Yearbook of the International Law Commission 2001 [Щорічник Комісії з міжнародного права], Vol. II, Part Two, UN, New York/Geneve, 2007, pp. 76 and 80. Крім того, відповідно до статті 62 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року «докорінна зміна обставин, що сталися, порівняно з тими, що існували на момент укладення договору» також може бути підставою для припинення дії договору або виходу з нього. Однак МС ООН встановив, що захист навколишнього середовища є життєво важливим інтересом усіх держав: МС ООН, Справа щодо проекту Габчіково-Надьмарош (Угорщина проти Словаччини), Рішення від 25 вересня 1997 р., пункт 53. Це може обмежити використання стану необхідності як обставини, що виключає протиправність діяння, враховуючи, що стаття 25(1) Проекту статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння Комісії з міжнародного права (2001 р.) передбачає: Держава не може посилатися на стан необхідності як на підставу для виключення протиправності діяння, що не відповідає міжнародно-правовим зобов'язанням цієї держави, окрім випадків, коли таке діяння:

- (a) є єдиним для держави способом захисту істотних інтересів від серйозної та неминучої небезпеки; та
- (b) не завдає серйозної шкоди істотному інтересу держави або держав, перед якими існує зобов'язання, або міжнародного співтовариства в цілому.

78 Див. також ст. 1(2). Про вплив екологічної шкоди, спричиненої збройним конфліктом, на реалізацію права на здоров'я див., наприклад, Економічна та Соціальна Рада ООН, Доповідь про ситуацію з правами людини в Кувейті під час іракської окупації, підготована паном Вальтером Келіном (Walter Kälin), Спеціальним доповідачем Комісії з прав людини відповідно до резолюції Комісії 1991/67, UN Doc. E/CN.4/1992/26, 16 січня 1992 р., пункт 208.

79 Див. також статті 7 і 20(3)(b) Конвенції. Комісія з міжнародного права визнала важливість охорони природного середовища корінних народів: ILC, Draft Principles on the Protection of the Environment in Relation to Armed Conflicts [Комісія з міжнародного права, Проекти принципів захисту навколишнього середовища у зв'язку зі збройними конфліктами] (2019), Принцип 5 і коментар, с. 223.

право на життя⁸⁰, право на приватність і сімейне життя⁸¹, права меншин⁸² і права на продовольство і воду⁸³ додатково до права на здорове довкілля⁸⁴. Комітет ООН з прав людини, наприклад, визнав, що шкода, заподіяна навколишньому середовищу, може задіяти обов'язок держав захищати право на життя⁸⁵, а Комітет ООН з економічних, соціальних та культурних прав встановив, що право на воду, зазначене в Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права, передбачає зобов'язання держав-учасниць утриматись від «незаконного зменшення запасів води або її забруднення, наприклад, шляхом ... застосування та випробування зброї»⁸⁶.

39. Рада ООН з прав людини ухвалила низку резолюцій про права людини та з питань навколишнього середовища і призначила незалежного експерта для вивчення зобов'язань у сфері прав людини, що стосуються користування безпечним, чистим, здоровим та сталим середовищем⁸⁷. Спеціальний доповідач отримав доручення визначити та просувати найкращі практики та рекомендації, і з цієї метою у 2018 році був випущений документ «16 рамкових принципів прав людини та навколишнього

- 80 Див., наприклад, Європейський суд з прав людини, Онер'їлдіз проти Туреччини (*Öneryıldız v. Turkey*), Рішення від 30 листопада 2004 р. Див. також Міжамериканська комісія з прав людини, Звіт про ситуацію з правами людини в Еквадорі, OEA/Ser.L/V/II.96, Doc. 10 rev. 1, 24 квітня 1997 р., Глава VIII: «Реалізація права на життя, на фізичну безпеку та недоторканність обов'язково пов'язана та певним чином залежить від фізичного середовища. Відповідно, там, де забруднення та деградація навколишнього середовища становлять постійну загрозу життю та здоров'ю людей, йдеться про зазначені вище права». Див. також Комітет ООН з прав людини, Загальний коментар № 36, стаття 6: право на життя, UN Doc. CCRP/C/GC/36, 3 вересня 2019 р., пункт 62: Деградація навколишнього середовища, зміна клімату та відсутність сталого розвитку є одними з найгостріших та найсерйозніших загроз для здатності нинішнього та майбутніх поколінь користуватися правом на життя ... Виконання зобов'язання поважати та забезпечувати право на життя, зокрема життя з гідністю, залежить, серед іншого, від заходів, вжитих державами-учасницями для збереження навколишнього середовища і його захисту від шкоди, забруднення та змін клімату, спричинених діяльністю державних та приватних суб'єктів.
- 81 Див., наприклад, Європейський суд з прав людини, справа Лопес Остра проти Іспанії (*López Ostra v. Spain*), Рішення, 9 грудня 1994 р.
- 82 Див., наприклад, Міжамериканська комісія з прав людини, Звіт про ситуацію з правами людини в Бразилії, OEA/Ser.L/V/II.97, Doc. 29 rev.1, 29 вересня 1997 р., Глава VI, пункт 82.f, в якому Комісія зазначає: Народ Яномами отримав повне визнання свого права власності на свою землю. Їх цілісність як народу і як окремих людей зазнає постійних вторгнень старателів та забруднення ними навколишнього середовища. Державний захист від постійного тиску і вторгнень є нерегулярним і слабким, тому ці люди постійно перебувають у небезпеці, а їх середовище постійно погіршується.
- 83 Огляд судової практики міжнародних трибуналів та органів див. D. Shelton, "Human rights and the environment: Substantive rights" [Права людини і довкілля: основні права], у виданні M. Fitzmaurice, D.M. Ong and P. Merkouris (eds), *Research Handbook on International Environmental Law* [Довідковий посібник з міжнародного права навколишнього середовища], Edward Elgar Publishing, Cheltenham, 2010, pp. 265–283. Див. також D. Shelton, *Human rights and the environment: Jurisprudence of human rights bodies* [Права людини та довкілля: судова практика органів з захисту прав людини], Інформаційно-довідковий документ № 2, Спільний семінар експертів з прав людини та навколишнього середовища, організований ЮНЕП-УВКПЛ, Женева, 14–16 січня 2002 р.; і Droege/Tougas, "The protection of the natural environment in armed conflict: Existing rules and need for further legal protection" [Захист природного середовища у період збройного конфлікту: існуючі норми і необхідність додаткового правового захисту], р. 49.
- 84 Див. Міжамериканський суд з прав людини, Навколишнє середовище і права людини, Консультативний висновок ОС-23/17 на запит Республіки Колумбія, 15 листопада 2017 р., пункт 59; і Міжамериканський суд з прав людини, Справа корінних громад Асоціації Лхака Хонхат (Наша земля) проти Аргентини (*Case of the Indigenous Communities of the Lhaka Honhat (Our Land) Association v. Argentina*), Рішення по суті справи, Репарації та відшкодування, Рішення, 6 лютого 2020 р., paras 202–230 і 243–254.
- 85 Див. Комітет ООН з прав людини, *ENP v. Канади*, Повідомлення No. 67/1980, Рішення про прийнятність, 27 жовтня 1982 р., UN Doc. CCRP/C/OP/1, 1985, пункт 8. У цій справі, громадяни Канади подали скаргу на тій підставі, що зберігання радіоактивних відходів у їх місті загрожує праву на життя нинішнього та майбутніх поколінь. Комітет визнав скаргу неприйнятною у зв'язку з тим, що національні засоби правового захисту не було вичерпано, але зазначив, що «це повідомлення порушує серйозні питання щодо обов'язку держав-учасниць захищати людські життя».
- 86 Комітет ООН з економічних, соціальних та культурних прав, Загальний коментар № 15 (2002): Право на воду (статті 11 і 12 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права), UN Doc. E/C.12/2002/11, 20 січня 2003 р., пункт 21.
- 87 Рада ООН з прав людини, Рез. 19/10, Права людини і навколишнє середовище, 22 березня 2012 р.; Рада ООН з прав людини, Доповідь незалежного експерта з питань дотримання прав людини, пов'язаних із користуванням безпечним, чистим, здоровим та сталим довкіллям, Джон Х. Нокс (John H. Knox), UN Doc. A/HRC/22/43, 24 грудня 2012 р.; Рада ООН з прав людини, Рез. 25/21, Права людини і навколишнє середовище, 28 березня 2014 р.; Рада ООН з прав людини, Рез. 28/11, Права людини і навколишнє середовище, 26 березня 2015 р.; Рада ООН з прав людини, Рез. 31/8, Права людини і навколишнє середовище, 23 березня 2016 р.; Рада ООН з прав людини, Рез. 34/20, Права людини і навколишнє середовище, 24 березня 2017 р.; Рада ООН з прав людини, Рез. 37/8, Права людини і навколишнє середовище, 22 березня 2018 р. Інші спеціальні доповіді розглядали питання, пов'язані з навколишнім середовищем та збройними конфліктами. Щодо впливу збройного конфлікту на ризик [скидання] токсичних та небезпечних продуктів та відходів див., наприклад, Рада ООН з прав людини, Негативні наслідки незаконного переміщення та скидання токсичних і небезпечних продуктів та відходів на здійснення прав людини: Доповідь Спеціального доповідача, Окечукву Ібеану (Okechukwu Ibeanu), UN Doc. A/HRC/5/5, 5 травня 2007 р.; Рада ООН з прав людини, Доповідь Спеціального доповідача про віддалені наслідки для прав людини екологічно безпечного поводження та утилізації небезпечних речовин та відходів, UN Doc. A/HRC/33/41, 2 серпня 2016 р.; і Рада ООН з прав людини, Доповідь Спеціального доповідача про віддалені наслідки для прав людини екологічно безпечного поводження та утилізації небезпечних речовин та відходів, UN Doc. A/HRC/36/41, 20 липня 2017 р.

середовища», в якому узагальнено основні зобов'язання з прав людини у цій сфері та рекомендації щодо їх практичного впровадження⁸⁸.

40. Засоби захисту, передбачені міжнародним правом прав людини, є релевантними, враховуючи, що загальноновизнаним є те, що положення права прав людини, які застосовуються у збройних конфліктах, доповнюють захист, передбачений МГП⁸⁹. Взаємодія між гуманітарним правом та правом прав людини є такою, що в деяких випадках обидва правові режими застосовуватимуться одночасно, і точний характер їх відносин визначатиметься для кожного конкретного випадку залежно від наявних обставин⁹⁰. Взаємодія норм гуманітарного права і права прав людини залишається складним питанням, яке, безперечно, буде розвиватись і роз'яснюватись надалі. МКЧХ не має на меті описувати чи аналізувати можливі взаємодії між кожною нормою МГП та права прав людини. Як правило, кожен окремих випадок оцінюється окремо. Коли і МГП, і право прав людини регулюють певне питання, порівняння їх положень може виявити певні відмінності. У таких випадках необхідно визначити, чи має місце фактична колізія відповідних норм. Якщо колізії немає, то МКЧХ в інших випадках намагався тлумачити різні норми з метою їх гармонізації⁹¹. Якщо існує реальна колізія відповідних норм, слід вдатися до такого принципу вирішення колізій, як *lex specialis derogat legi generali*, згідно з яким більш спеціальна правова норма має пріоритет над більш загальною.

Морське право

41. Ці Керівні принципи розглядають, як норми МГП застосовуються до захисту природного середовища в ситуаціях збройного конфлікту. Вони не розглядають міжнародне право збройних конфліктів, яке діє на морі, або морське право в цілому, що необхідно враховувати у відповідних випадках. Так, норми МГП, що застосовуються у сухопутній війні, і ті, що застосовні у війні на морі, не завжди ідентичні, і Керівні принципи не завжди можна автоматично застосувати до ведення морських операцій⁹².

88 Рада ООН з прав людини, Доповідь Спеціального доповідача про зобов'язання у сфері з прав людини, щодо користування безпечним, чистим, здоровим та сталим довкіллям, UN Doc. A/HRC/37/59, 24 січня 2018 р.

89 Див., наприклад, Див. ICJ, Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, Advisory Opinion [МС ООН. Законність застосування або погрози застосуванням ядерної зброї. Консультативний висновок], 8 July 1996, para. 25; МС ООН, Правові наслідки будівництва стіни на окупованій палестинській території, Консультативний висновок, 9 липня 2004 р., пункт 106; і МС ООН, Бойові дії на території Конго (Демократична Республіка Конго проти Уганди), Рішення, 19 грудня 2005 р., пункт 216.

90 Більш повний огляд підходу МКЧХ до взаємозв'язку між МГП і міжнародним правом прав людини див. ICRC, Commentary on the Third Geneva Convention: Convention (III) relative to the Treatment of Prisoners of War [МКЧХ, Коментар до Третьої Женевської конвенції: Конвенція (III) щодо поводження з військовополоненими], ICRC, Geneva/Cambridge University Press, Cambridge, 2020, paras 99–105. Взаємодія між МГП і міжнародним правом прав людини, і зокрема питання про те чи і якою мірою міжнародне право прав людини залишається застосовним до воєнних операцій під час збройного конфлікту, є предметом спорів між державами. Деякі останні заяви з цього питання, див. Франція, Commentaires du Gouvernement français à propos du projet d'Observation générale n° 36 sur l'article 6 du Pacte international relatif aux droits civils et politiques, concernant le droit à la vie, 2017 р., paras 38–39; Німеччина, Подання Німеччини щодо проекту Загального коментаря до статті 6 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права – право на життя, 2017 р., пункт 23; Російська Федерація, Попередні коментарі до проекту Загального коментаря No. 36 до статті 6 (право на життя) Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, 2017 р., пункт 39; Швейцарія, Commentaires de la Suisse, Projet d'observation générale n° 36 du Comité des droits de l'homme sur l'art. 6 du Pacte international relatif aux droits civils et politiques (droit à la vie), 2017 р., пункт 13; Сполучене Королівство, Коментарі уряду Сполученого Королівства Великобританії та Північної Ірландії до проекту, представленого Комітетом з прав людини. Загальний коментар № 36 до статті 6 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права про право на життя, 2017 р., paras 12 і 33; США, Зауваження США до проекту, представленого Комітетом з прав людини, Загальний коментар № 36 до статті 6 «Право на життя», 2017 р., paras 16–20. Крім того, розглядаючи питання взаємодії між МГП та міжнародним правом прав людини, необхідно мати на увазі загальні відмінності між цими двома галузями права. Зокрема, питання про те, чи і наскільки міжнародне право прав людини зобов'язує недержавні збройні групи; про екстериторіальну застосовність міжнародного права прав людини; та про можливість відступу від деяких зобов'язань з прав людини у разі надзвичайної ситуації. Подальше обговорення застосування права прав людини до недержавних збройних формувань див. ICRC, International Humanitarian Law and the Challenges of Contemporary Armed Conflicts: Recommitting to Protection in Armed Conflict on the 70th Anniversary of the Geneva Conventions [МКЧХ, Міжнародне гуманітарне право та виклики сучасних збройних конфліктів: Підтвердження відданості захисту у збройних конфліктах; до 70-річчя Женевських конвенцій], ICRC, Geneva, 2019, pp. 53–54.

91 Див. МКЧХ, Коментар до Третьої Женевської конвенції, 2020 р., пункт 103.

92 Проте виданий у 1994 році посібник San Remo Manual on International Law Applicable to Armed Conflicts at Sea [Посібник Сан-Ремо з міжнародного права, що застосовується до збройних конфліктів на морі] цитується, коли вважається корисним для додаткового тлумачення норм, а також тому, що його було використано при оцінці звичаєвого характеру норм, які застосовуються до всіх видів воєнних дій: Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том 1, Вступ, с. xxxvi.

ЧАСТИНА I: СПЕЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА ЗГІДНО З НОРМАМИ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА

НОРМА 1 – НАЛЕЖНА УВАГА ДО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА ПРИ ПРОВЕДЕННІ ВОЄННИХ ОПЕРАЦІЙ

Методи та засоби ведення війни повинні застосовуватись з належною увагою до захисту та збереження природного середовища.

КОМЕНТАР

42. Ця норма встановлена як норма звичаєвого міжнародного права, застосовна у міжнародних і, можна стверджувати, що й у неміжнародних, збройних конфліктах⁹³. Загальний обов'язок виявляти належну увагу (*due regard*) до захисту природного середовища відображає визнання міжнародним співтовариством необхідності захищати природне середовище як таке⁹⁴. Ця норма спирається на таке загальне визнання, а також практику захисту природного середовища, зокрема при застосуванні методів та засобів ведення війни під час збройного конфлікту⁹⁵.
43. Цінність цієї норми полягає у підтвердженні того, що кожен, хто застосовує методи чи засоби ведення війни, повинен брати до уваги захист та збереження природного середовища. Занадто часто природне середовище стає забутою жертвою у сучасних збройних конфліктах. Незважаючи на загальний характер заяви, що міститься в цьому правилі, про те, що природне середовище продовжує

93 Див. там само, Норма 44 і коментар, с. 147: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule44 і відповідна практика.

94 Широкий розвиток міжнародного права у сфері захисту природного середовища протягом останніх кількох десятиліть був зумовлений визнанням ролі, яку людство відіграло в його небезпечній деградації. МС ООН встановив, що захист природного середовища є «життєво важливим інтересом» який міг би виправдати застосування державою доктрини «необхідності» не дотриматись інших міжнародних зобов'язань: МС ООН, Справа щодо проєкту Габчіково-Надьмарош (Угорщина проти Словаччини), Рішення від 25 вересня 1997 р., пункт 53. Див. також ICJ, *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, Advisory Opinion* [МС ООН. Законність застосування або погрози застосуванням ядерної зброї. Консультативний висновок], 8 July 1996, para. 29: «Загальний обов'язок держав забезпечити, щоб діяльність, яка ведеться під їх юрисдикцією та контролем, здійснювалась з повагою до довкілля інших держав або територій, що перебувають поза національним контролем, тепер є частиною зводу норм міжнародного права навколишнього середовища»; Генеральна Асамблея ООН, Рез. 37/7, *Всесвітня хартія природи*, 28 жовтня 1982 р., Преамбула: «Людина може своїми діями чи їх наслідками змінювати природу та вичерпати природні ресурси, а отже, повинна повністю усвідомлювати необхідність збереження рівноваги і якості природи та збереження природних ресурсів»; і Генеральна Асамблея ООН, Звіт Конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку, (Ріо-де-Жанейро, 3–14 червня 1992 р.). Додаток I: Декларація Ріо-де-Жанейро про навколишнє середовище і розвиток, UN Doc. A/CONF.151/26 (Том I), 12 серпня 1992 р., Принцип 2. Щодо вираження міжнародною спільнотою занепокоєння шкодою, завданою природному середовищу під час збройного конфлікту, див. вище, виноска 5.

95 Зобов'язання виявляти належну увагу в контексті застосування методів та засобів ведення війни або, в ширшому сенсі, у воєнних операціях, відображено, наприклад, в посібнику Doswald-Beck (ed.), *San Remo Manual on International Law Applicable to Armed Conflicts at Sea* [Посібник Сан-Ремо з міжнародного права, що застосовується до збройних конфліктів на морі], р. 15, para. 44; Африканська конвенція про охорону природи та природних ресурсів (2003 р.), ст. XV; МСОП, *Проект Міжнародного пакту про природне середовище і розвиток* (1995 р.), ст. 32(1); Австралія, *The Manual of the Law of Armed Conflict* [Посібник з права збройних конфліктів], 2006, para. 5.50; Кот-д'Івуар, *Droit de la guerre: Manuel d'instruction, Livre III, Tome 1*, с. 35; Греція, заява, подана Шостому комітету Генеральної Асамблеї ООН, 74-а сесія, пункт 79 порядку денного, 31 жовтня 2019 р.; Нідерланди, *Humanitair Oorlogsrecht: Handleiding*, 2005 р., пункт 0465; Республіка Корея, *Operational Law Manual* [Посібник з воєнно-операційного права], 1996, р. 126; United Kingdom, *The Joint Service Manual of the Law of Armed Conflict* [Сполучене Королівство. Загальновійськовий посібник з права збройних конфліктів], 2004, paras 12.24, 13.30 and 15.20; США, *The Commander's Handbook on the Law of Naval Operations* [Довідник командира з права морських операцій], 2007, para. 8.4; ICRC Study on Customary International Humanitarian Law, Report on the Practice of Colombia [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права, Звіт про практику Колумбії], 1998, Chap. 4.4; ICRC Study on Customary International Humanitarian Law, Report on the Practice of the Islamic Republic of Iran [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права, Звіт про практику Ісламської Республіки Іран], 1997, Chap. 4.4; ICRC Study on Customary International Humanitarian Law, Report on the Practice of Kuwait [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права, Звіт про практику Кувейту], 1997, Chap. 4.4. Див. також HPCR, *Manual on International Law Applicable to Air and Missile Warfare* [Посібник з міжнародного права, застосовного до повітряної та ракетної війни], Норма 89, р. 250.

потребувати захисту та збереження у такий час, є важливою відправною точкою та необхідним нагадуванням воюючим сторонам.

44. З практичної точки зору, загальний стандарт належної уваги реалізований в МГП у двох інших зобов'язаннях, яких сторони збройного конфлікту також повинні дотримуватись. По-перше, під час ведення бойових дій слід виявляти «постійну турботу» (constant care), щоб щадити цивільне населення, цивільних осіб та цивільні об'єкти⁹⁶. Це поширюється на природне середовище, яке за визначенням має цивільний характер⁹⁷. По-друге, необхідно вжити всіх практично можливих запобіжних заходів, щоб уникнути і, у будь-якому випадку, звести до мінімуму загрози випадкової шкоди природному середовищу. Відсутність наукової визначеності щодо впливу певних військових операцій на навколишнє середовище не звільняє сторону конфлікту від застосування запобіжних заходів⁹⁸. Ці зобов'язання вимагають від сторін конфлікту вживати заходів, щоб уникнути або звести до мінімуму екологічну шкоду. Наприклад, особи, які беруть участь у військових операціях, повинні враховувати можливі негативні наслідки для природного середовища, які виникають, серед іншого, з виду застосованої зброї⁹⁹ і типу обраної цілі¹⁰⁰. Отже, вони повинні враховувати особливості поля бою. Тому ці зобов'язання особливо (хоча і не виключно) мають значення для військових командирів, відповідальних за планування операцій¹⁰¹.
45. Поза забезпеченням стандарту належної уваги шляхом дотримання інших правових зобов'язань щодо захисту природного середовища ті, хто застосовує методи або засоби ведення війни, можуть продемонструвати належну увагу до захисту і збереження природного середовища, вживаючи додаткових заходів, скоріше, з принципових міркувань, а не для дотримання вимог закону, наприклад, запроваджуючи заходи, спрямовані на зменшення вуглецевого сліду війни¹⁰².
46. Ця норма стосується як захисту, так і збереження природного середовища. Відповідно до МГП зобов'язання щодо захисту – це зобов'язання щодо поведінки. Вони вимагають від сторін уважного

96 Див. Норму 8 цих Керівних принципів. Про обов'язок виявляти постійну турботу див. Додатковий протокол I, ст. 57(1), та у виданні Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, Норма 15 і коментар, сс. 51–55: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule15. Про обов'язок виявляти постійну турботу, втілений в принципі вжиття запобіжних заходів, див. J.F. Quéguiner, "Precautions under the law governing the conduct of hostilities" [Запобіжні заходи згідно з нормами права, які регулюють ведення бойових дій], International Review of the Red Cross, Vol. 88, No. 864, December 2006, pp. 793–821. Обговорення відмінностей між обов'язками виявляти постійну турботу і належну увагу див. Hulme, "Taking care to protect the environment against damage: A meaningless obligation?" [Турбота про захист навколишнього середовища від загрози шкоди: безглузде зобов'язання?], pp. 675–691. Про поняття «належна увага» див. також: D. Fleck, "Legal protection of the environment: The double challenge of non-international armed conflict and post-conflict peacebuilding" [Правовий захист навколишнього середовища: подвійний виклик неміжнародного збройного конфлікту та постконфліктного миробудування], у збірнику C. Stahn, J. Iverson and J.S. Easterday (eds), Environmental Protection and Transitions from Conflict to Peace: Clarifying Norms, Principles, and Practices [Захист навколишнього середовища та перехід від конфлікту до миру: роз'яснення норм, принципів та практики], Oxford University Press, Oxford, 2017, pp. 207–211.

97 Про цивільний характер природного середовища див. пункти 18–21 цих Керівних принципів.

98 Подальше обговорення див. пункт 124 цих Керівних принципів.

99 Про захист, що надається природному середовищу нормами щодо окремих видів зброї, див. Норми 19–25 цих Керівних принципів. Наприклад, про заборону застосування зброї, яка завдає шкоди природному середовищу, див. Республіка Корея, Operational Law Manual [Посібник з воєнно-операційного права], 1996, p. 129.

100 Про захист, що надається природному середовищу принципами розрізнення, пропорційності і застосування запобіжних заходів, див. Норми 5–9 цих Керівних принципів. Див. також Нідерланди, Humanitair Oorlogsrecht: Handleiding, 2005 р., пункт 0465: «Окрім обраного методу чи засобу, тип цілі, на яку здійснюється напад, також може призвести до змін навколишнього середовища. Напад на завод або лабораторію, де розробляються або виробляються хімічні, біологічні або ядерні продукти, може мати серйозні наслідки для природного середовища».

101 Див., наприклад, Австралія, The Manual of the Law of Armed Conflict [Посібник з права збройних конфліктів], 2006, para. 5.50, в якому зазначається: «[Особи,] відповідальні за планування та проведення військових операцій, зобов'язані забезпечити захист природного середовища». Доктрина НАТО також містить низку вказівок для командирів щодо врахування впливу на довкілля у воєнних діях під проводом НАТО, зокрема, що командири всіх рівнів повинні «враховувати вплив на навколишнє середовище під час прийняття рішень»: NATO, STANAG 7141, Joint NATO Doctrine for Environmental Protection During NATO-Led Military Activities [Спільна доктрина НАТО з охорони навколишнього середовища під час очолюваних НАТО воєнних дій], AJEPP-4, Edition B Version 1, NATO Standardization Office, March 2018, pp. 2-1–2-4 and 4-1: <https://nso.nato.int/nso/zPublic/ap/PROM/AJEPP-4%20EDB%20V1%20E.pdf>

102 Наприклад, у військових операціях НАТО офіцер з охорони навколишнього середовища відповідає за моніторинг та виявлення потенційних джерел небажаних викидів в атмосферу, а також пропонує пом'якшувальні заходи для їх зменшення; див. НАТО, STANAG 2582, Environmental Protection Best Practices and Standards for Military Camps in NATO Operations [Найкращі практики та стандарти захисту навколишнього середовища для військових таборів в операціях НАТО], AJEPP-2, Edition A Version 2, NATO Standardization Office, November 2018, p. G-1.

ставлення, щоб запобігти заподіяння шкоди¹⁰³. Слово «збереження» зазвичай вживається у значенні «збереження чогось у первісному чи існуючому стані»¹⁰⁴. Поняття «збереження» (preservation) є доповнюючим до поняття «захист» (protection) і між двома термінами немає чіткого розмежування для тлумачення цієї норми. Підтримання природного середовища у його існуючому стані обов'язково передбачатиме ретельне запобігання заподіяння шкоди, а отже, на думку МКЧХ, нюанси у значенні термінів «захист» і «збереження» не змінюють можливих практичних наслідків тлумачення цього зобов'язання для сторін збройного конфлікту. Термін «збереження», однак, особливо поширений в контексті морського середовища¹⁰⁵.

103 Загальну інформацію про зобов'язання захисту згідно з МПП див. ICRC, *Commentary on the First Geneva Convention: Convention (I) for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armed Forces in the Field* [МКЧХ, Коментар до Першої Женевської конвенції: Конвенція (I) про поліпшення долі поранених та хворих у діючих збройних силах], ICRC, Geneva/Cambridge University Press, Cambridge, 2016, pp. 484–487, paras 1360–1368 and fn 84. Автор пояснює, що у сфері права навколишнього середовища «поняття «захисту» довілля є, як правило, загальним поняттям для позначення широкого спектру корисних для довкілля зобов'язань, які мусять прийняти на себе держави»: Hulme, “Taking care to protect the environment against damage: A meaningless obligation?” [Турбота про захист навколишнього середовища від заподіяння шкоди: безглузде зобов'язання?], p. 680. Про зіставлення понять захисту згідно права навколишнього середовища та поняття захисту природного середовища згідно з МПП див. там само, pp. 680–681.

104 Див. визначення терміну «зберігати» (preserve) у словнику A. Stevenson and M. Waite (eds), *Concise Oxford English Dictionary* [Стислий Оксфордський словник англійської мови], 12th ed., Oxford University Press, Oxford, 2011, p. 1135.

105 Див., наприклад, ЮНКЛОС (1982), Ст. 192; Doswald-Beck (ed.), *San Remo Manual on International Law Applicable to Armed Conflicts at Sea* [Посібник Сан-Ремо з міжнародного права, що застосовується до збройних конфліктів на морі], p. 14, paras 34 and 35; і США, *The Commander's Handbook on the Law of Naval Operations* [Довідник командира з права морських операцій], 2007, para. 8.4.

НОРМА 2 – ЗАБОРОНА ЗАПОДІЯННЯ ШИРОКОМАСШТАБНОЇ, ДОВГОТРИВАЛОЇ ТА СЕРЬОЗНОЇ ШКОДИ ПРИРОДНОМУ СЕРЕДОВИЩУ

Забороняється застосування методів або засобів ведення війни, що мають на меті заподіяти або, як можна очікувати, заподіють широкомасштабну, довготривалу і серйозну шкоду природному середовищу.

КОМЕНТАР

47. Ця норма встановлена як норма звичаєвого міжнародного права, застосовна у міжнародних і, можна стверджувати, що й у неміжнародних, збройних конфліктах¹⁰⁶. Формулювання цієї норми відображає зобов'язання, втілені у статтях 35(3) і 55(1) Додаткового протоколу I 1977 року.
48. Схоже, що США є державою, яка «наполегливо заперечує» проти звичаєвої норми¹⁰⁷, а Франція, Сполучене Королівство і США наполегливо заперечують проти застосування звичаєвої норми до застосування ядерної зброї¹⁰⁸. Слід зауважити, що накопичилась певна практика, яка суперечить цій нормі¹⁰⁹, і що існують різні думки щодо її звичаєвого характеру. Дехто вважає, що через заперечення держав, чий інтереси зачеплені особливо, ця норма не стане нормою звичаєвого міжнародного права в цілому та/або щодо застосування ядерної зброї¹¹⁰. У цьому відношенні проведено МКЧХ дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права визнає роль «держав, чий інтереси зачеплені особливо», зазначаючи, що ті, чий інтереси «особливо зачеплені» будуть змінюватись залежно від обставин, і відображає внесок таких держав¹¹¹. Тривають дискусії щодо поняття держав, «чий інтереси зачеплені особливо»¹¹².

106 Див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, перше речення Норми 45, с. 151: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule45 і відповідна практика.

107 Слід також згадати повідомлення про те, що «Ізраїль не вважає два положення про захист природного середовища [у Додатковому протоколі I] звичаєвими за характером»: Schmitt/Merriam, “The tyranny of context: Israeli targeting practices in legal perspective” [Тиранія контексту: ізраїльська практика визначення цілей нападу у правовій перспективі], р. 98. Див. також Ізраїль, заява, подана Шостою комітету Генеральної Асамблеї ООН, 70-а сесія, пункт 83 порядку денного, 11 листопада 2015 р. Див. також: Ізраїль, Проект висновків Комісії з міжнародного права щодо ідентифікації норм звичаєвого міжнародного права – Коментарі і зауваження Ізраїлю, 70-а сесія Комісії з міжнародного права, 2018 р., де зазначено, що «важко розпізнати точний момент кристалізації норми, оскільки процес її формування чітко не визначений і не окреслений».

108 Див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, коментар до Норми 45, с. 151: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule45.

109 Там само, сс. 153–155.

110 Див., наприклад, Bellinger/Haynes, “A US Government response to the International Committee of the Red Cross Study on Customary International Humanitarian Law” [Відповідь уряду США на дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права, проведене Міжнародним Комітетом Червоного Хреста], рр. 455–460, в якій, серед іншого, зазначається:

Окрім ствердження, що статті 35(3) та 55 не є міжнародним звичаєвим правом щодо застосування зброї в цілому, держави, чий інтереси зачеплені особливо і які володіють ядерною зброєю, неодноразово стверджували, що ці статті не стосуються застосування ядерної зброї. Наприклад, деякі держави, такі як США, Сполучене Королівство, Росія та Франція, чий інтереси це особливо зачіпає, стверджували це у своїх поданнях до Міжнародного суду ООН.

Див. також Y. Dinstein, “The ICRC Customary International Humanitarian Law Study” [Дослідження МКЧХ звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Israel Yearbook on Human Rights, Vol. 36, 2006, pp. 1–15; K. Hulme, “Natural environment” [Природне середовище] у збірнику E. Wilmshurst and S. Breau (eds), Perspectives on the ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [Перспективи дослідження МКЧХ звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Cambridge University Press, Cambridge, 2007, pp. 232–233; і Y. Dinstein, The Conduct of Hostilities under the Law of International Armed Conflict [Ведення бойових дій відповідно до права міжнародних збройних конфліктів], 3rd ed., Cambridge University Press, Cambridge, 2016, pp. 238–239. Про відповідь на коментарі США див. J.M. Henckaerts, “Customary International Humanitarian Law: A response to US Comments” [Звичаєве міжнародне гуманітарне право: Відповідь на коментарі США], International Review of the Red Cross, Vol. 89, No. 866, June 2007, pp. 473–488. Див. також J.M. Henckaerts, “The ICRC Customary International Humanitarian Law Study: A rejoinder to Professor Dinstein” [Дослідження МКЧХ звичаєвих норм міжнародного гуманітарного права: відповідь на критику професора Дінштейна], Israel Yearbook on Human Rights, Vol. 37, 2007, pp. 259–270. Про практику, що підтверджує звичаєвий характер цієї норми, див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, коментар до Норми 45, сс. 152–153: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule45.

111 Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, Вступ, сс. xlv–xlv: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_cha_chapterin_in; і там само, коментар до Норми 45, сс. 154–155: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule45.

112 В заключних висновках свого дослідження з ідентифікації звичаєвих норм міжнародного гуманітарного права Комісія з міжнародного права не згадує вираз «держави, чий інтереси зачеплені особливо» з огляду на різні точки зору, але це поняття розглядається у коментарі до Висновку 8 («Практика має бути загальною»), де зазначається:

Повна заборона

49. Заборона заподіяння «широкомасштабної, довготривалої та серйозної» шкоди природному середовищу є «потужним стримуючим фактором»¹¹³, який забезпечує конкретний і прямий захист природному середовищу додатково до захисту, передбаченого більш загальними положеннями МГП. Навіть коли об'єкти, що є частиною природного середовища, в іншому випадку можна було б законно вражати як військові цілі або їм була б заподіяна шкода внаслідок законного застосування принципу пропорційності, ця норма встановлює «абсолютну межу допустимого руйнування»,¹¹⁴ яка забороняє заподіяння широкомасштабної, довготривалої та серйозної шкоди природному середовищу в усіх випадках і за будь-яких обставин, незалежно від міркувань військової необхідності або пропорційності¹¹⁵. Саме тому для порушення цієї заборони встановлений високий поріг шкоди¹¹⁶.

Широкомасштабна, довготривала і серйозна [шкода]

50. Заподіяння шкоди природному середовищу забороняється, коли воно є умисним, або, як можна очікувати, становитиме «широкомасштабну, довготривалу та серйозну шкоду». Ці три умови є кумулятивними¹¹⁷; це означає, що для того, щоб досягти порогу шкоди, повинні виконуватись всі умови. Це встановлює високий поріг, порівняно з яким необхідно оцінювати умисну або очікувану шкоду¹¹⁸. Наприклад, Комітет, створений для розгляду бомбардувальної операції НАТО проти Федеративної Республіки Югославії, висловив думку, що на підставі інформації, якою він володіє на момент складання свого звіту у 2000 році і обсяг якої обмежувався «відсутністю альтернативних та

Оцінюючи загальність [практики], неодмінним фактором, який слід брати до уваги, є міра, якою ті держави, які особливо причетні до відповідної діяльності або найімовірніше будуть занепокоєні пропонованою нормою («держав, чий інтереси зачеплені особливо») брали участь [у такій діяльності] на практиці. Хоча в багатьох випадках однаково зацікавляються інтереси всіх або практично всіх держав, було б явно недоцільним визначати, наприклад, існування та зміст норми звичаєвого міжнародного права щодо судноплавства у морських зонах без урахування практики відповідних прибережних держав і держав прапору, або існування і зміст норми про іноземні інвестиції без оцінки практики держав – експортерів капіталу або практики держав, куди спрямовуються інвестиції. Слід, проте, уточнити, що термін «держави, чий інтереси зачеплені особливо» не слід вживати посилаючись на відносну владу держав.

Генеральна Асамблея ООН, Звіт Комісії з міжнародного права: Семидесята сесія (30 квітня – 1 червня і 2 липня – 10 серпня 2018 р.), UN Doc. A/73/10, 2018 р., сс. 136–137. Про дискусії під час процесу складання проекту документа див. Комісія з міжнародного права, Друга доповідь про ідентифікацію норм звичаєвого міжнародного права Спеціального доповідача Майкла Вуда (Michael Wood), UN Doc. A/CN.4/672, 22 травня 2014 р., сс. 36–37 і 38–40; і Комісія з міжнародного права, П'ята доповідь про ідентифікацію норм звичаєвого міжнародного права Спеціального доповідача Майкла Вуда (Michael Wood), UN Doc. A/CN.4/717, 14 березня 2018 р., сс. 29 і 31. Див. також позиції окремих держав, представлені на 70-й сесії Комісії з міжнародного права у 2018 році, які виражають занепокоєння тим, як Комісія з міжнародного права вирішила питання щодо держав, чий інтереси зачіпаються особливо: Китай, Проект висновків Комісії з міжнародного права щодо ідентифікації норм звичаєвого міжнародного права – Коментар Китайської Народної Республіки, с. 2; Ізраїль, Проект висновків Комісії з міжнародного права щодо ідентифікації норм звичаєвого міжнародного права – Коментарі та зауваження Ізраїлю, сс. 9–11; Нідерланди, Проект висновків Комісії з міжнародного права щодо ідентифікації норм міжнародного звичаєвого права – Коментарі та зауваження Королівства Нідерланди, сс. 2–3, paras 10–11; і США, Коментарі США до Проекту висновків Комісії з звичаєвого міжнародного права щодо ідентифікації норм звичаєвого міжнародного права, схваленого Комісією в першому читанні у 2016 році, сс. 13–14.

- 113 MC ООН, Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, [Законність застосування або погрози застосуванням ядерної зброї], Консультативний висновок, 8 липня 1996 р, пункт 31.
- 114 United States Army, Operational Law Handbook [Армія США. Довідник з воєнно-операційного права], 2015, р. 333.
- 115 R. Desgagné, "The prevention of environmental damage in time of armed conflict: Proportionality and precautionary measures" [Запобігання заподіяння екологічної шкоди під час збройного конфлікту: пропорційність та запобіжні заходи], Yearbook of international humanitarian law, Vol. 3, December 2000, р. 111. Окрім того, у сфері міжнародного кримінального права, Стаття 8(2)(b)(iv) Римського статуту Міжнародного кримінального суду (Статут МКС) 1998 р. визначає військовий злочин «умисного нападу, знаючи, що такий напад спричинить випадкову загибель або поранення цивільного населення або пошкодження цивільних об'єктів чи заподіє широкомасштабну, довготривалу та серйозну шкоду природному середовищу, яка була б явно надмірною порівняно з очікуваною конкретно і безпосередньою загальною військовою перевагою». Подальше обговорення порогу, див. Норму 28 цих Керівних принципів, виноска 651.
- 116 Про те, що поріг надто високий, див., наприклад, Hulme, War Torn Environment: Interpreting the Legal Threshold [Розорене війною довкілля: тлумачення правового порогу], р. 292; і Bothe et al., "International law protecting the environment during armed conflict: Gaps and opportunities" [Міжнародне право, що захищає навколишнє середовище під час збройного конфлікту: прогалини та можливості], р. 576.
- 117 Натомість у деяких міжнародних договорах ці умови не є кумулятивними: див., наприклад, Конвенцію ЕНМОД (1976 р.), ст. 1(1); і Африканську конвенцію про охорону природи та природних ресурсів (2003 р.), ст. XV(1)(B). В контексті роботи Комісії з міжнародного права над Проектом принципів захисту природного середовища у зв'язку зі збройними конфліктами Сальвадор зазначив, що в Проекті принципів слід посилатись на поріг шкоди не кумулятивно: Сальвадор, заяви, подані Шостому комітету Генеральної Асамблеї ООН, 71-а сесія, пункт 78 порядку денного, 1 листопада 2016 р. і 72-а сесія, пункт 81 порядку денного, 1 листопада 2017 р.
- 118 Необхідно мати на увазі, що навіть якщо метод або засіб ведення війни не забороняється цією нормою, оскільки не досягається високий поріг заподіяння умисної або очікуваної шкоди, застосування такого методу або засобу все ж може бути заборонене іншими нормами МГП щодо захисту природного середовища, викладеними у Частинах II та Частинах III цих Керівних принципів.

підтверджених джерел», шкода, заподіяна природному середовищу бомбардувальною операцією НАТО в Косово, не досягла порогу широкомасштабної, довготривалої та серйозної¹¹⁹. Повідомлялось про забруднення в кількох районах, які були «серйозними» та «такими, що становлять загрозу для здоров'я людини», проте не впливають на Балканський регіон «в цілому»¹²⁰. Схожу позицію висловила Комісія з розгляду взаємних претензій Еритреї та Ефіопії щодо вимоги Ефіопії про відшкодування збитків у зв'язку зі знищенням камедоносних і смолистих насаджень, втратою дерев та саджанців і пошкодженням терас під час збройного конфлікту з Еритреєю (1998–2000 рр.). Комісія заявила, що звинувачення та докази руйнування виявились значно нижчими від порогу широкомасштабної, довготривалої та серйозної шкоди¹²¹.

51. Хоча три терміни «широкомасштабна», «довготривала» і «серйозна» шкода вживаються в Додатковому протоколі I, вони не визначені в договорі, коментарях до нього чи у документації переговорів. Однак існує низка елементів, які загалом можуть інформувати про значення цих термінів.
52. Перше, на що слід звернути увагу, – це історичний фон ухвалення екологічних положень Додаткового протоколу I. Вони обговорювались у той час, коли держави щойно завершили переговори щодо Конвенції ЕНМОД у 1976 р. Хоча Конвенція ЕНМОД використовувала подібні, але некумулятивні терміни (тобто, «широкомасштабну, довготривалу або серйозну шкоду» (виділено автором)), тлумачення цих термінів були наведені лише для цілей Конвенції без шкоди для тлумачення цих чи подібних термінів у інших міжнародних угодах¹²². Під час обговорення Додаткового протоколу I низка держав розуміли, що тлумачення термінів Протоколу відрізняється від значення термінів в Конвенції ЕНМОД¹²³. Однак не було роз'яснень, як відрізняються тлумачення, і делегації просто нагадали, що ці терміни мають різний обсяг застосування і що тлумачення не впливає на позицію держави щодо Конвенції ЕНМОД. Ситуацію, коли деякі держави вважають, що подібні терміни мають різне значення в різних міжнародних договорах, можна пояснити дуже різними сферами застосування та цілями документів, які стосуються захисту навколишнього середовища¹²⁴. Конвенція ЕНМОД забороняє заподіяння шкоди, яка досягає порогу, якщо така шкода заподіяна в результаті військового або ворожого використання засобів впливу на навколишнє середовище¹²⁵, які передбачають умисне маніпулювання природними процесами на території держави – сторони конфлікту¹²⁶. Зі свого боку Додатковий протокол I захищає природне середовище від шкоди, заподіяної будь-якими методами або засобами ведення війни, включно з випадковою шкодою, що досягає відповідного порогу шкоди¹²⁷. Відповідно, Конвенція ЕНМОД говорить про умисну поведінку, тоді як Додатковий протокол I забороняє також заподіяння ненавмисної шкоди. Пов'язаним, але окремим моментом є кумулятивний характер заборони, передбачений Додатковим протоколом I, порівняно з

119 МКТЮ, Заключна доповідь Прокурору, подана Комітетом, створеним для розгляду бомбардувальної операції НАТО проти Федеративної Республіки Югославії, пункт 17.

120 Там само, пункт 16.

121 Комісія з розгляду взаємних претензій Еритреї та Ефіопії, Позов щодо ефіопського Центрального фронту, Часткове рішення, 2003 р., пункт 100. Див. також Комісія з розгляду взаємних претензій Еритреї та Ефіопії, Позови Ефіопії щодо відшкодування збитків, Остаточне рішення, 2009 р., пп. 421–425.

122 Укладачі Конвенції ЕНМОД (1976 р.) прийняли «Тлумачення», які не входять до Конвенції, але є частиною протоколу переговорів і включені в документ: Генеральна Асамблея ООН, Звіт конференції Комітету із роззброєння, Том I, Офіційні документи Генеральної Асамблеї: Тридцять перша сесія, Додаток № 27 (A/31/27), 1976 р., с. 91.

123 Див., наприклад, заяви і пояснення голосування Аргентини, Офіційні матеріали Дипломатичної конференції в Женеві (1974–1977 рр.), Том VI, CDDH/SR.39, 25 травня 1977 р., с. 113; Єгипту, там само, с. 114; Італії, там само, CDDH/SR.42, 27 травня 1977 р., пункт 21; Мексики, там само, CDDH/SR.39, 25 травня 1977 р., пункт 49; Перу, там само, пункт 53; та Венесуели, там само, с. 118.

124 Див. також M. Bothe, “The protection of the environment in times of armed conflict: Legal rules, uncertainty, deficiencies and possible developments” [Захист довкілля в період збройного конфлікту: правові норми, невизначеність, недоліки та можливі законодавчі зміни] в документі МКЧХ, Народа експертів із питань захисту навколишнього середовища під час збройного конфлікту: звіт про роботу наради, ICRC, Geneva, 1992, Annex 3, p. 7; і T. Carson, “Advancing the legal protection of the environment in relation to armed conflict: Protocol I’s threshold of impermissible environmental damage and alternatives” [Поліпшення правового захисту навколишнього середовища в умовах збройного конфлікту: поріг недопустимої екологічної шкоди у Протоколі I та альтернативи], Nordic Journal of International Law, Vol. 82, No. 1, 2013, p. 90.

125 Пояснення терміну «засоби впливу на навколишнє середовище», див. Коментар до Норми 3.В цих Керівних принципів.

126 Див. Конвенція ЕНМОД (1976), статті 1 і 2.

127 Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), Commentary on the Additional Protocols [Коментар до Додаткових протоколів], pp. 414–416, paras 1450–1452.

диз'юнктивним порогом шкоди в Конвенції ЕНМОД. Встановлення кумулятивного порогу шкоди в Додатковому протоколі I, який, таким чином, буде вищим ніж диз'юнктивний поріг шкоди в Конвенції ЕНМОД, можна пояснити тим, що Протокол забороняє заподіяння шкоди будь-якими методами та засобами ведення війни, незалежно, застосовані вони умисно чи неумисно, тоді як Конвенція ЕНМОД забороняє лише умисне заподіяння шкоди. Це також можна пояснити тим, що заподіяння будь-якої широкомасштабної, довготривалої та серйозної шкоди природному середовищу забороняється незалежно від міркувань військової необхідності або пропорційності.

53. Окрім визнання, що не можна зробити безумовний висновок про однакові пороги шкоди в Конвенції ЕНМОД та Додатковому протоколі I, офіційні матеріали Дипломатичної конференції 1974–1977 років не приймають позиції щодо тлумачення окремих термінів та як вони відрізняються від термінів ЕНМОД, за винятком поглядів деяких держав на значення терміну «довготривалий» (long-term). Можна знайти лише обмежені вказівки щодо використання цих термінів у наступних міжнародних угодах та іншій практиці. З моменту прийняття Додаткового протоколу I, поріг «широкомасштабної, довготривалої та серйозної» шкоди включений до інших міжнародних угод, але ці міжнародні угоди та історія їх переговорів не розкривають офіційної позиції щодо значення термінів, за винятком того, що вони спираються на Додатковий протокол I¹²⁸. При цьому коментар до Статуту Міжнародного кримінального суду (1998 р.) рекомендує прийняти аналогічне тлумачення термінів ЕНМОД для потреб Статуту¹²⁹. У більшості випадків поріг шкоди, передбачений Додатковим протоколом I, повторюється в державних документах, законах та військових статутах без додаткових пояснень¹³⁰. Проте низка військових статутів посилається лише на один або два з трьох обов'язкових компонентів та/або на поріг шкоди у диз'юнктивний («або»), тобто, некумулятивний спосіб¹³¹. В одному зі статутів передбачається, що заборона спричинення незаконного рівня екологічної шкоди охоплює «заподіяння природному середовищу шкоди, [що] значно перевищує звичайні бойові пошкодження»¹³².
54. Безсумнівно, що оцінюючи, наскільки заподіяна шкода є широкомасштабною, довготривалою та серйозною, необхідно брати до уваги сучасні (тобто, поточні) знання про наслідки завданої шкоди для природного середовища¹³³. На час ведення переговорів про ухвалення Додаткових протоколів було небагато відомих прикладів серйозної шкоди, заподіяної природному середовищу збройними конфліктами (головним чином, окрім війни у В'єтнамі), а також обмежені знання про масштаб

128 Див., наприклад, Конвенцію про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї (1980), Преамбула, і Статут Міжнародного кримінального суду (1998), ст. 8(2)(b)(iv). Див. також O. Triffterer and K. Ambos (eds), *The Rome Statute of the International Criminal Court: A Commentary* [Римський статут Міжнародного кримінального суду: коментар] 3rd ed., Hart, Oxford, 2016, ст. 8(2)(b)(iv), пункт 253. Див. також заяву Марокко на Підготовчій конференції до прийняття Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, UN Doc. A/CONF.95/WG/L.7, вересень 1979 р.:

Назва Підготовчої конференції не відображає належним чином глибоких змін у законодавстві, що стосується збройних конфліктів, які відбулись з моменту прийняття Дипломатичною конференцією з підтвердження та розвитку міжнародного гуманітарного права, застосовуваного під час збройних конфліктів першого Додаткового протоколу (1977 р.) до Женевських конвенцій 1949 року. Так, хоча вітаються посилення на два традиційні поняття «зайвих страждань», які зараз називаються «надмірно згубними» наслідками – і зброю «невибіркової дії», гідно жалю, що не враховуються екологічні міркування, тоді як статті 35 і 55 першого Додаткового протоколу надають особливого значення захисту навколишнього середовища.

129 Triffterer/Ambos (eds), *The Rome Statute of the International Criminal Court: A Commentary* [Римський статут Міжнародного кримінального суду: коментар] ст. 8(2)(b)(iv), пункт 253.

130 Див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), *ICRC Study on Customary International Humanitarian Law* [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том II, Частина I, практика застосування Норми 45 (заподіяння серйозної шкоди природному середовищу), сс. 876–903, пункти 145–289: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v2_rul_rule45.

131 Див., наприклад, військові статuti Південної Африки, Швейцарії і України, цитовані там само, с. 882, пункт 182: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v2_rul_rule45. Див. також Чеська Республіка, Польовий статут, 1997 р., Стаття 57.

132 Німеччина, *Law of Armed Conflict – Manual* [Право збройних конфліктів. Посібник], 2013, para. 435. Див. також Німеччина, *Humanitarian Law in Armed Conflicts – Manual* [Гуманітарне право в умовах збройного конфлікту – Посібник], 1992, para. 403, в яких раніше узагальнювали терміни «широкомасштабна, довготривала та серйозна» [шкода] як «масштабне посягання на життя людей або природні ресурси, яке значно перевищує шкоду на полі бою, якої зазвичай слід очікувати на війні».

133 Bothe, “The protection of the environment in times of armed conflict: Legal rules, uncertainty, deficiencies and possible developments” [Захист довкілля в період збройного конфлікту: правові норми, невизначеність, недоліки та можливі законодавчі зміни], pp. 6–7; Droegge/Tougas, “The protection of the natural environment in armed conflict: Existing rules and need for further legal protection” [Захист природного середовища у період збройного конфлікту: існуючі норми і необхідність додаткового правового захисту], p. 33.

шкоди, спричиненої застосуванням конкретного методу або засобу ведення війни. З тих пір, особливо з розвитком міжнародного права навколишнього середовища, зросло розуміння і визнання необхідності захисту природного середовища і обмеження шкоди, яка йому завдається. Все більше зростає обсяг знань та наукових даних про взаємозв'язок і взаємодію між різними частинами природного середовища, а також про взаємозалежний характер екологічних процесів. Наприклад, болота на півдні Іраку були спустошені внаслідок осушувальних робіт та запрудження, що, у свою чергу, призвело до масових втрат та погіршення стану навколишнього середовища, до опустелювання та виснаження біорізноманіття, включаючи вимирання деяких видів¹³⁴. Накопичуються знання про наслідки заподіяної шкоди, включаючи сукупні та непрямі наслідки. Оцінка досягнення порогу широкомасштабної, довготривалої та серйозної шкоди, повинна враховувати не лише окремі, але й сукупні наслідки; наприклад, коли проводилась оцінка, чи виливи нафти під час війни 1990–1991 років у Перській затоці досягли порогу шкоди, ці окремі події розглядалися як одна операція¹³⁵. Насамкінець слід зауважити, що при зростанні кліматичних ризиків та потрясінь природне середовище, особливо те, що вже деградоване, може втрачати здатність поглинати наслідки заподіяної шкоди¹³⁶.

55. Зазначені фактори можуть привести до висновку, що використані раніше ті чи інші методи або засоби ведення війни призвели до наслідків, які спочатку не очікувались, і що якби їх використали сьогодні, шкода могла б досягти відповідного порогу. Враховуючи те, що важко заздалегідь передбачити, наскільки масштабними будуть наслідки дій, необхідно максимально обмежити екологічну шкоду¹³⁷. Для дотримання цієї норми ті, хто використовує методи або засоби ведення війни, повинні усвідомлювати потенційні згубні наслідки запланованих операцій і утриматись від тих, що мають на меті заподіяти або, як можна очікувати, заподіють широкомасштабної, довготривалої і серйозної шкоди¹³⁸. Крім цих загальних елементів, наступні конкретні елементи повинні сприяти сучасному розумінню порогу «широкомасштабної, довготривалої та серйозної» шкоди¹³⁹.

Широкомасштабна [шкода]

56. *Travaux préparatoires* (підготовчі матеріали) Додаткового протоколу I не розкривають значення терміну «широкомасштабна» (widespread) [шкода], обмежуючись тлумаченням, що цей термін означає «масштаб або територію ураження»¹⁴⁰. Для порівняння термін «широкомасштабна» [шкода] визначається в тексті Конвенції ЕНМОД як «така, що охоплює територію в масштабі кількох сотень

134 UNEP, UNEP in Iraq: Post-Conflict Assessment, Clean-up and Reconstruction [ЮНЕП в Іраку: Постконфліктна оцінка, очищення і реконструкція], UNEP, Nairobi, 2007, pp. 17–18.

135 Schmitt, “Green war” [Зелена війна], pp. 83–84. Див. також обговорення факторів, які слід брати до уваги, оцінюючи, чи шкоду можна класифікувати як широку, пункт 57 і виноска 147 цих Керівних принципів.

136 Щодо зв'язку між збройним конфліктом та його впливом на погіршення стану навколишнього середовища, а також щодо того, як конфлікт впливає на чутливість до впливу зміни клімату, див. ICRC, When Rain Turns to Dust [МКЧХ, Коли дощ перетворюється на пил]; W.N. Adger et al., “Human security” [Безпека людини], у збірнику C.B. Field et al. (eds), Climate Change 2014: Impacts, Adaptation, and Vulnerability. Part A: Global and Sectoral Aspects. Contribution of Working Group I to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change [Зміна клімату 2014: Вплив, адаптація та уразливість. Частина А: Глобальні та галузеві аспекти. Внесок Робочої групи I до П'ятого звіту про оцінку Міжурядової групи експертів зі зміни клімату], Cambridge University Press, Cambridge, 2014, pp. 774 and 758.

137 МКЧХ, Захист навколишнього середовища під час збройного конфлікту, Звіт представлений на 48-й сесії Генеральної Асамблеї ООН, відтворений в документі: Генеральна Асамблея ООН, Доповідь Генерального Секретаря про захист навколишнього середовища під час збройного конфлікту, 1993 р., пункт 34.

138 Це відповідає обов'язку виявляти належну увагу до захисту і збереження природного середовища. Див. зокрема, Норми 1 і 8 цих Керівних принципів. Див. також Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, коментар до Норми 45, с. 158: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule45; Bothe, “The protection of the environment in times of armed conflict: Legal rules, uncertainty, deficiencies and possible developments” [Захист довкілля в період збройного конфлікту: Правові норми, невизначеність, недоліки та можливі законодавчі зміни], pp. 7–8; і Carson, “Advancing the legal protection of the environment in relation to armed conflict: Protocol I’s threshold of impermissible environmental damage and alternatives” [Поліпшення правового захисту навколишнього середовища в умовах збройного конфлікту: поріг недопустимої екологічної шкоди у Протоколі I та альтернативи], p. 96.

139 Також були розроблені альтернативні моделі тлумачення порогу; див., наприклад, модель, запропоновану в роботі Hulme, War Torn Environment: Interpreting the Legal Threshold [Розорене війною довкілля: тлумачення правового порогу], pp. 292–299.

140 Офіційні матеріали Дипломатичної конференції в Женеві (1974–1977 pp.), Том XV, CDDH/215/Rev.I, пункт 27. Аналіз обговорення визначення терміну «широкомасштабної» шкоди в *travaux préparatoires* див. Hulme, War Torn Environment: Interpreting the Legal Threshold [Розорене війною довкілля: тлумачення правового порогу], pp. 91–93.

квадратних кілометрів»¹⁴¹. Хоча зрозуміло, що терміни, вжиті у Протоколі, не повинні тлумачитись так само, як подібні терміни в Конвенції ЕНМОД, *travaux préparatoires* не проливають світла на те, як відрізняються тлумачення¹⁴²; делегати обговорювали вищий рівень стандарту «довготривала» [шкода], проте щодо критерію «широкомасштабної» [шкоди] такого обговорення не зафіксовано. Деякі делегації говорили про «руйнування цілих районів», наводячи приклади шкоди, заподіяної в ході в'єтнамської війни, щоб пояснити мотиви ухвалення положень про захист природного середовища¹⁴³. Наприклад, посилались на використання 90 000 тонн дефоліантів та засобів знищення рослинності на площі близько 2,5 мільйона гектарів (25 000 квадратних кілометрів) у Південному В'єтнамі¹⁴⁴. Це приклад масштабу шкоди, який дав поштовх до ухвалення цієї заборони, і, отже, може донести значення терміну «широкомасштабна» [шкода].

57. Вираз «територія ураження» слід розуміти як посилання на територію, де передбачається або може очікуватись заподіяння шкоди навколишньому середовищу. Це включає шкоду, яку можна обґрунтовано передбачити на основі інформації з усіх джерел, наявних на момент застосування методу або засобу ведення війни¹⁴⁵. Це шкода, безпосередньо спричинена застосуванням методів або засобів ведення війни в самому географічному районі, де вони були застосовані, як, наприклад, у наведеному раніше прикладі в'єтнамської війни. Непрямі наслідки (які іноді називають «реверберуючими», «ефектом доміно», «побічними», «каскадними» наслідками, або наслідками «другого, третього чи вищого порядку») для природного середовища так само релевантні за умови, що вони передбачувані або очікувані. Можна очікувати, що такі наслідки поширюватимуться або матеріалізуються за межами географічного району, де застосовувались методи або засоби ведення війни, і у цьому випадку всю територію, на яку, як очікується, пошириться ураження, слід враховувати, оцінюючи, чи шкода є «широкомасштабною». Наприклад, шкода, заподіяна під час війни 1990–1991 років у Перській затоці, поширилась далеко за межі території, де фактично горіли нафтові свердловини зі значними викидами діоксидів сірки, оксиду азоту та вуглекислого газу і відкладенням сажі на більш ніж половині території Кувейту (приблизно 8000 кв. км). Відзначали, що якби до цього конфлікту був застосований Додатковий протокол I, то критерій широкомасштабності (і серйозності) шкоди «ймовірно, було б задоволено»¹⁴⁶. Шкоду, заподіяну численним територіально меншим районам, також можна кумулятивно розглядати як «широкомасштабну»¹⁴⁷, наприклад, коли застосування методів чи засобів ведення війни призводить до забруднення ґрунтових вод, які, в свою чергу, забруднюють природні джерела в кількох різних місцях.
58. Крім того, сучасні знання про наслідки шкоди, заподіяної природному середовищу, включно з їх трансрегіональним характером, можуть стати основою для подальшого тлумачення терміну «широкомасштабна» [шкода]. Наприклад, тепер відомо, що вимирання видів, які живуть в районі – навіть «в масштабі кількох сотень квадратних кілометрів» як зазначається в Конвенції ЕНМОД,

141 Генеральна Асамблея ООН, Звіт конференції Комітету із роззброєння, Том I, с. 91.

142 Подальше обговорення див. пункт 52 і посилання у висновках 122 і 123 цих Керівних принципів.

143 Див., наприклад, заяви Демократичної Республіки В'єтнам, Монголії, Уганди і Союзу Радянських Соціалістичних Республік на Дипломатичній конференції 1974–1977 рр.: Офіційні матеріали Дипломатичної конференції в Женеві (1974–1977 рр.), Том XIV, CDDH/III/SR.26, сс. 236–237, 240 і 246. Див. також Hulme, War Torn Environment: Interpreting the Legal Threshold [Розорене війною довкілля: тлумачення правового порогу], р. 92: «Наприклад, понад п'ять мільйонів акрів (приблизно 20 200 квадратних кілометрів) у Південному В'єтнамі були обприскані дефоліантами».

144 Офіційні матеріали Дипломатичної конференції в Женеві (1974–1977 рр.), Том XIV, CDDH/III/SR.26, с. 237. Див. також Hulme, War Torn Environment: Interpreting the Legal Threshold [Розорене війною довкілля: тлумачення правового порогу], р. 92.

145 Див. Міжнародний кримінальний трибунал щодо колишньої Югославії, Справа Галича (Galić case), Рішення суду, 2003 р., пункт 58, зокрема виноска 109. На це вказувала також низка держав; див. заяви, зроблені при ратифікації Додаткового протоколу I Алжиром, Австралією, Бельгією, Канадою, Німеччиною, Францією, Ірландією, Італією, Нідерландами, Новою Зеландією, Іспанією і Сполученим Королівством: <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/vwTreatiesByCountry.xsp>. Наприклад, Австралія заявила: «Що стосується статей 51–58 включно, то думка Австралії полягає в тому, що військові командири та інші особи, відповідальні за планування, прийняття рішення або здійснення операцій, повинні обов'язково приймати свої рішення на основі оцінки ними інформації з усіх джерел, доступної їм на той час».

146 Див., наприклад, United Kingdom, The Joint Service Manual of the Law of Armed Conflict [Сполучене Королівство, Загальновійськовий посібник з права збройних конфліктів], 2004, р. 76, para. 5.29.2, fn 153.

147 Hulme, War Torn Environment: Interpreting the Legal Threshold [Розорене війною довкілля: тлумачення правового порогу], р. 93, посилається на приклади, коли «шкода, заподіяна на місцевому рівні, може здаватись відносно обмеженою за розміром, але в сукупності ці «зони» шкоди якщо їх розглядати кумулятивно, охоплюють велику територію», і шкоду можна розглядати як «широку».

може мати значні віддалені наслідки для конкретної екосистеми, а також для популяції за межами цього району. Так, хоча площа району існування виду, якому заподіяна шкода в результаті використання певних методів чи засобів ведення війни, може не досягати порогу, встановленого Додатковим протоколом I, вимирання виду має глобальні наслідки, що виходять далеко за межі ураженої території¹⁴⁸. Хоча *travaux préparatoires* Додаткового протоколу I не містять додаткових роз'яснень, це можна розуміти як те, що малось на увазі під «масштабом» (scope), коли Комітет III Дипломатичної конференції 1974–1977 рр. посилався на «масштаб або територію ураження» як на елемент, який повинен бути критерієм «широкомасштабної» [шкоди]¹⁴⁹.

59. Поза тим термін «широкомасштабна» [шкода] залишається невизначеним. Наприклад, розглядаючи поріг Додаткового протоколу I, Комітет, створений для розгляду бомбардувальної операції НАТО проти Федеративної Республіки Югославії, просто послався на висновок Балканської оперативної групи ЮНЕП про те, що конфлікт не «спричинив екологічної катастрофи, яка вплинула б на Балканський регіон в цілому», після чого зазначив, що йому не вистачає додаткових достовірних джерел про рівень забруднення навколишнього середовища¹⁵⁰.
60. Враховуючи відсутність ясності, ЮНЕП закликав розробити чіткіше визначення «широкомасштабної» [шкоди] для покращення практичної ефективності правового захисту¹⁵¹. ЮНЕП рекомендує використати прецедент, встановлений Конвенцією ЕНМОД – тобто масштаб у кілька сотень квадратних кілометрів, як мінімальну основу для формулювання такого визначення. Слід зауважити, проте, що практичне використання і застосування положень ЕНМОД досі було обмеженим¹⁵². Тим не менше, використання єдиного існуючого юридичного визначення цього терміну як точки відліку, з якої слід розглядати тип заподіяної шкоди, яку належить передбачити, дозволяє уникнути довільного приписування розміру порогу, який ніколи не був зафіксований¹⁵³. Останній приклад наводить на думку, що в Додатковому протоколі I «широкомасштабна» [шкода] «ймовірно, означає кілька сотень квадратних кілометрів, як і в Конвенції ЕНМОД»¹⁵⁴. Враховуючи вищезгадані фактори, значення терміну «широкомасштабна» [шкода] слід розуміти як посилання на шкоду, яка поширюється на «кілька сотень квадратних кілометрів».

148 Bothe, “The protection of the environment in times of armed conflict: Legal rules, uncertainty, deficiencies and possible developments” [Захист довкілля в період збройного конфлікту: правові норми, невизначеність, недоліки та можливі законодавчі зміни], р. 7.

149 Офіційні матеріали Дипломатичної конференції в Женеві (1974–1977 рр.), Том XV, CDDH/215/Rev. I, пункт 27.

150 Міжнародний кримінальний трибунал щодо колишньої Югославії, Заключна доповідь Прокурору, подана Комітетом, створеним для розгляду бомбардувальної операції НАТО проти Федеративної Республіки Югославії, paras 15–17 (виділено автором). Думку про те, що заподіяна шкода була дійсно широкою, враховуючи забруднення річки Дунай та повітря над Югославією, див. Hulme, *War Torn Environment: Interpreting the Legal Threshold* [Розорене війною довкілля: тлумачення правового порогу], р. 194. Див. також Рада Європи, Парламентська Асамблея, Екологічний вплив війни в Югославії на Південно-Східну Європу, Доповідь Комітету з питань довкілля, регіонального планування та місцевого самоврядування, Doc. 8925, 10 січня 2001 р., пункти 60–61; і Рада Європи, Парламентська Асамблея, Екологічний вплив війни в Югославії на Південно-Східну Європу, 24 січня 2001 р., пункти 1–2.

151 UNEP, *Protecting the Environment during Armed Conflict: An Inventory and Analysis of International Law* [ЮНЕП, Захист навколишнього середовища під час збройного конфлікту: Опис та аналіз міжнародного права], р. 52.

152 Див. Bothe/Partsch/Solf, *New Rules for Victims of Armed Conflicts* [Нові норми [захисту] жертв збройних конфліктів], коментар до статті 55 Додаткового протоколу I, с. 386, де зазначається, що використання засобів впливу на навколишнє середовище з ворожими намірами не відіграє великої ролі у військовому плануванні. Див. також Schmitt, “Green war” [Зелена війна], pp. 84–85. Див. також Dinstein, *The Conduct of Hostilities under the Law of International Armed Conflict* [Ведення бойових дій відповідно до права міжнародних збройних конфліктів], pp. 234–235; і C.R. Payne, “Protection of the natural environment” [Захист природного середовища], в посібнику В. Saul and D. Akande (eds), *The Oxford Guide to International Humanitarian Law* [Оксфордський посібник з міжнародного гуманітарного права], Oxford University Press, Oxford, 2020, р. 224.

153 Аналогічну аргументацію, див. Schmitt, “Green war” [Зелена війна], pp. 107–108:

Оскільки немає вказівок на те, що малось на увазі в процесі написання проекту Протоколу I під терміном «широкомасштабна» (widespread) [шкода], є сенс вдатись до його єдиного юридичного визначення – визначення ЕНМОД. Хоча було спеціально вказано, що визначення ЕНМОД не є обов'язковими для інших угод, це не заперечує логіки їх використання для мінімізації плутанини, якщо це відповідає контексту. Так, по аналогії з тим, як це робиться в [Посібнику з воєнно-операційного права] армії [США], новий посібник повинен описувати цей термін, як такий, що передбачає шкоду, що поширюється на кілька сотень кілометрів.

154 United States Army, *Operational Law Handbook* [Армія США. Довідник з воєнно-операційного права], 1997, pp. 5–19. Це було повторено в останніх виданнях Довідника, зокрема у 17-му виданні (2017 р.), де зазначається, що Довідник не є офіційним документом політики США щодо обов'язкового застосування різних джерел права: pp. ii and 350. New Zealand, *Manual of Armed Forces Law: Law of Armed Conflict*, [Посібник із законодавства про збройні сили: Право збройного конфлікту], Vol. 4, 2017, pp. 8–45, містить подібне орієнтовне визначення цього терміну в контексті нападів на природне середовище, стверджуючи, що «широкомасштабна» [шкода] загалом означає охоплення території в масштабі декількох сотень квадратних кілометрів».

Довготривала [шкода]

61. У контексті Додаткового протоколу I під «довготривалою» (long-term) шкодою традиційно розуміють десятки років, на відміну від поняття «довготривалої» (long-lasting) [шкоди] в Конвенції ЕНМОД, яким позначають «період тривалістю кілька місяців, або приблизно одну пору року»¹⁵⁵. Відповідно до *travaux préparatoires* Додаткового протоколу I термін «довготривала» означає «час або тривалість» шкоди, і деякі представники держав вважали, що шкоду слід вимірювати десятиліттями; дехто говорив про 20 або 30 років «як мінімум»¹⁵⁶.
62. Тим часом, Група «Біотоп» зазначила, що очікувана шкода «матиме наслідки протягом тривалого періоду часу, можливо, протягом десяти або більше років», але «неможливо з упевненістю сказати, який період може бути охоплений, і тому часові межі не уточнюються»¹⁵⁷. В одному з прикладів зазначається, що Додатковий протокол I «забороняє екологічну війну», наслідки якої «можуть відчуватись протягом 10 і більше років»¹⁵⁸. Крім того, хоча поріг Додаткового протоколу I спеціально не обговорювався, в доповіді Генерального Секретаря ООН про напад та іншу запалювальну зброю (1972 р.) зазначається, що застосування запалювальної зброї на посівах, лісах та інших елементах сільського середовища «може призвести до серйозних незворотних екологічних змін, які матимуть тяжкі довготривалі наслідки»¹⁵⁹. На протилежному боці спектру знаходиться думка про те, що цю норму, як видно з підготовчих матеріалів, не передбачалось поширювати на короткочасну шкоду, заподіяну природному середовищу, наприклад, в результаті артилерійського обстрілу¹⁶⁰. У зв'язку з цим Комітет, створений для розгляду бомбардувальної операції НАТО проти Федеративної Республіки Югославії, заявив, що поняття довготривалої шкоди «потрібно вимірювати роками, а не місяцями, і що звичайна шкода на полі бою, така як була заподіяна Франції у Першій світовій війні, не відповідала б цьому поняттю»¹⁶¹. Незважаючи на те, що не вказується точна шкала часу, з посиланням на те, що мало увійти до статті 55 (1) Додаткового протоколу I, у *travaux préparatoires* зазначається, що йдеться про шкоду, яка, ймовірно, протягом тривалого часу негативно впливатиме на здоров'я і виживання населення, причому це поняття не передбачається поширювати на тимчасові або короткочасні наслідки¹⁶².
63. Виходячи з цього, «довготривала» шкода – це шкода десь між такою, що не вважається короткочасною або тимчасовою, наприклад в результаті артилерійського обстрілу, і такою, наслідки якої тривають роками (можливо в масштабі 10–30 років). Однак під час переговорів про ухвалення Додаткового протоколу I не було прийнято жодної офіційної позиції щодо значення терміну «довготривала» [шкода], і поза тим визначення терміну залишається нечітким.
64. Якщо ця норма повинна забезпечити захист в ситуаціях, коли шкода виходить за межі чітко прийнятого вищого значення часового порогу, необхідне додаткове уточнення тлумачення терміну

155 Генеральна Асамблея ООН, Звіт конференції Комітету із роззброєння, Том I, с. 91.

156 Офіційні матеріали Дипломатичної конференції в Женеві (1974–1977 рр.), Том XV, CDDH/215/Rev. I, пункт 27. Підтримка думки про те, що «довготривала» [шкода] вимірюється десятиліттями (20 або 30 років), Див. також Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), Commentary on the Additional Protocols [Коментар до Додаткових протоколів], pp. 415–416, para. 1452; i Schmitt, «Green war» [Зелена війна], p. 107.

157 Доповідь Голови групи «Біотоп», 11 березня 1975, CDDH/III/GT/35, пункт 5, передрукована у виданні H.S. Levie, Protection of War Victims: Protocol I to the 1949 Geneva conventions [Захист жертв війни: Протокол I до Женевських конвенцій 1949 року], Vol. 3, para. 6. Див. також Офіційні матеріали Дипломатичної конференції в Женеві (1974–1977 рр.), Том XV, CDDH/215/Rev.1, пункт 27.

158 Бельгія, Cours pour conseillers en droit des conflits armés: Les lieux et biens protégés, 2009 р., сс. 39–41.

159 Генеральна Асамблея ООН, Доповідь Генерального секретаря про напад та іншу запалювальну зброю та всі аспекти їх можливого використання, UN Doc. A/8803, 9 жовтня 1972 р., с. 51, пункт 189.

160 Офіційні матеріали Дипломатичної конференції в Женеві (1974–1977 рр.), Том XV, CDDH/215/Rev. I, пункт 27; Доповідь Голови групи «Біотоп», 11 березня 1975 р., CDDH/III/GT/35, пункт 5, передрукована в документі H.S. Levie, Protection of War Victims: Protocol I to the 1949 Geneva Conventions [Захист жертв війни: Протокол I до Женевських конвенцій 1949 року], Vol. 3, para. 6; Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), Commentary on the Additional Protocols [Коментар до Додаткових протоколів], pp. 416–417, para. 1454.

161 Міжнародний кримінальний трибунал щодо колишньої Югославії, Заклучна доповідь Прокурору, подана Комітетом, створеним для розгляду бомбардувальної операції НАТО проти Федеральної Республіки Югославії, пункт 15 (виділено автором).

162 Офіційні матеріали Дипломатичної конференції в Женеві (1974–1977 рр.), Том XV, CDDH/215/Rev. I, paras 27 і 82. У *travaux préparatoires* далі вказано, що термін «здоров'я» був внесений до статті 55 Додаткового протоколу I для позначення дій, які, як можна очікувати, спричинять серйозні наслідки, що включатиме серйозні проблеми зі здоров'ям, такі як вроджені дефекти: там само, пункт 82.

«довготривала». З огляду на це ЮНЕП рекомендує, щоб прецедент, установлений Конвенцією ЕНМОД, а саме період тривалістю кілька місяців або приблизно одну пору року, став відправною точкою для формулювання чіткішого визначення терміну «довготривала» [шкода]¹⁶³. Хоча зрозуміло, що терміни ЕНМОД і Додаткового протоколу I мають неоднакові значення, це можна пояснити, враховуючи дуже різні сфери застосування і цілі цих документів. Так, при обговоренні Конвенції ЕНМОД держави мали на увазі буревії, припливні хвилі, землетруси, дощ та сніг, тоді як учасники переговорів про Додаткові протоколи думали про шкоду, яка призведе до руйнування екосистем¹⁶⁴. За визначенням, ці види шкоди не обов'язково мають однакові часові рамки. Враховуючи, що положення Додаткового протоколу I мали на меті врахувати масштабну шкоду або руйнування екосистем, цілком ймовірно, що поріг такої шкоди буде досягнутий лише тоді, коли його наслідки відчуються або можна очікувати, що вони будуть відчуватись протягом певного періоду, що вимірюється роками, і повинен бути довшим, ніж «пора року». При цьому, незважаючи на те, що деякі делегати розуміли, що часовий період повинен складати десять чи більше років (і відрізняється від критерію ЕНМОД), між усіма делегатами не було фактичної згоди щодо того, яким повинно бути визначення. Як зазначалось під час обговорення Додаткових протоколів, важко з упевненістю сказати, який період часу можна вважати перевищенням цього порогу¹⁶⁵.

65. Шкода, яку раніше не вважали такою, що відповідає б критерію «довготривалості», сьогодні, на основі сучасних знань, може відповідати цьому критерію, зокрема за сукупними та непрямими наслідками (або реверберуючими). Відповідно до цього, при визначенні виду «довготривалої» шкоди слід враховувати здатність певних речовин залишатись у конкретних природних середовищах (у тому числі шляхом біологічного накопичення в організмах)¹⁶⁶. Наприклад, тепер відомо, що серйозні забруднювачі довкілля та небезпечні речовини можуть залишатись у природному середовищі протягом тривалого часу і шкодити – і продовжувати шкодити – біологічним видам, включаючи людину.
66. Отже, оцінюючи значення терміну «довготривала» [шкода], слід брати до уваги тривалість непрямих наслідків (або передбачуваних реверберуючих наслідків) застосування певного методу або засобу ведення війни (а не лише прямих наслідків). Що стосується В'єтнаму, то шкода для здоров'я людини все ще існує і може тривати ще декілька поколінь¹⁶⁷, і, отже, може відповідати критерію «довготривалості» шкоди, навіть тривалістю 30 років. Розуміння шкоди, яка описується як «довготривала», повинно спиратись на критерії, подібні до цих.

Серйозна [шкода]

67. *Travaux préparatoires* Додаткового протоколу I не містять визначення терміну «серйозна» (severe) [шкода], але вказують на те, що термін стосується «серйозності або згубних наслідків шкоди, заподіяної цивільному населенню»¹⁶⁸. Для порівняння, термін «серйозна» [шкода], який вживається в тексті Конвенції ЕНМОД, визначається як така, що «пов'язана із серйозними чи відчутними порушеннями, чи заподіянням серйозної або відчутної шкоди життю людей, природним та економічним ресурсам чи іншим об'єктам»¹⁶⁹. Хоча під час переговорів щодо Додаткового протоколу I було зрозуміло, що терміни Протоколу не тлумачаться так само, як в Конвенції ЕНМОД, *travaux préparatoires* не проливають світло на те, чим відрізняються такі тлумачення¹⁷⁰. Крім того, хоча вищий критерій застосування терміну «довготривала» [шкода] обговорювався, обговорення вищого критерію «серйозності», по-видимому, не було¹⁷¹.

163 UNEP, *Protecting the Environment during Armed Conflict: An Inventory and Analysis of International Law* [ЮНЕП, *Захист навколишнього середовища під час збройного конфлікту: Опис та аналіз міжнародного права*], р. 52.

164 Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), *Commentary on the Additional Protocols* [Коментар до Додаткових протоколів], pp. 416–417, para. 1454.

165 Офіційні матеріали Дипломатичної конференції в Женеві (1974–1977 pp.), Том XV, CDDH/215/Rev. I, пункт 27.

166 Цей фактор обговорюється в контексті порогу в роботі Hulme, *War Torn Environment* [Розорене війною довкілля], р. 95.

167 Цей елемент обговорюється там само, с. 95, і у виданні Bothe et al., “International law protecting the environment during armed conflict: Gaps and opportunities” [Міжнародне право, що захищає навколишнє середовище під час збройного конфлікту: прогалини та можливості], р. 576.

168 Офіційні матеріали Дипломатичної конференції в Женеві (1974–1977 pp.), Том XV, CDDH/215/Rev. I, пункт 27.

169 Генеральна Асамблея ООН, Звіт конференції Комітету із роззброєння, Том I, с. 91.

170 Подальше обговорення, див. пункт 52 і посилання у виводах 122 і 123 цих Керівних принципів.

171 Офіційні матеріали Дипломатичної конференції в Женеві (1974–1977 pp.), Том XV, CDDH/215/Rev. I, пункт 27.

68. Різні пропозиції, висунуті під час переговорів щодо Додаткового протоколу I, дають певне уявлення про погляди держав на шкоду, охоплену цим терміном. На Конференції урядових експертів з питань підтвердження та розвитку міжнародного гуманітарного права, застосовного в умовах збройних конфліктів (1972 р.), початкові пропозиції зосереджувались на методах або засобах ведення війни, які «руйнують природні умови навколишнього середовища людини» або «порушують баланс природних умов життя та навколишнього середовища»¹⁷². Подібні пропозиції вносились під час Дипломатичної конференції 1974–1977 років¹⁷³. Зрештою, пропозиції не були прийняті, оскільки визнано, що зміни навколишнього середовища або порушення екосистеми можуть відбуватись і в незначних масштабах, не передбачених цією заборонаю¹⁷⁴. Отже, пропозиції щодо шкоди, яка порушує стабільність екосистеми, не були включені до остаточного тексту договору як «діюча частина стандарту», розуміючи, що лише порушення екологічної стабільності буде недостатнім для досягнення узгодженого порогу¹⁷⁵. Натомість сторони дійшли згоди щодо критерію заподіяння «широкомасштабної, довготривалої і серйозної шкоди природному середовищу»¹⁷⁶. Дискусія про порушення екологічної стабільності під час формулювання положень Додаткового протоколу I показала, що метою положень, присвячених природному середовищу, було запобігти заподіянню природі шкоди, яка суттєво руйнує екосистему¹⁷⁷. Як пояснювалось у коментарі до статті 35(3) Протоколу, «екологічна війна», яка «означає серйозне порушення природної рівноваги, що забезпечує можливість життя і розвитку людини та всіх живих організмів», є предметом відповідних положень Додаткового протоколу I (порівняно з «геофізичною війною» в Конвенції ЕНМОД)¹⁷⁸. З іншого боку, серед шкоди, яку можна вважати такою, що не досягає встановленого порогу «серйозності», *travaux préparatoires* наводять приклад вирубки або знищення дерев та утворення воронки в результаті звичайного артилерійського обстрілу, а також повалення «груп дерев»¹⁷⁹. Загалом також вважалося, що «пошкодження на полі бою, пов'язані з війною з застосуванням звичайної зброї, зазвичай не забороняються», за винятком випадків, коли такі пошкодження відповідають розумінню «серйозної» [шкоди] (та іншим пороговим критеріям Додаткового протоколу I)¹⁸⁰.
69. Що стосується статті 55(1), у самому положенні та *travaux préparatoires* також вказано, що оцінюючи серйозність заподіяної шкоди слід брати до уваги шкоду для здоров'я або виживання населення¹⁸¹. У цьому положенні посилаються на тип шкоди, який «ймовірно, протягом довгого часу буде шкодити подальшому виживанню населення або створюватиме ризик серйозних проблем зі здоров'ям»¹⁸². Хоча

172 Див., наприклад, письмові пропозиції, подані на Конференції урядових експертів з питань підтвердження та розвитку міжнародного гуманітарного права, застосовного під час збройних конфліктів, Друга сесія, 3 травня – 3 червня 1972 р., Звіт про роботу Конференції, Том II, CE/COM II/72 і CE/COM III/C 68–69, МКЧХ, Geneva, липень 1972, сс. 47 і 63, відповідно.

173 Див., наприклад, Офіційні матеріали Дипломатичної конференції в Женеві (1974–1977 рр.), Том III, CDDH/III/238, с. 157, and CDDH/III/222, с. 156.

174 Там само, Том XV, CDDH/III/275, с. 359.

175 Там само.

176 Там само, Том XV, CDDH/215/Rev. I, paras 25–26. Однак деякі держави зазначили, що вони віддали б перевагу нижчому стандарту, який забезпечував би більший захист природному середовищу; див., наприклад, заяву Угорщини, там само, Том VI, CDDH/SR.42, с. 228. Зрештою, прийняття цієї формули можна пояснити бажанням координації з паралельним процесом ЕНМОД; див. Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), *Commentary on the Additional Protocols* [Коментар до Додаткових протоколів], р. 413, para. 1448.

177 Див. також, наприклад, заяву Угорщини на Дипломатичній конференції 1974–1977 рр., Офіційні матеріали Дипломатичної конференції в Женеві (1974–1977 рр.), Том VI, CDDH/SR.42, с. 228; Союзу Радянських Соціалістичних Республік, Том XIV, CDDH/III/SR.27, пункт 6, і CDDH/III/SR.38, пункт 41; та В'єтнаму, Том XIV, CDDH/III/SR.26, пункт 15.

178 Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), *Commentary on the Additional Protocols* [Коментар до Додаткових протоколів], р. 420, para. 1462. Див. також про практику деяких держав, про яку йдеться у виданні: Henckaerts/Doswald-Beck (eds), *ICRC Study on Customary International Humanitarian Law* [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том II, Частина I, практика, що стосується Норми 45, сс. 876–903: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v2_rul_rule45, у тому числі Бельгія, *Cours pour conseillers en droit des conflits armés: Les lieux et biens protégés*, 2009 р.; Німеччина, *Law of Armed Conflict – Manual* [Право збройного конфлікту – Посібник], 2013, в якому міститься посилання на «екологічну війну»; Вірменія, Кримінальний кодекс, 2003 р.; Білорусь, Кримінальний кодекс, 1999 р.; Російська Федерація, Кримінальний кодекс, 1996 р.; і В'єтнам, Кримінальний кодекс, 1999 р.

179 Див. заяву Сполученого Королівства, Офіційні матеріали Дипломатичної конференції в Женеві (1974–1977 рр.), Том XIV, CDDH/III/SR.38, пункт 45, і Том XV, CDDH/III/275, с. 359.

180 Там само, Том XV, CDDH/215/Rev. I, пункт 27.

181 Там само, пп. 27 і 82.

182 Там само. Див. також заяву Демократичної Республіки В'єтнам і Монголії, в яких посилаються на «масове знищення цивільного населення» та загибелі від двох до трьох мільйонів людей, як приклади типу шкоди, на які поширюється

стаття 55(1) основну увагу приділяє впливу на людину, це не означає, що екологічна шкода мусить впливати на населення, щоб її вважати серйозною. Скоріше, це вказує на те, що такі фактори, як індукція мутагенних ефектів у видів тварин у спосіб, що може завдати шкоди людям (якщо вони присутні в навколишньому середовищі), навіть ненавмисно, можуть свідчити на користь висновку про серйозність¹⁸³. Оскільки ця норма відображає відповідні зобов'язання, втілені у Додатковому протоколі I, термін «серйозна» [шкода] в контексті статті 55(1) можна розуміти як такий, що в першу чергу стосується згубних наслідків для здоров'я або виживання населення, тоді як статтю 35(3) можна розуміти як присвячену скоріше проблемам екології, аніж проблемам людини¹⁸⁴.

70. Для подальшого уточнення типу шкоди, яка є «серйозною», слід брати до уваги розширення знань про відповідні наслідки. Оскільки порушення цієї норми неминуче передбачає наявність знань або висновку про те, що певний метод чи засіб ведення війни заподіє або ймовірно заподіє шкоду такого типу, потрібно розуміти, які типи ведення війни матимуть такі катастрофічні наслідки¹⁸⁵. Відповідно, крім тих наслідків, які можуть стати результатом недопустимої шкоди, сторони повинні, наскільки це можливо, мати на увазі потенційні наслідки застосування певного методу або засобу ведення війни для природного середовища, оцінюючи серйозність шкоди, зокрема потенційні наслідки залишків війни¹⁸⁶, і утримуватись від дій, які, як можна очікувати, заподіють широкомасштабну, довготривалу і серйозну шкоду¹⁸⁷. Це має включати оцінку прямої шкоди – безпосередньої, або такої, що може проявитися з часом, – від використання певного методу чи засобів ведення війни. Наприклад, шкода, заподіяна навколишньому середовищу, що призводить до тератогенних, мутагенних та канцерогенних наслідків, як, наприклад, наслідки застосування дефоліантів під час війни у В'єтнамі, може відповідати критерію серйозності і її слід враховувати, оцінюючи потенційні наслідки¹⁸⁸. Таким чином, заборона заподіяння шкоди, що впливає на здоров'я чи виживання населення в довгостроковій перспективі, передбачена статтею 55(1) Додаткового протоколу I, «означає, [що] люди, ліси та рослинний покрив, флора, фауна, якість повітря та води тощо повинні бути захищені від, наприклад, генетичних наслідків (вроджених дефектів, деформацій чи дегенерації)»¹⁸⁹. Окрім прямої шкоди, оцінка повинна також враховувати непрямі наслідки застосування певного методу чи засобів ведення війни. Наприклад, підпал нафтових свердловин під час війни в Перській затоці (1990–1991 рр.), який мав такі непрямі наслідки, як величезні викиди діоксидів сірки, оксиду азоту та вуглекислого газу і відкладення сажі на більш ніж половині території Кувейту, згадується як такий, що напевно відповідав критерію серйозності шкоди¹⁹⁰.

заборона: там само, Том XIV, CDDH/III/SR.26, paras 11–13 and 27. Див. також заяву Союзу Радянських Соціалістичних Республік: там само, Том XIV, CDDH/III/SR.27, пункт 6.

183 Hulme, *War Torn Environment* [Розорене війною довкілля], pp. 96 і 98.

184 Коментар МКЧХ (1987 р.) до статті 35 Додаткового протоколу I наголошує, що терміни «широкомасштабна», «довготривала» і «серйозна» [шкода] слід тлумачити в контексті конкретного положення, яке розглядається, і, відповідно, «серйозну» [шкоду] для цілей ст. 35 можна розуміти як таку, що стосується швидше екологічних проблем, ніж проблем людини: Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), *Commentary on the Additional Protocols* [Коментар до Додаткових протоколів], pp. 417–418, paras 1455–1456. Подальше обговорення цих неоднакових акцентів статей 35 і 55 Додаткового протоколу I див. пункти 73–75 цих Керівних принципів.

185 Див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), *ICRC Study on Customary International Humanitarian Law* [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, коментар до Норми 45, с. 158: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule45.

186 Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), *Commentary on the Additional Protocols* [Коментар до Додаткових протоколів], pp. 410–411 and 417–418, paras 1443, 1455. Див. також Бельгія, *Cours pour conseillers en droit des conflits armés: Les lieux et biens protégés*, 2009, сс. 38–40, де зазначається, що матеріальні залишки війни (міни, міни-пастки, бомби) можуть бути включені до типу шкоди, завданої природному середовищу, будуть заборонені, якщо впливатимуть на здоров'я чи виживання населення в довгостроковій перспективі, оскільки «розсіяні на великих територіях, вони все ще щороку спричиняють втрати серед цивільного населення».

187 Див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), *ICRC Study on Customary International Humanitarian Law* [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, коментар до Норми 45, с. 158: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule45; і Норми 1 і 8 цих Керівних принципів.

188 Делегати посилались на вроджені дефекти як на приклад серйозних проблем зі здоров'ям: Офіційні матеріали Дипломатичної конференції в Женеві (1974–1977 рр.), Том XV, CDDH/215/Rev. I, пункт 82. Цей фактор обговорюється також Hulme в контексті критерію «серйозної» [шкоди]: Hulme, *War Torn Environment* [Розорене війною довкілля], pp. 96 and 98.

189 Бельгія, *Cours pour conseillers en droit des conflits armés: Les lieux et biens protégés*, 2009 р., сс. 38–40.

190 United Kingdom, *The Joint Service Manual of the Law of Armed Conflict* [Сполучене Королівство, Загальновійськовий посібник з права збройних конфліктів], 2004, para. 5.29.2, fn 153.

71. Будь-яка оцінка значення терміну «серйозна» [школа] мусить враховувати взаємозалежність природного середовища, оскільки шкода, заподіяна одному компоненту (або «частині») може мати наслідки, що поширюються на інші компоненти. Крім того, «заподіяння шкоди або навіть зміна будь-якої частини екосистеми може мати серйозні негативні наслідки для цивільного населення»¹⁹¹, що свідчить також про взаємозалежність природного середовища і здоров'я або виживання людей¹⁹². Крім того, використання методів або засобів ведення бойових дій проти певних частин природного середовища, включаючи види, що знаходяться під загрозою зникнення, або особливо чутливі чи крихкі екосистеми, ймовірно, призведе до більших прямих та непрямих наслідків для природного середовища і населення, порівняно з тими, які виникли би внаслідок використання таких методів або засобів проти інших частин природного середовища¹⁹³. Таким чином, шкода, заподіяна застосуванням певного методу або засобу ведення бойових дій проти певних компонентів природного середовища, могла б досягати порогу «серйозності», тоді як проти інших компонентів – ні.
72. Беручи до уваги вищезазначені елементи, поріг «серйозності» слід розуміти як такий, що передбачає руйнування екосистеми або заподіяння шкоди екосистемі або здоров'ю чи виживанню населення у великих масштабах, причому ця заборона не поширюється на звичайну шкоду, спричинену переміщенням військ та артилерійським вогнем у війні з застосуванням звичайної зброї. Поза тим контури значення терміну «серйозна» [школа] та масштаб такої шкоди залишаються невизначеними і вимагають подальшого уточнення. Як і щодо термінів «широкомасштабна» та «довготривала», ЮНЕП рекомендує, щоб прецедент, встановлений Конвенцією ЕНМОД – тобто «пов'язана з серйозними або відчутними порушеннями чи заподіянням серйозної або відчутної шкоди життю людей, природним та економічним ресурсам чи іншим об'єктам» – повинна стати мінімальною основою для формулювання чіткого визначення терміну «серйозна» [школа]¹⁹⁴. Оскільки значення терміну «серйозна» в контексті статей 35(3) та 55(1) Додаткового протоколу I розуміють як така, що охоплює згубні наслідки для здоров'я чи виживання населення і екологічні проблеми, то наслідки, пов'язані з серйозним чи відчутним порушенням або шкодою, завданою людським життям або природним ресурсам, слід враховувати при визначенні типу шкоди, до якої відноситься зазначений термін¹⁹⁵. Крім того, заподіяння шкоди економічним чи іншим активам, принаймні тією мірою, якою воно призводить до руйнування чи пошкодження екосистеми або завдання шкоди для здоров'я чи виживання населення, також повинні бути враховані, оцінюючи значення терміну «серйозна» [школа].

191 Це відображає дискусію в Групі «Біотоп» під час Дипломатичної конференції 1974–1977 рр., де пропонувалося, визначити заборонені дії як «порушення стабільності екосистеми»: Доповідь Голови групи «Біотоп», 11 березня 1975 р., CDDH/III/GT/35, пункт 5, передрукована у виданні: H.S. Levie, Protection of War Victims: Protocol I to the 1949 Geneva Conventions [Захист жертв війни: Протокол I до Женевських конвенцій 1949 року], Vol. 3, para. 7.

192 Наприклад, потенційними непрямыми наслідками знищення лісу може бути втрата лісової живої природи та біорізноманіття, ерозія ґрунтів, підтоплення, погіршення якості повітря та води і зміна клімату: Hulme, War Torn Environment [Розорене війною довкілля], р. 44.

193 Іншими прикладами, які можуть відповідати критерію серйозності, є заподіяння шкоди «особливо цінній, загрожений чи рідкісній екосистемі» або особливо чутливій екосистемі, наприклад пустелям та Антарктиці. Шкода, заподіяна «об'єктам, які становлять особливий науковий інтерес», «видам, що перебувають під загрозою зникнення, або територіям природної спадщини» також може стати результатом шкоди більшого рівня: Hulme, War Torn Environment [Розорене війною довкілля], pp. 44–45 і 98.

194 UNEP, Protecting the Environment during Armed Conflict: An Inventory and Analysis of International Law [ЮНЕП, Захист навколишнього середовища під час збройного конфлікту: опис та аналіз міжнародного права], р. 52. Див. також Schmitt, «Green war» [Зелена війна], р. 108, де зауважено, що розуміння терміну «серйозна» [школа] в Конвенції ЕНМОД є більш всеосяжним, оскільки охоплює «здоров'я та виживання», але й так само поширюється на «майно», а також, що розширене визначення ЕНМОД говорить про те, що розуміння «серйозної» [шкоди] в Додатковому протоколі I «в цілому узгоджується із захистом, наданим Протоколом I, і в ширшому розумінні з міжнародним правом збройних конфліктів».

195 Наприклад, в німецькому військовому посібнику 1992 року говориться про «масштабне посягання на життя людей або природні ресурси, яке значно перевищує шкоду на полі бою, якої зазвичай слід очікувати на війні»: Humanitarian Law in Armed Conflicts – Manual [Гуманітарне право в умовах збройного конфлікту. Посібник], 1992, para. 403. Відповідно до німецького посібника 2013 р. Law of Armed Conflict – Manual [Право збройного конфлікту. Посібник], para. 435: «заборона екологічної війни» поширюється на «заподіяння шкоди природному середовищу, [що] значно перевищує звичайні бойові пошкодження».

Шкода, заподіяна природному середовищу

73. Як видно з історії переговорів щодо Додаткового протоколу I, делегати дискутували про те, чи слід заборонити заподіяння шкоди природному середовищу як таке, чи заборона повинна поширюватися лише на заподіяння шкоди природному середовищу, коли воно шкодить здоров'ю чи виживанню населення¹⁹⁶. У результаті дискусій були прийняті дві окремі Статті: стаття 35(3), яка не встановлює зв'язку між шкодою, заподіяною природному середовищу, і здоров'ям чи виживанням населення, та стаття 55(1), яка включає посилання на стан здоров'я чи виживання населення. Так, в *travaux préparatoires* вказано, що, з огляду на свідомо інший акцент, ніж у статті 35(3), стаття 55(1) на момент складання її проекту була спрямована на те, щоб подбати про здоров'я або виживання населення¹⁹⁷. У *travaux préparatoires* зауважено, що «заборона, яка міститься в цій Статті, була пов'язана із заподіянням шкоди здоров'ю або виживанню населення»¹⁹⁸. Водночас стаття 35(3) розглядалась як ширша за сферою застосування, що захищає саме природне середовище¹⁹⁹. Істотно, проте, що *travaux préparatoires* вказують також, що перше речення статті 55 встановлює загальну норму, яка потім визначається у другому реченні, і далі зауважують, що «необхідно подбати про захист природного середовища від зазначеної шкоди, навіть якщо вона не впливає на здоров'я або виживання населення»²⁰⁰. Як зазначено у *travaux préparatoires* далі, прикладом є екологічна шкода, яка досягає встановленого порогу шкоди, але заподіяна незаселеній території²⁰¹.
74. Незалежно від масштабу шкоди, забороненої статтею 55(1), сукупна дія статей 35(3) та 55(1) Додаткового протоколу I полягає в тому, що вони однозначно забороняють використання методів або засобів ведення війни, які мають на меті заподіяти або, як можна очікувати, заподіють широкомасштабну, довготривалу і серйозну шкоду природному середовищу як такому. Це відповідає висновкам МС ООН про те, що «взяті разом, ці положення втілюють загальний обов'язок захищати природне середовище від «широкомасштабної, довготривалої і серйозної екологічної шкоди»²⁰².
75. Нарешті, щодо зв'язку зі здоров'ям чи виживанням населення у статті 55 Додаткового протоколу I, *travaux* роз'яснюють, що «слово «населення» вживається без його звичайного визначника «цивільне», оскільки на кону може стояти майбутнє виживання чи здоров'я населення в цілому, незалежно від того, чи були такі особи учасниками бойових дій», а також, що «населення може бути сьогоденним чи завтрашнім, у тому сенсі, що йдеться як про короткострокове, так і про довготривале виживання»²⁰³.

196 Докладніше про це див. обговорення антропоцентричного та самоцінного підходів до захисту природного середовища у Вступі, пункти 19–21, а також обговорення значення терміну «серйозна» [шкода] для цілей статей 35(3) і 55(1), пункт 69 і виноска 184 цих Керівних принципів. Див. також Schmitt, “Green war” [Зелена війна], pp. 6–7 і 70–71.

197 Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), Commentary on the Additional Protocols [Коментар до Додаткових протоколів], pp. 414–416, paras 1449–1453. Див. також там само, pp. 417–418, para. 1455.

198 Звіт про діяльність Робочої групи Третьому комітету, 3 квітня 1975 р., Офіційні матеріали Дипломатичної конференції в Женеві (1974–1977 pp.), Том XV, CDDH/III/275, с. 360.

199 Там самл, с. 357; і Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), Commentary on the Additional Protocols [Коментар до Додаткових протоколів], р. 415, para. 1449, р. 420, para. 1462. Див. також, наприклад, United Kingdom, The Joint Service Manual of the Law of Armed Conflict [Сполучене Королівство, Загальновійськовий посібник з права збройних конфліктів], 2004, para. 5.29.1: «Стаття 35 говорить про прямиий захист навколишнього середовища, тоді як стаття 55 більше прагне захищати навколишнє середовище від побічних наслідків війни, особливо якщо вони завдають шкоди здоров'ю чи виживанню цивільного населення (виділено автором).

200 Звіт про діяльність Робочої групи Третьому комітету, 3 квітня 1975 р., Офіційні матеріали Дипломатичної конференції в Женеві (1974–1977 pp.), Том XV, CDDH/III/275, с. 360.

201 Там само.

202 МС ООН, Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, [Законність застосування або погрози застосуванням ядерної зброї], Консультативний висновок, 8 липня 1996 р, пункт 31.

203 Офіційні матеріали Дипломатичної конференції в Женеві (1974–1977 pp.), Том XV, CDDH/III/275, с. 360. Див. також Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), Commentary on the Additional Protocols [Коментар до Додаткових протоколів], р. 663, para. 2134.

НОРМА 3 – ЗАБОРОНА ВИКОРИСТОВУВАТИ ЗНИЩЕННЯ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА ЯК ЗБРОЮ

- A. Знищення природного середовища не може використовуватись як зброя.
- B. Державам – учасницям Конвенції про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на навколишнє середовище (Конвенція ЕНМОД) заборонено вдаватись до військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на навколишнє середовище, які мають широкомасштабні, довготривалі або серйозні наслідки, як способу руйнування, завдання збитків або заподіяння шкоди іншій державі-учасниці.

КОМЕНТАР

Норма 3.A

76. Ця норма встановлена як норма звичаєвого міжнародного права, застосовна у міжнародних і, можна стверджувати, що й у неміжнародних, збройних конфліктах²⁰⁴. Її формулювання відображає практику держав, особливості якої розглядаються далі.

Знищення

77. Виключно для цілей цієї норми «знищення» (destruction) слід розуміти як заподіяння природному середовищу серйозної шкоди, порівнянної з тією, що мала місце під час війни у Перській затоці у 1990–1991 роках²⁰⁵, або «екоцидом», як описано далі. Цілоком ймовірно, що будь-який такий акт включає також порушення одного чи кількох правил, які регулюють ведення бойових дій або знищення майна. Наприклад, держави називали підпал нафтових родовищ та скидання нафти в Перську затоку «використанням навколишнього середовища як зброї»²⁰⁶ та (або) вживали формулювання, що вказували на такі дії як на потенційне порушення існуючих норм МГП²⁰⁷. Так само акт «екоциду», як він описаний у законодавстві, також може бути порушенням норм, включно з тими, що стосуються розрізнення або пропорційності. Держави явно засуджують дії, які вчиняються з метою знищення природного середовища, тим самим підтверджуючи, що вони заслуговують на явне обурення та реакцію міжнародного співтовариства. Враховуючи те, що природне середовище надто часто залишається мовчазною жертвою війни, МКЧХ вважає, що таке конкретне визнання та цілеспрямоване засудження не позбавлені цінності.

204 Див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, друге речення Норми 45 і коментар, сс. 151 і 155–156: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule45 і відповідна практика.

205 Значна кількість наукових досліджень стосується характеру шкоди, заподіяної природному середовищу війною в Перській затоці 1990–1991 рр. Див., наприклад, C. York, “International law and the collateral effects of war on the environment: The Persian Gulf” [Міжнародне право та побічні наслідки війни для довкілля: Перська затока], South African Journal on Human Rights, Vol. 7, 1991, pp. 269–290; і A. Roberts, “Environmental destruction in the 1991 Gulf War” [Руйнування навколишнього середовища у війні в Перській затоці 1991 року], International Review of the Red Cross, Vol. 32, No. 291, December 1992, pp. 538–553.

206 Див. Ірак, Лист Генеральному Секретарю ООН від 12 серпня 1991 р. UN Doc. A/46/358-S/22931, 13 серпня 1991, с. 1, в якому Ірак підтвердив, що готовий «зробити все, щоб захистити навколишнє середовище та природні ресурси, і не використовувати їх як зброю під час збройного конфлікту»; Йорданія, Вербальна нота від 5 липня 1991 р. Генеральному Секретарю ООН, UN Doc. A/46/141, 8 липня 1991 р., з проханням включити пункт «використання навколишнього середовища як зброї під час збройного конфлікту та вжиття практичних заходів для запобігання такому використанню» до попереднього порядку денного 46-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН; і на підтримку запиту Йорданії, Кувейт, Лист Генеральному Секретарю ООН від 12 липня 1991 р., UN Doc. A/45/1035-S/22787, 15 липня 1991 р., с. 1.

207 Див., наприклад, Ізраїль, Rules of Warfare on the Battlefield [Правила війни на полі бою], 2006, р. 16, де зазначено: «підпал нафти не приніс Іраку жодної військової переваги»; Йорданія, Пояснювальна записка, додана до вербальної ноти Генеральному Секретарю ООН від 5 липня 1991 р., UN Doc. A/46/141, 8 липня 1991 р., с. 2, пункт 1, де, серед іншого, йдеться про використання навколишнього середовища у війні в Перській затоці як засобу «невибіркового руйнування». Див. також заяви президента США Джорджа Г.В. Буша про те, що розлив нафти Іраком не приніс «жодної військової переваги» і посилається на «безглуздий» підпал нафтових свердловин, цитується у статті Roberts, “Environmental destruction in the 1991 Gulf War” [Руйнування навколишнього середовища у війні 1991 року в Перській затоці], pp. 542–543.

78. Докладніше розуміння значення терміну «знищення» (destruction) для цілей цієї норми повинно спиратись на практику держави, яка забороняє «екоцид»²⁰⁸, а також конкретний контекст, який призвів до засудження державою використання довілля «як зброї»²⁰⁹.
79. Термін «екоцид» визначений у Кримінальних кодексах колишніх республік Радянського Союзу як «масове знищення флори та фауни й отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також інші дії, здатні спричинити екологічну катастрофу»²¹⁰. Федеральне міністерство розвитку, науки та навколишнього середовища Югославії вважало, що «серйозна загроза для здоров'я людей в цілому та екологічних систем на місцевому рівні та в широких балканському і європейських регіонах» досягла порогу «екоциду»²¹¹. У зв'язку з руйнуванням навколишнього середовища після вторгнення Іраку в Кувейт у серпні 1990 року²¹², Ірак і Кувейт окремо у листах, надісланих Генеральному Секретарю ООН, зобов'язались не використовувати навколишнє середовище і природні ресурси «як зброєю»²¹³. У 1991 році міністри навколишнього середовища держав – членів Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) ухвалили декларацію у зв'язку з підпалом нафтових родовищ та скиданням нафти в Перську затоку²¹⁴, в якій закликали Ірак припинити вдаватись до руйнування навколишнього середовища.
80. Практика держав, яка приводить до вживання терміну «знищення» як він вживається у цих прикладах, не пов'язує цю заборону з порогом «широкомасштабної, довготривалої та серйозної» шкоди у статті 35(3) і другому реченні статті 55(1) Додаткового протоколу I (1977 р.), а також у першій частині Норми 45 виконаного МКЧХ дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права. Інакше кажучи, хоча цю норму розуміють як заборону руйнування певного масштабу, як це проілюстровано згаданою вище практикою держав, для оцінки того, чи природне середовище піддавалось «знищенню» для цілей цієї норми не вимагається розглядати поріг «широкомасштабної, довготривалої та серйозної» шкоди. Крім того, масштаб руйнування, який держави визнають незаконним, не є статичним, оскільки визнання необхідності обмеження шкоди природному середовищу продовжує розвиватись і поглиблюються наукові знання про взаємопов'язаність різних частин природного середовища та цивільного населення, яке від нього залежить.
81. Для ясності, таке знищення заборонене цією нормою, коли його здійснюють з конкретною метою, яка обговорюється далі.

208 Див., наприклад, Вірменія, Кримінальний кодекс, 2003 р., стаття 394; Білорусь, Кримінальний кодекс, 1999 р., стаття 131; Казахстан, Кримінальний кодекс, 1997 р., стаття 161; Киргизстан, Кримінальний кодекс, 1997 р., стаття 374; Республіка Молдова, Кримінальний кодекс, 2002 р., стаття 136; Російська Федерація, Кримінальний кодекс, 1996 р., стаття 358; Таджикистан, Кримінальний кодекс, 1998 р., стаття 400; Україна, Кримінальний кодекс, 2001 р., стаття 441; В'єтнам, Кримінальний кодекс, 1999 р., стаття 342; які цитуються у виданні Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том II, Частина I, практика, пов'язана з Нормою 45, сс. 883–887: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v2_rul_rule45.

209 Приклади, крім згаданих, див. там само, практика, пов'язана з Нормою 45, сс. 876–903: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v2_rul_rule45

210 Див. посилання у вносці 208. Коментар про значення, яке у 1970 році приписувалось терміну «екоцид» і про подальше вживання цього терміну, див. A.H. Westing, Ecological Consequences of the Second Indochina War [Екологічні наслідки другої війни в Індокитаї], Stockholm International Peace Research Institute, Almqvist & Wikseel, Stockholm, 1976, p. 1 and fn. 2, and p. 86.

211 Федеративна Республіка Югославія, Звернення Федерального міністерства розвитку, науки та навколишнього середовища, Інформація про наслідки агресії НАТО для довкілля у Федеративній Республіці Югославії, 30 квітня 1999 р.

212 Про критичну оцінку шкоди, заподіяної природному середовищу під час кризи в Перській затоці з серпня 1990 р. по лютий 1991 р., див. S.A.S. Omar, N.R. Bhat and A. Asem, "Critical assessment of the environmental consequences of the invasion of Kuwait, the Gulf War, and the aftermath" [Критична оцінка екологічних наслідків вторгнення в Кувейт, війна в Перській затоці та її наслідки] у збірнику T.A. Kassim and D. Barcelo (eds), Environmental Consequences of War and Aftermath [Екологічні наслідки війни та їх відголоски], Springer-Verlag, Berlin, 2009, pp. 142–170.

213 Ірак, Лист, адресований Генеральному Секретарю ООН, від 12 серпня 1991 р. UN Doc. A/46/358-S/22931, 13 серпня 1991 р., с. 1; Кувейт, Лист, адресований Генеральному Секретарю ООН, від 12 липня 1991 р., UN Doc. A/45/1035-S/22787, 15 липня 1991 р., с. 1.

214 ОЕСР, Déclaration des ministres de l'environnement sur la situation écologique dans le Golfe, Communiqué SG/Press (91), 30 січня 1991 р., цитується у статті P. Fauteux, "L'utilisation de l'environnement comme instrument de guerre au Koweït occupé", in B. Stern (ed.), Les aspects juridiques de la crise et de la guerre du Golfe, Montchrestien, Париж, 1991 р., с. 234.

Використовувати як зброю

82. Формулювання цієї норми відображає різноманітні способи, якими держави виражали цю норму, хоча слід визнати, що термін «зброя» не підходить з технічної точки зору. Скоріше, значення терміну «зброя» тут схоже на тактику або метод ведення війни. На цій підставі приклади забороненої цією нормою поведінки, яка має конкретну мету знищення природного середовища, включають таке²¹⁵: умисні напади, спрямовані проти природного середовища, з порушенням принципів розрізнення або пропорційності²¹⁶; безглузде знищення природних ресурсів²¹⁷; і використання засобів впливу на природне середовище, коли вони спричиняють такі руйнування природного середовища, як описані вище. Наприклад, ця норма забороняє викликати цунамі або землетрус з метою руйнування природного середовища. Натомість ця норма не забороняє, наприклад, контрольованого спалення конкретної частини лісу, що укриває війська супротивника, або затоплення території з метою утоплення військ у цій зоні, якщо такі дії здійснюються без порушення правил, що регулюють ведення бойових дій, і не з метою завдати серйозної шкоди природному середовищу.
83. Відмінність між Нормою 3.A і Нормою 3.B полягає в тому, що перша забороняє дії, які включають використання засобів впливу на навколишнє середовище, зазначене у Нормі 3.B (але не обмежуються ними), проте лише коли такі дії вчиняються з конкретною метою знищення природного середовища і спричиняють руйнування природного середовища в описаних вище масштабах. Насправді використання засобів впливу на навколишнє середовище (наприклад, засіву хмар), можливо, й не може його знищити, але може спричинити руйнування, збитки або заподіяти шкоду цивільному населенню або цивільним об'єктам, що, тим не менш, порушує Конвенцію ЕНМОД.

Норма 3.B

84. Державам – учасникам Конвенції ЕНМОД (1976 р.), забороняється вдаватись до військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на навколишнє середовище, які мають широкомасштабні, довготривалі або серйозні наслідки, як способу руйнування, завдання збитків або заподіяння шкоди іншій державі-учасниці²¹⁸. Незрозуміло, наскільки ця норма стала звичаєвим правом, і погляди щодо її звичаєвого статусу розходяться²¹⁹.

Засоби впливу на навколишнє середовище

85. Термін «засоби впливу на навколишнє середовище» стосується будь-яких засобів, призначених для зміни – шляхом умисного управління природними процесами – динаміки, складу або структури Землі, включаючи її біоту, літосферу, гідросферу та атмосферу, або космічного простору²²⁰. Прикладом забороненого умисного використання засобів впливу на навколишнє середовище, узгодженим державами – учасниками Конвенції ЕНМОД, є застосування гербіцидів для порушення екологічної

215 Як зазначає Hulme, серед іншого, міжнародне засудження викликав саме умисний характер руйнування навколишнього середовища Іраком: Hulme, "Natural environment" [Природне середовище], р. 234. Деякі держави в цьому контексті говорили про «екологічний «тероризм»: див., наприклад, Німеччина, Нижня палата парламенту, заява федерального міністра охорони навколишнього середовища, охорони природи та ядерної безпеки, д-ра Клауса Топфера (Klaus Torfer), Протокол пленарного засідання 12/6, 31 січня 1991 р., с. 191, в якій міністр звинуватив Саддама Хусейна у «жорстокому тероризмі... проти довкілля»; Кувейт, Лист, адресований Генеральному Секретарю ООН, від 12 липня 1991 р., UN Doc. A/45/1035-S/22787, 15 липня 1991 р., с. 1, в якому Кувейт посилається на «захист навколишнього середовища та природних ресурсів, які є власністю всього людства, та запобігання їх використанню як зброї тероризму, свідками якого ми були під час війни за визволення Кувейту»; і Міністерство оборони США, «Заклучна доповідь Конгресу про ведення війни у Перській затоці, Додаток О про роль права війни», International Legal Materials, Vol. 31, 10 April 1992, pp. 612–644, Section H про «екологічний тероризм».

216 Наприклад, не зменшуючи відповідальності за незаконний характер дій, запобігання висадці морського десанту і створення хмарного прикриття для відступаючих сил називають як можливе військово обґрунтування закачування нафти в Перську затоку та підпалу кувейтських нафтових родовищ відповідно. Докладну інформацію див.: York, "International law and the collateral effects of war on the environment: The Persian Gulf" [Міжнародне право та супутні наслідки війни для довкілля: Перська затока], pp. 271 and 277.

217 Див., наприклад, Ірак, Лист, адресований Генеральному Секретарю ООН, від 12 серпня 1991 р., UN Doc. A/46/358-S/22931, 13 серпня 1991 р., с. 1.

218 Конвенція ЕНМОД (1976), ст. 1.

219 Міркування щодо звичаєвого статусу цієї норми ЕНМОД, див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, коментар до другого речення Норми 45, с. 155: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule45

220 Конвенція ЕНМОД (1976), Ст. 2.

рівноваги в регіоні²²¹. До інших прикладів можна віднести ініціювання стихійних лих, таких як урагани чи землетруси, або зміни погоди чи клімату (наприклад, шляхом засіву хмар з використанням хімічних сполук, щоб викликати дощ)²²².

Широкомасштабна, довготривала або серйозна шкода

86. На відміну від порогу статті 35 і 55 Додаткового протоколу I, три критерії «широкомасштабної, довготривалої та серйозної» шкоди Конвенції ЕНМОД швидше є альтернативними, аніж кумулятивними. Консультативний комітет експертів, створений відповідно до статті V (2) Конвенції, визначив ці терміни так:
- a) «широкомасштабна»: охоплює площу в масштабі декількох сотень квадратних кілометрів;
 - b) «довготривала»: триває протягом кількох місяців або приблизно протягом однієї пори року;
 - c) «серйозна»: пов'язана із серйозними чи відчутними порушеннями, чи заповіданням серйозної або відчутної шкоди життю людей, природним та економічним чи іншим ресурсам²²³.
87. Отже, забороняється використання засобів впливу на навколишнє середовище, коли наявні знання або висновки про те, що такі засоби завдадуть або ймовірно завдадуть ширококомасштабної, довготривалої або серйозної шкоди відповідно до наведених раніше визначень термінів²²⁴. З цього випливає, що це положення може бути порушено у випадках, коли шкода не досягає порогу «широкомасштабної, довготривалої та серйозної» шкоди, передбаченого в статтях 35(3) і 55(1) Додаткового протоколу I.
88. Тому, щоб виконати свої зобов'язання, передбачені цією нормою, держави – учасниці Конвенції ЕНМОД повинні, наскільки це можливо, усвідомлювати потенційні наслідки своїх запланованих військових чи ворожих дій²²⁵.

221 Див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, коментар до Норми 76, с. 266: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule76

[3]Аключна декларація Другої оглядової конференції держав – учасниць Конвенції ЕНМОД підтвердила, що військове та будь-яке інше вороже застосування гербіцидів як засобу впливу на навколишнє середовище є забороненим методом ведення війни, «якщо таке застосування гербіцидів порушує екологічний баланс регіону, спричиняючи ширококомасштабні, довготривалі або серйозні наслідки, як способи руйнування, завдання збитків або заповідання шкоди іншій державі-учасниці.

222 Обговорення цих та інших засобів впливу на навколишнє середовище див. Hulme, War Torn Environment [Розорене війною довкілля], pp. 11–12.

223 Додаток до Конвенції ЕНМОД, включений до звіту переданого Генеральній Асамблеї ООН Конференцією Комітету із роззброєння у вересні 1976 р.: Генеральна Асамблея ООН, Звіт конференції Комітету із роззброєння, Том I, с. 91.

224 Вирази «знання або висновки» (knowledge or inference) і «завдадуть або ймовірно завдадуть» (will or probably will) спираються на Норму 45 проведеного МКЧХ дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права: Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, коментар до Норми 45, с. 158: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule45:

Оскільки порушення цього правила неминуче передбачає наявність знань або висновків про те, що певний метод чи засіб ведення війни завдасть або, ймовірно, завдасть ширококомасштабної, довготривалої та серйозної шкоди навколишньому середовищу, необхідно мати певне розуміння, які види воєнних дій матимуть такі катастрофічні наслідки для середовища певного типу.

225 Це зобов'язання впливає також з Норми 8 цих Керівних принципів, яка спирається на Норму 44 проведеного МКЧХ дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права; див. там само, Норма 44, с. 147 (про запобіжні заходи, які слід вживати по відношенню до природного середовища): https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule44 Див. також там само, коментар до Норми 45, с. 158: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule45, в якому робиться висновок:

Необхідно розуміти, які види воєнних дій матимуть такі катастрофічні наслідки для середовища певного типу. Якщо розглядати що норму разом з Нормою 44, то це означає, що сторони конфлікту зобов'язані, наскільки можливо, усвідомлювати потенційні результати запланованих ними дій і утримуватись від дій, які, як [можна] очікувати, заподіють ширококомасштабної, довготривалої і серйозної шкоди навколишньому середовищу.

НОРМА 4 – ЗАБОРОНА НАПАДУ НА ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ В ПОРЯДКУ РЕПРЕСАЛІЙ

- A. Державам – учасникам Протоколу I додаткового до Женевських конвенцій (Додатковий протокол I):
- i. Заборонено здійснювати напади на природне середовище в порядку репресалій.
 - ii. Заборонені репресалії проти захищених Протоколом об'єктів, зокрема коли такі об'єкти є частиною природного середовища.
- B. Всім державам заборонені репресалії проти об'єктів, захищених Женевськими конвенціями або Гаазькою конвенцією про захист культурних цінностей, зокрема коли такі об'єкти є частиною природного середовища.

КОМЕНТАР

Норма 4.A

89. У Нормі 4.A.i відображені положення статті 55(2) Додаткового протоколу I (1977 р.) і вона зобов'язує держави-учасниці в ситуаціях, передбачених цим Протоколом. Норма прямо забороняє репресалії проти природного середовища. Таким чином, держави-учасниці не можуть вдаватися до воєнних репресалій проти природного середовища, навіть за обставин, коли в іншому випадку репресалії були б законними²²⁶ відповідно до їх розуміння²²⁷. Це означає, що навіть за таких обставин держава – учасниця Додаткового протоколу I не може нехтувати спеціальним захистом, наданим природному середовищу²²⁸.
90. Норма 4.A.ii спирається на інші положення Додаткового протоколу I, які забороняють репресалії проти певних захищених об'єктів, і які захищали б природне середовище, якби його частини були такими об'єктами²²⁹. Особливо стосуються природного середовища заборони, викладені в Додатковому протоколі I, щодо нападів на перелічені далі об'єкти в порядку репресалій під час ведення бойових дій: цивільні об'єкти в цілому (ст. 52(1))²³⁰; історичні пам'ятки, твори мистецтва, місця відправлення культу, які складають культурну або духовну спадщину народів (ст. 53)²³¹; об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення (ст. 54)²³²; установки та споруди, які містять небезпечні сили, а саме дамби, греблі та атомні електростанції (ст. 56)²³³. Коли частина природного середовища є складовою одного з таких захищених об'єктів, вона буде захищена від репресалій цими нормами²³⁴. Наприклад, держава – учасниця Додаткового протоколу I, яка є стороною конфлікту, не може нападати на ліс, який не став військовою ціллю, в порядку репресалій.

226 Про умови законних воєнних репресалій див. ICRC, Commentary on the First Geneva Convention [МКЧХ, Коментар до Першої Женевської конвенції], 2016, paras 2731–2732; Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, коментар до Норми 145, сс. 513–518: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule145 і відповідну практику.

227 Про застереження або заяви щодо статті 55(2) Додаткового протоколу I див. практику Єгипту, Німеччини, Італії та Сполученого Королівства, яка цитується там само, Том II, Частина 2, практика, пов'язана з Нормою 147 (Репресалії проти захищених об'єктів), Розділ E. Природне середовище, с. 3471: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v2_rul_rule147

228 Спеціальний захист, який МГП надає природному середовищу, описаний в Частині I цих Керівних принципів.

229 Про застереження або заяви щодо цих положень Додаткового протоколу I див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том II, Частина 2, практика, пов'язана з Нормою 147 (Репресалії проти захищених об'єктів), сс. 3427–3428, 3453, 3463–3464 і 3480–3481: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v2_rul_rule147

230 Див. також Норму 5 цих Керівних принципів про захист природного середовища як цивільного об'єкта.

231 Див. також Норму 12 цих Керівних принципів про захист природного середовища як культурної цінності.

232 Див. також Норму 10 цих Керівних принципів про захист природного середовища як об'єкта, необхідного для виживання цивільного населення.

233 Див. також Норму 11 цих Керівних принципів про захист, який надається природному середовищу нормами, що стосуються установок та споруд, що містять небезпечні сили.

234 Про цивільний характер природного середовища див. пп. 18–21 цих Керівних принципів. Про те, коли об'єкти природного середовища можуть стати військовими цілями, див. Норму 5 цих Керівних принципів.

Норма 4.В

91. Ця норма, наведена тут з додаванням прямого посилання на природне середовище, встановлена як норма звичаєвого міжнародного права, застосовна в міжнародних збройних конфліктах²³⁵. Вона також відображає договірні зобов'язання держав – учасниць Женевських конвенцій 1949 р. і Гаазької конвенції 1954 р. про захист культурних цінностей. Хоча ця норма стосується захисту, що надається природному середовищу іншими нормами МГП, вона, однак, розглядається в Частині І цих Керівних принципів про «спеціальний» захист разом з іншими нормами щодо репресалій.
92. У цьому відношенні для захисту природного середовища особливо важливими є дві заборони. Стаття 33 Четвертої Женевської конвенції передбачає, що репресалії заборонені проти майна захищених осіб, тобто цивільних осіб під владою супротивника. Стаття 4(4) Гаазької конвенції про захист культурних цінностей забороняє «будь-які дії, спрямовані як репресалії проти культурних цінностей», що мають велике значення для культурної спадщини кожного народу. Частина природного середовища за певних обставин можуть перебувати у власності захищених осіб²³⁶ або бути такою культурною цінністю²³⁷. Наприклад, археологічний заповідник Гобустан, в якому сконцентровані наскельні малюнки і археологічні сліди, що покривають три ділянки плато скелястих валунів, які піднімаються з напівпустелі центрального Азербайджану, зареєстрований як культурна цінність під посиленням захистом Другого протоколу (1999 р.) до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей²³⁸ і внесений Організацією Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та культури (ЮНЕСКО) до переліку об'єктів всесвітньої спадщини культурного ландшафту²³⁹. У випадках, коли об'єкти, які є частиною природного середовища, становлять таку цінність, вони будуть захищені від репресалій цими заборонами²⁴⁰.
93. Як зазначалось при розгляді Норми 4.А, на додаток до положень Женевських конвенцій і Гаазької конвенції про захист культурних цінностей Додатковий протокол І забороняє репресалії під час ведення бойових дій проти таких об'єктів: цивільні об'єкти загалом; історичні пам'ятки, твори мистецтва або місця відправлення культу, які складають культурну або духовну спадщину народів; об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення; природне середовище; установки та споруди, що містять небезпечні сили, а саме дамби, греблі та атомні електростанції²⁴¹. Хоча згідно з договірним правом переважна більшість держав тепер зобов'язалась не вдаватись до репресалій проти таких об'єктів, у проведеному МКЧХ дослідженні звичаєвого міжнародного гуманітарного права ці заборони не визнані нормами звичаєвого міжнародного права²⁴².

235 Див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том І, Норма 147, с. 523: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule147 і відповідна практика.

236 Щодо захисту, наданого природному середовищу нормами щодо майна супротивника і прикладів, коли частини природного середовища можуть бути власністю захищених осіб, див. Норми 13 і 15 цих Керівних принципів.

237 Щодо захисту, наданого природному середовищу нормами щодо культурних цінностей та прикладів, коли частини природного середовища можуть бути культурною цінністю, див. Норму 12 цих Керівних принципів.

238 ЮНЕСКО, Міжнародний перелік культурних цінностей, що перебувають під посиленою охороною, сс. 10–11: http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/pdf/Enhanced-Protection-List-2019_Eng_04.pdf

239 Комітет Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, Номінація природних, змішаних та культурних цінностей на внесення до переліку об'єктів всесвітньої спадщини – Ландшафт наскельних малюнків Гобустану, Рішення: 31 COM 8V.49, 2007: <https://whc.unesco.org/en/decisions/1351>.

240 Див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том І, коментар до Норми 147, сс. 523–524: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule147.

241 Докладніше див. Норму 4.А цих Керівних принципів.

242 Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том І, коментар до Норми 147, с. 525: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule147; і ILC, Draft Principles on the Protection of the Environment in Relation to Armed Conflicts [Комісія з міжнародного права, Проект принципів захисту навколишнього середовища у зв'язку зі збройними конфліктами] (2019), Принцип 16, с. 257, згідно з яким «забороняються напади, спрямовані проти природного середовища, як репресалії». У коментарі до проекту цього принципу, сс. 259–260, пункт 10, зазначається:

Незважаючи на занепокоєння, виражені під час підготовки проекту принципу про заборону репресалій проти природного середовища вважалось особливо актуальним та необхідним, враховуючи, що загальною метою проекту принципів є посилення захисту навколишнього середовища у зв'язку зі збройними конфліктами. У світлі зауважень, зроблених вище, включення цього проекту принципу можна розглядати як сприяння поступовому розвитку міжнародного права, що є одним із мандатів Комісії.

Про позиції держав щодо того, чи слід включити до проекту принцип щодо загальної заборони репресалій, і чи це відображає чинне законодавство, в контексті роботи Комісії з міжнародного права щодо захисту природного середовища див. заяви, подані Шостому комітету Генеральній Асамблеї ООН Австрії, Ізраїлю, Італії, Нової Зеландії,

94. Щодо неміжнародних збройних конфліктів, то дослідження встановило, що сторони таких конфліктів не мають права вдаватись до воєнних репресалій²⁴³.

Норвегії від імені північноєвропейських держав, Сінгапуру, Швейцарії, Сполученого Королівства та США, 70-а сесія, пункт 83 порядку денного, листопад 2015 р.; Малайзії, 71-а сесія, пункт 78 порядку денного, 28 жовтня 2016 р.; і Перу, 71-а сесія, пункт 78 порядку денного, 2 листопада 2016 р.

²⁴³ Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, Норма 148, с. 526: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule148 і відповідна практика.

ЧАСТИНА ІІ: ЗАГАЛЬНИЙ ЗАХИСТ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА ЗГІДНО З НОРМАМИ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА

РОЗДІЛ 1. ЗАХИСТ, ЩО НАДАЄТЬСЯ ПРИРОДНОМУ СЕРЕДОВИЩУ ЯК ЦИВІЛЬНОМУ ЗА ХАРАКТЕРОМ, ПРИНЦИПАМИ РОЗРІЗНЕННЯ, ПРОПОРЦІЙНОСТІ ТА ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ

95. Як зазначалось раніше в розділі «Попередні міркування» цих Керівних принципів, сьогодні загально визнано, що природне середовище має цивільний характер за визначенням. Таким чином, будь-яка частина природного середовища, яка не є військовою цілью, захищена загальними принципами та правилами ведення бойових дій, що захищають цивільні об'єкти, включно з принципами розрізнення²⁴⁴ (який включає заборону невибіркових нападів)²⁴⁵, пропорційності²⁴⁶, і запобіжних заходів²⁴⁷. Це загальні норми звичаєвого характеру, застосовні як у міжнародних, так і неміжнародних збройних конфліктах²⁴⁸.
96. Посилання на «природне середовище» в нормах цього розділу (Норми 5–9) стосуються будь-якої частини природного середовища, яка не є військовою цілью. Це роз'яснюється в коментарі до Норми 5, яка формулює принцип розрізнення по відношенню до природного середовища.
97. Статті 35(3) і 55 Додаткового протоколу I і відповідна Норма 45 у виконаному МКЧХ дослідженні звичаєвого міжнародного гуманітарного права, які обговорюються в Частині I цих Керівних принципів, забороняють лише ті напади, які мають на меті заподіяти або, як можна очікувати, заподіють широку, довготривалу і серйозну шкоду природному середовищу²⁴⁹. Для порівняння,

244. Додатковий протокол I (1977 р.), ст. 48 і 52; Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, Норма 7, с. 25: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule7 і відповідна практика; там само, Норма 8, с. 29: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule8 і відповідна практика; там само, Норма 9, с. 32: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule9 і відповідна практика; і там само, Норма 10, с. 34: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule10 і відповідна практика.

245. Додатковий протокол I (1977 р.), ст. 51(4); Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, Норма 11, с. 37: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule11 і відповідна практика; і там само, Норма 12, с. 40: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule12 і відповідна практика.

246. Додатковий протокол I (1977 р.), ст. 51(5)(b); Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, Норма 14, с. 46: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule14 і відповідна практика.

247. Додатковий протокол I (1977 р.), ст. 57 і 58; Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, Норма 15, с. 51: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule15 і відповідна практика; там само, Норма 16, с. 55: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule16 і відповідна практика; там само, Норма 17, с. 56: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule17 і відповідна практика; там само, Норма 18, с. 58: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule18 і відповідна практика; там само, Норма 19, с. 60: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule19 і відповідна практика; там само, Норма 20, с. 62: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule20 і відповідна практика; там само, Норма 21, с. 65: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule21 і відповідна практика; там само, Норма 22, с. 68: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule22 і відповідна практика; там само, Норма 23, с. 71: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule23 і відповідна практика; і там само, Норма 24, с. 74: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule24 і відповідна практика.

248. Про застосовність загальних принципів ведення бойових дій до природного середовища, див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, Норма 44, с. 147: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule44 і там само, Норма 45, с. 151: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule45. Див. зокрема МС ООН, Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, [Законність застосування або погрози застосуванням ядерної зброї], Консультативний висновок, 8 липня 1996 р, пункт 30: «Повага до природного середовища є одним з елементів, за яким оцінюють, чи дії відповідають принципам необхідності та пропорційності».

249. Щодо заборони заподіяння широкомасштабної, довготривалої і серйозної шкоди, викладеної в цих положеннях, див. Норму 2 цих Керівних принципів.

загальні норми, які надають захист цивільним об'єктам, у тому числі будь-якій частині природного середовища, що не є військовою ціллю, можуть, залежно від обставин, визначати протиправним напад, який заподіє природному середовищу менш тяжку або масштабну шкоду.

НОРМА 5 – ПРИНЦИП РОЗРІЗНЕННЯ МІЖ ЦИВІЛЬНИМИ ОБ'ЄКТАМИ І ВІЙСЬКОВИМИ ЦІЛЯМИ

Жодна частина природного середовища не може бути об'єктом нападу, окрім випадків, коли вона є військовою ціллю.

КОМЕНТАР

98. Ця норма встановлена як норма звичаєвого міжнародного права, застосовна як у міжнародних, так і неміжнародних збройних конфліктах²⁵⁰. Застосування загальної звичаєвої норми розрізнення конкретно до природного середовища сформульоване в Нормі 43.А проведеного МКЧХ дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права, виходячи з цивільного характеру природного середовища²⁵¹. Принцип розрізнення між цивільними об'єктами і військовими цілями кодифікований в загальному вигляді у статтях 48 і 52(2) Додаткового протоколу I (1977 р.).
99. Воєнні операції часто відбуваються в природному середовищі або у безпосередній близькості до нього. Наприклад, війська часто маневрують і ведуть бойові дії на відкритих ділянках суші, в лісах, горах та іншій природній місцевості. Принцип розрізнення вимагає від воюючих сторін проводити операції таким чином, щоб поважати різницю між цивільними особами та цивільними об'єктами з одного боку, і комбатантами та військовими цілями – з іншого. Напад не може бути спрямований проти природного середовища, окрім випадків, коли він спрямований проти конкретної його частини, яка стала військовою ціллю²⁵².
100. Щоб частина природного середовища відповідала визначенню військової цілі, необхідно враховувати певну специфіку. По-перше, визначенню військової цілі можуть відповідати лише окремі частини природного середовища (наприклад, конкретна печера). По-друге, окрема частина природного середовища, про яку йдеться, має відповідати обом вимогам визначення військової цілі, як і будь-який об'єкт, який в силу свого характеру, розташування, призначення або використання робить ефективний внесок у воєнні дії і його повне або часткове руйнування, захоплення чи нейтралізація за наявних на той час обставин повинні давати явну військову перевагу²⁵³.

Перший елемент визначення військової цілі

101. Щодо першого пункту цього визначення, то окрема частина природного середовища за своїм «характером» ніколи не робить ефективного внеску у воєнні дії. Це пояснюється тим, що термін «характер» відноситься до внутрішнього характеру об'єкта, а природне середовище є цивільним за своїм характером²⁵⁴. Окрема частина природного середовища може, проте, робити ефективний внесок у воєнні дії за рахунок розташування, призначення або використання. Наприклад, пагорб може ефективно сприяти воєнним діям за рахунок розташування, якщо він забезпечує оглядовий майданчик над табором супротивника²⁵⁵, так само гірський перевал може ефективно сприяти воєнним діям ворожих сил, якщо дозволяє їм швидше просуватись, коли вони займають територію²⁵⁶.

250 Див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, Норма 43.А, с. 143: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule43 і відповідна практика. Загальне правило розрізнення, див. там само, Норма 7 і коментар, с. 25: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule7.

251 Про цивільний характер природного середовища див. розділ «Попередні міркування» цих Керівних принципів, пункти 18–21.

252 У статті 2(4) Протоколу III (1980 р.) до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї ця норма відображена в конкретному контексті запалювальної зброї (див. Норму 23 цих Керівних принципів).

253 Додатковий протокол I (1977 р.), ст. 52(2); Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, Норма 8, с. 29: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule8.

254 Droege/Tougas, “The protection of the natural environment in armed conflict: Existing rules and need for further legal protection” [Захист природного середовища у період збройного конфлікту: існуючі норми і необхідність додаткового правового захисту], pp. 27–28.

255 Наприклад, у військовому посібнику Сполученого Королівства вказаний пагорб як приклад військової цілі: United Kingdom, The Joint Service Manual of the Law of Armed Conflict [Сполучене Королівство, Загальновійськовий посібник з права збройних конфліктів], 2004, para. 5.4.5(f).

256 Наприклад, у посібнику США прикладом військової цілі названий гірський перевал: United States, Law of War Manual [США. Посібник з права збройних конфліктів], 2015, (оновлений у 2016 р.), pp. 218–219, para. 5.6.8.4.

Призначення (тобто передбачуване використання в майбутньому²⁵⁷ або використання листяного покриву в конкретному лісовому районі може робити ефективний внесок у воєнні дії, забезпечуючи прикриття для маневру військ. Проте загальне поняття «район» (area) не повинно тлумачитись надто широко, щоб велика територія лісу не вважалась військовою ціллю, лише тому, що комбатанти знаходяться в його невеликій частині; лише та частина лісу, яка була визначена такою, що безпосередньо сприяє воєнним діям, може стати військовою ціллю за умови, що виконується також другий пункт визначення²⁵⁸.

102. Крім того, стосовно першого пункту визначення військової цілі, внесок окремої частини природного середовища у воєнні дії повинен бути як «ефективним», так і спрямованим проти воєнних дій супротивника. Існують різні точки зору²⁵⁹, але на думку МКЧХ це означає, що внесок повинен бути спрямований проти фактичного бойового потенціалу сторони конфлікту²⁶⁰ і, отже, внеску лише у підтримку можливостей продовження війни стороною конфлікту недостатньо, щоб об'єкт відповідав визначенню військової цілі. Це розмежування має вирішальне значення. Наприклад, на думку МКЧХ, район природного середовища, де відбувається видобуток цінних природних ресурсів, хоча й може генерувати значний внесок у воєнні дії супротивника (тобто у його можливості продовжувати війну), не робить прямого ефективного внеску у воєнні дії²⁶¹.

Другий елемент визначення військової цілі

103. Відповідно до другого пункту визначення військової цілі, повне або часткове руйнування, захоплення чи нейтралізація окремої частини природного середовища або конкретного об'єкта, що відноситься до природного середовища, за наявних на той час обставин повинно давати явну військову перевагу. Термін «явна» (definite) вимагає, щоб перевага була явною і відчутною, отже, щоб особи, які віддають наказ або здійснюють напад, мали конкретну інформацію про те, яку перевагу даватиме напад на окремих компонент природного середовища²⁶². Термін «військова» (military) уточнює, що передбачувана перевага не може носити лише політичний, соціальний, психологічний, моральний,

257 Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), Commentary on the Additional Protocols [Коментар до Додаткових протоколів], р. 636, para. 2022.

258 Droege/Tougas, "The protection of the natural environment in armed conflict: Existing rules and need for further legal protection" [Захист природного середовища під час збройного конфлікту: існуючі норми і необхідність додаткового правового захисту], р. 28.

259 Позиція США полягає в тому, що об'єкти, які роблять ефективний внесок у бойовий потенціал супротивника або його здатність продовжувати війну, є військовими цілями; див. зауваження В. Egan, Юридичний радник, Державний департамент США, до статті American Society of International Law, "International law, legal diplomacy, and the counter-ISIL campaign: Some observations" [Міжнародне право, правова дипломатія та кампанія проти ІДІЛ: деякі спостереження], 1 April 2016, International Law Studies, Vol. 92, 2016, pp. 235–248; United States, Law of War Manual [США. Посібник з права збройних конфліктів], 2015, (оновлений у 2016 р.), pp. 213–214, para. 5.6.6.2; і R. Goodman, "The Obama administration and targeting 'war-sustaining' objects in non-international armed conflict" [Адміністрація Обама та націлювання на об'єкти, які «забезпечують можливість продовжувати війну», у неміжнародних збройних конфліктах], American Journal of International Law, Vol. 110, No. 4, October 2016, pp. 663–679.

260 Див. L. Gisel, "The relevance of revenue-generating objects in relation to the notion of military objective" [Відповідність об'єктів, що генерують доходи, поняттю військової цілі], у виданні ICRC/College of Europe, The Additional Protocols at 40: Achievements and Challenges [Додаткові протоколи через 40 років: досягнення та виклики], Матеріали 18-го колоквиуму в Брюгге, 19–20 жовтня 2017 р., Collegium, No. 48, Autumn 2018, pp. 139–150. Див. також Dinstein, The Conduct of Hostilities under the Law of International Armed Conflict [Ведення бойових дій відповідно до права міжнародних збройних конфліктів], р. 109; M. Zwanenburg, "The challenges of applying the principles of distinction, proportionality and precautions in contemporary military operations from a State perspective" [Проблеми застосування принципів розрізнення, пропорційності та запобіжних заходів у сучасних воєнних операціях з точки зору держави], у виданні ICRC/College of Europe, The Additional Protocols at 40: Achievements and Challenges [Додаткові протоколи через 40 років: досягнення та виклики], р. 155; ILA Study Group on the Conduct of Hostilities in the 21st Century, "The conduct of hostilities and international humanitarian law: Challenges of 21st century warfare" [Асоціація міжнародного права. Дослідницька група з питань ведення бойових дій у XXI столітті, «Ведення бойових дій і міжнародне гуманітарне право: виклики війни XXI століття»], р. 320; Doswald-Beck (ed.), San Remo Manual on International Law Applicable to Armed Conflicts at Sea [Посібник Сан-Ремо з міжнародного права, що застосовується до збройних конфліктів на морі], р. 60.11; і Schmitt/Vihul (eds), Tallinn Manual [Таллінський посібник], позиція більшості виражена у коментарі до Норми 100, р. 441, para. 19.

261 Див. Droege/Tougas, "The protection of the natural environment in armed conflict: Existing rules and need for further legal protection" [Захист природного середовища під час збройного конфлікту: існуючі норми і необхідність додаткового правового захисту], р. 28. Див. також UNEP, Protecting the Environment during Armed Conflict: An Inventory and Analysis of International Law [ЮНЕП, Захист навколишнього середовища під час збройного конфлікту: опис та аналіз міжнародного права], р. 13.

262 Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), Commentary on the Additional Protocols [Коментар до Додаткових протоколів], р. 636, para. 2024.

економічний або фінансовий характер²⁶³. Наприклад, коли знаменитий національний парк займає заповідне місце в історії та ідентичності держави, напад на такий парк може підірвати національний дух і політичну стійкість. Проте, оскільки підрив національного духу і політичної стійкості не є військовою перевагою, національний парк не може відповідати визначенню військової цілі за цим параметром²⁶⁴. Нарешті, фразу «за наявних на той час обставин» слід розуміти як ситуативний і тимчасовий аспект усього поняття військової цілі. Це означає, що коли руйнування частини природного середовища ще не дає, або більше не дає, явної військової переваги, нападати на об'єкт не можна, і що напад слід зупинити відразу, як тільки буде реалізована військова перевага²⁶⁵.

Націлювання на ділянку суші та інша військова практика наведення вогню на частини природного середовища

104. Військова практика наведення вогню на частини природного середовища з великою ймовірністю заподіє шкоду. Низка держав заявили у цьому відношенні, що ділянка суші може відповідати визначенню військової цілі, і така позиція є загальноновизнаною²⁶⁶. Відповідно, ні принцип розрізнення, ні заборона невибіркових нападів, не перешкоджають, наприклад, використанню підривних зарядів для розмінування, щоб прокласти шлях для проходження друзьких сил через заміновану супротивником місцевість; наведенню вогню на густу плантацію, щоб створити смугу видимості, що дозволить виявити сили супротивника, який використовує рослинний покрив для нападу; або наведенню вогню, наприклад, на перехід через річку, яким супротивник має намір переводити війська для нападу²⁶⁷. Конкретна ділянка суші повинна повністю відповідати визначенню військової цілі; обсяг і межі ділянки, яка має характеристики, про які йдеться, потрібно ретельно оцінити і вони не можуть бути надто широкими²⁶⁸.
105. Є кілька інших поширених практик, коли військові наводять вогонь або випускають боєприпаси на частини природного середовища в ситуаціях, коли такі частини не обов'язково відповідають визначенню військової цілі. Така практика включає калібрування артилерії шляхом вистрілювання снарядів на порожню відкриту ділянку землі або групу дерев з метою підвищення точності; викидання невикористаних боєприпасів в океан перед поверненням літаків на авіаносець, щоб зменшити ризик аварій при приземленні. Ці дії не обов'язково вважатимуться нападом (тобто актом насильства проти супротивника в наступі чи в обороні), і підпадають під це правило, наприклад, коли калібрування проводиться шляхом наведення вогню на об'єкти, що перебувають під власним контролем військових. Рівень шкоди, заподіяної такою практикою, наприклад, викиданням боєприпасу з реактивного літака в океан, також можна вважати мінімальним, і МКЧХ зауважує, що

263 HPCR, Manual on International Law Applicable to Air and Missile Warfare [Посібник з міжнародного права, застосовного до повітряної та ракетної війни], коментар до Норми 1(w), р. 36, para. 4; ILA Study Group on the Conduct of Hostilities in the 21st Century, "The conduct of hostilities and international humanitarian law: Challenges of 21st century warfare" [Асоціація міжнародного права. Дослідницька група з питань ведення бойових дій у XXI столітті, «Ведення бойових дій і міжнародне гуманітарне право: виклики війни XXI століття»], р. 364.

264 Приклади запозичені з документа: UNEP, Protecting the Environment during Armed Conflict: An Inventory and Analysis of International Law [ЮНЕП, Захист навколишнього середовища під час збройного конфлікту: опис та аналіз міжнародного права], р. 13.

265 Droege/Tougas, "The protection of the natural environment in armed conflict: Existing rules and need for further legal protection" [Захист природного середовища у період збройного конфлікту: існуючі норми і необхідність додаткового правового захисту], р. 28.

266 Про ділянку суші, яка є військовою ціллю, див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том II, Частина 1, практика, пов'язана з Нормою 8 (Ділянки суші), сс. 223–227: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v2_rul_rule8_sectionh.

267 Bothe/Partsch/Solf, New Rules for Victims of Armed Conflicts [Нові норми [захисту] жертв збройних конфліктів], pp. 348–349, para. 2.5.3.3:

Виникали питання щодо того, чи відповідатимуть певні методи ведення війни, поширені в минулих збройних конфліктах, критерію заборони невибіркових нападів ...

(b) Загороджувальний вогонь ведеться через випадкові проміжки часу по вибраних ділянках місцевості, наприклад, по розв'язках доріг, мостах, місцях перетинів рік та дефіле з метою перешкодити необмеженому використанню цих територій супротивником. Якщо дані розвідки показують, що ці критичні точки значною мірою використовуються за наявних на той час обставин, переривання переміщення супротивника, викликане загороджувальним вогнем, надає явну військову перевагу.

268 Y. Dinstein, "Legitimate military objectives under the current jus in bello" [Законні військові цілі відповідно до нинішніх jus in bello], International Law Studies, Vol. 78, 2002, p. 150; S. Oeter, "Methods and means of combat" [Методи та засоби ведення бою], в довіднику D. Fleck (ed.), The Handbook of Humanitarian Law in Armed Conflicts [Довідник з гуманітарного права в умовах збройних конфліктів], 3rd ed., Oxford University Press, Oxford, 2013, pp. 192–193.

ця практика не висувалась на перший план в дискусіях про застосування норм МГП до природного середовища.²⁶⁹ Навіть якщо деякі з цих методів формально розцінюватимуться як напади, поширену та беззаперечну практику держав слід розуміти як виняток із загального правила в таких ситуаціях, коли шкода є мінімальною і не є метою операції, але завдається під час заходів, спрямованих на уникнення заподіяння більшої випадкової шкоди цивільним об'єктам (наприклад, деякі методи калібрування), або для зовсім інших (законних) цілей (наприклад, процедури забезпечення безпеки у випадку скидання бомб). МКЧХ не розглядає підтвердження державами цивільного характеру природного середовища як намір заборонити цю стандартну практику, і ці Керівні принципи також не прагнуть її змінити. Водночас МКЧХ не вважає, що такі обмежені винятки з практики держав ставлять під сумнів загальне визнання того, що природне середовище має цивільний характер і що будь-яка частина природного середовища, яка не є військовою ціллю, захищена як цивільний об'єкт.

269 Думка про те, що для того, щоб операція розглядалася як напад, необхідне заподіяння мінімальної шкоди, нещодавно вийшла на перший план у дискусіях щодо кібероперацій; див. Schmitt/Vihul (eds), *Tallinn Manual* [Таллінський посібник], коментар до Норми 92 (Визначення кібератаки), р. 416, para. 4: «Експерти погодились, що заподіяння *de minimis* шкоди або руйнування не перевищує порогу шкоди, передбаченого цією нормою». Див. також N. Neuman, «Challenges in the interpretation and application of the principle of distinction during ground operations in urban areas» [Проблеми тлумачення та застосування принципу розрізнення під час наземних операцій в міських районах], *Vanderbilt Journal of Transnational Law*, Vol. 51, 2018, p. 820: «Однак можна стверджувати, що якщо не очікується, що дія завдасть фактичної шкоди особі чи об'єкту, то жодного нападу не відбудеться. Згідно з цим аргументом... навіть скидання бомби на відкриту місцевість – що, як очікується, не завдасть реальної шкоди, окрім переміщення піску з одного місця на інше – не може вважатись нападом».

НОРМА 6 – ЗАБОРОНА НАПАДІВ НЕВИБІРКОВОГО ХАРАКТЕРУ

Напади невідбиркового характеру заборонені. До нападів невідбиркового характеру належать:

- A. напади, не спрямовані на конкретні військові цілі;
- B. напади, в яких застосовуються методи чи засоби ведення бойових дій, які не можуть бути спрямовані на конкретну військову ціль; або
- C. напади, в яких застосовуються методи чи засоби ведення бойових дій, наслідки яких не можуть бути обмежені, як того вимагає міжнародне гуманітарне право;

і, отже, у кожному такому випадку влучають без розрізнення у військові цілі та цивільних осіб чи цивільні об'єкти, зокрема природне середовище.

КОМЕНТАР

106. Ця загальна норма, яка містить як заборону, так і визначення нападів невідбиркового характеру, і доповнена тут прямим посиланням на природне середовище, встановлена як норма звичаєвого міжнародного права, застосовна як у міжнародних, так і неміжнародних, збройних конфліктах²⁷⁰. Її формулювання відображає положення статті 51(4) Додаткового протоколу I (1977 р.). Загальна заборона нападів невідбиркового характеру є реалізацією принципу розрізнення; отже захист, який ця норма поширює на природне середовище, впливає з його за визначенням цивільного характеру²⁷¹. Дотримання цієї норми найкраще забезпечується у випадку, коли збройні сили навчаються правилам ведення бойових дій і оснащені зброєю, яку за обставин, в яких її застосовують, можна ефективно спрямувати на конкретні військові цілі, а наслідки такого застосування можуть бути обмежені, як того вимагає МГП²⁷².

Напади, не спрямовані на конкретні військові цілі (Норма 6.A)

107. Норма 6.A є реалізацією зобов'язання спрямовувати напади лише проти військових цілей²⁷³. Вона захищає природне середовище від заподіяння шкоди, яке йому загрожуватиме, якщо зброю буде застосовано без наведення на військові цілі. Йдеться не про зброю, яка застосовується, а про те, як вона застосовується, зокрема коли вогонь ведеться наосліп або безладно, не зважаючи на те, куди потрапляють снаряди, та на наслідки для захищених осіб і об'єктів²⁷⁴. Наприклад, якщо сторона конфлікту розташувала невеликий військовий табір на обмеженій ділянці великого лісу, обстріл всього лісу, без намагання визначити місце розташування табору і спрямування вогню на його територію, буде порушенням цієї норми²⁷⁵.

270 Див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, Норма 11 (яка встановлює заборону нападів невідбиркового характеру), коментар, с. 37: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule11 і відповідна практика; там само, Норма 12 (яка встановлює визначення нападів невідбиркового характеру), коментар, с. 40: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule12 і відповідна практика.

271 Про цивільний характер природного середовища, див. розділ «Попередні міркування» цих Керівних принципів, пункти 18–21. Про те, коли окремі частини природного середовища можуть ставати військовою ціллю, див. Норму 5 цих Керівних принципів. Про застосування загальної заборони нападів невідбиркового характеру, зокрема на природне середовище, див. меморандум, поданий Йорданією і США Шостому комітету Генеральної Асамблеї ООН перед прийняттям Генеральною Асамблеєю ООН Резолюції 47/37 (1992 року) про захист навколишнього середовища під час збройного конфлікту, де у цьому контексті стверджується, що «вчинення актів насильства, не спрямованих на конкретну військову ціль, застосування методу чи засобів бойових дій, які не можуть бути спрямовані на конкретну військову ціль, або наслідки яких неможливо обмежити, як того вимагає право збройних конфліктів є воєнним злочином»: Генеральна Асамблея ООН, «Міжнародне право, що забезпечує захист навколишнього середовища в період збройного конфлікту», Лист постійних представників Хашемітського Королівства Йорданії та США на адресу Голови Шостого комітету від 28 вересня 1992 року, UN Doc. A/C.6/47/3, 28 вересня 1992 р., пункт 1(g).

272 Див. Норми 30–32 цих Керівних принципів; і Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, коментар до Норми 71, сс. 244–250: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule71 і відповідна практика.

273 Додатковий військовий ціль, застосування методу чи засобів бойових дій, які не можуть бути спрямовані на конкретну військову ціль, або наслідки яких неможливо обмежити, як того вимагає право збройних конфліктів є воєнним злочином»: Генеральна Асамблея ООН, «Міжнародне право, що забезпечує захист навколишнього середовища в період збройного конфлікту», Лист постійних представників Хашемітського Королівства Йорданії та США на адресу Голови Шостого комітету від 28 вересня 1992 року, UN Doc. A/C.6/47/3, 28 вересня 1992 р., пункт 1(g).

274 Див., наприклад, W.H. Boothby, The Law of Targeting [Закон визначення цілі], Oxford University Press, Oxford, 2012, p. 92; Y. Dinstein, “Distinction and loss of civilian protection in international armed conflicts” [Розрізнення та втрата цивільного захисту в міжнародних збройних конфліктах], Israel Yearbook on Human Rights, Vol. 38, 2008, p. 3; і M.N. Schmitt, “Air warfare” [Війна в повітрі], у виданні A. Clapham and P. Gaeta (eds), The Oxford Handbook of International Law in Armed Conflict [Оксфордський довідник з міжнародного права в умовах збройного конфлікту], Oxford University Press, Oxford, 2014, p. 137

275 Ту саму думку щодо міських районів див. T.D. Gill and D. Fleck, The Handbook of the International Law of Military Operations [Довідник з міжнародного права воєнних операцій], 2nd ed., Oxford University Press, Oxford, 2015, p. 281: «Наприклад, повстанські сили можуть діяти з міської території. Це не виправдовує сліпого обстрілу або бомбардування району без намагання спрямувати вогонь на військові цілі».

Напади, в яких застосовуються методи чи засоби ведення бойових дій, які не можуть бути спрямовані на конкретну військову ціль, і наслідки яких не можуть бути обмежені, як того вимагає міжнародне гуманітарне право (Норми 6.В і 6.С)

108. Норма 6.В, як і Норма 6.А, є реалізацією зобов'язання спрямовувати напади лише проти військових цілей²⁷⁶, тоді як Норма 6.С спирається на логічний аргумент про заборону застосування методів чи засобів ведення бойових дій, наслідки яких не можуть бути обмежені, як того вимагає міжнародне гуманітарне право²⁷⁷.
109. Заборони, встановлені Нормами 6.В і 6.С, охоплюють як методи, так і засоби ведення бойових дій, а саме зброю і системи озброєння у найширшому розумінні, а також спосіб їх застосування²⁷⁸. Норми 6.В і 6.С забороняють застосування методів або засобів, які не можна спрямувати на конкретну військову ціль, або наслідки застосування яких не можна обмежити, як того вимагає МГП, *за наявних на той час обставин їх застосування, включно зі способом їх застосування*²⁷⁹. Наявні обставини на час застосування конкретних методів або засобів включають інформацію про те, наскільки склад оточуючого природного середовища уразливий до застосування певних методів та засобів ведення війни (наприклад, вогню)²⁸⁰, погодні та кліматичні умови²⁸¹, а також наскільки заходи, вжиті стороною, яка здійснює напад, можуть обмежити наслідки застосування засобів і методів ведення війни і, отже, захистити природне середовище.
110. Зазначається, що на практиці застосування таких озброєнь, серед іншого, носить невибірковий характер: хімічна, біологічна і ядерна зброя; протипіхотні наземні міни; міни; отруйні речовини; вибухові речовини, які скидають з повітряних куль; ракети V-1 і V-2; касетні бомби; міни-пастки; ракети «Скад»; ракети «Катюша»; запалювальна зброя і засоби впливу на навколишнє середовище. Однак слід зауважити, що із зроблених заяв не завжди зрозуміло, чи зброя, про яку йдеться, вважається невибірковою за своїм характером, чи лише застосування зброї вважалось невибірковим за конкретних обставин, і немає згоди щодо того, що вся така зброя має невибірковий характер²⁸².
111. Напади, які мають на меті заподіяти або, як можна очікувати, заподіють «широкомасштабну, довготривалу і серйозну» шкоду природному середовищу, заборонені статтями 35(3) і 55 Додаткового протоколу I і Нормою 45 проведеного МКЧХ дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного

276 Додатковий протокол I (1977 р.), Ст. 48 і 52(2); Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, Норма 1, с. 3: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule1 і відповідна практика; там само, Норма 7, с. 25, https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule7 і відповідна практика.

277 Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, коментар до Норми 12, с. 43: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule12.

278 Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), Commentary on the Additional Protocols [Коментар до Додаткових протоколів], р. 621, para. 1957.

279 Див. Офіційні матеріали Дипломатичної конференції в Женеві (1974–1977 рр.), Доповідь Комітету III, Том XV, CDDH/215/Rev.1, с. 274; МКТЮ, Прокурор проти Мілана Мартича (Prosecutor v. Milan Martić), Апеляційна палата, Рішення, 8 жовтня 2008 р., пункт 247; і L. Gisel, “The use of explosive weapons in densely populated areas and the prohibition of indiscriminate attacks” [Застосування вибухової зброї в густонаселених районах і заборона нападів невибіркового характеру] у виданні E. Greppi (ed.), Conduct of Hostilities: The Practice, the Law and the Future [Ведення бойових дій: практика, право і майбутнє], Franco Angeli, Milan, 2015, р. 103.

280 Див., наприклад, Генеральна Асамблея ООН, Доповідь Генерального секретаря про напад та іншу запалювальну зброю і всі аспекти її можливого застосування, UN Doc. A/8803, 9 жовтня 1972 р., с. 50, пункт 186: «Коли є різниця між уразливістю до вогню військових і цивільних цілей, це зазвичай на шкоду останнім».

281 Погода та клімат можуть впливати на здатність обмежувати наслідки нападу залежно від використовуваних засобів чи методів, наприклад, пожежа в дуже суху погоду або в засушливому кліматі. Це також може вплинути на здатність керувати засобами або методами, застосованими під час нападу. Див., наприклад, M.N. Schmitt, “Precision attack and international humanitarian law” [Точність нападу і міжнародне гуманітарне право], International Review of the Red Cross, Vol. 87, No. 859, September 2005, р. 449: «Багато систем озброєння неможливо доставити (або їх дія буде ослаблена) вночі або за поганої погоди».

282 Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, коментар до Норми 71, сс. 249–250: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule71. Щодо переліченої зброї див. такі норми в цих Керівних принципах: Норма 3.В щодо засобів впливу на навколишнє середовище; Норма 19 щодо отруйної чи отруєної зброї; Норма 20 щодо біологічної зброї; Норма 21 про хімічну зброю; Норма 23 про запалювальну зброю; Норма 24 щодо мін; та Норма 25 про вибухонебезпечні залишки війни, включаючи касетні боеприпаси.

права²⁸³, – це якраз ті напади, які не можна «обмежити, як того вимагає МГП» і, отже, одночасно є порушенням заборони нападів невибіркового характеру²⁸⁴, що має відношення до Норми 6.С.

- 112.** Нарешті, Норма 6.С забороняє застосування методів або засобів, наслідки яких, як можна очікувати за наявних на той час обставин, в часі чи у просторі вийдуть з-під контролю тих, хто їх застосовує. Це включає отруєння колодязів, застосування біологічних агентів і – залежно від способу використання – води чи вогню²⁸⁵. Заборони отруєння колодязів та застосування біологічних агентів захищають такі частини природного середовища, як вода та живі організми, які живуть у воді або залежать від криниць, а також види, яким можуть завдати шкоди біологічні агенти.
- 113.** Щодо використання води, складність спрямування потоку води та потенційні невибіркові наслідки ілюструються бомбардуванням союзниками німецьких гребель Мене та Едер у 1943 році²⁸⁶. Бомбардування вивільнило воду з такою силою і в такому обсязі, що її не можна було спрямувати на конкретні об'єкти військової промисловості, розташовані вниз за течією, і спричинило масштабну повінь, яка забрала життя 1300 людей, пошкодила 3000 га оброблюваних земель і знищила 6500 голів худоби, тобто, зокрема, дві частини природного середовища²⁸⁷.

²⁸³ Докладну інформацію про цю заборону див. Норму 2 цих Керівних принципів.

²⁸⁴ Див. Bothe/Partsch/Solf, *New Rules for Victims of Armed Conflicts* [Нові норми [захисту] жертв збройних конфліктів], коментар до Статті 51 Додаткового протоколу I, р. 347, para. 2.5.2.3; і Oeter, "Methods and means of combat" [Методи та засоби ведення бойових дій], р. 194, para. 458.4.

²⁸⁵ Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), *Commentary on the Additional Protocols* [Коментар до Додаткових протоколів], р. 623, para. 1963; Henckaerts/Doswald-Beck (eds), *ICRC Study on Customary International Humanitarian Law* [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, коментар до Норми 12, с. 43: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule12; M.N. Schmitt, "War, technology and the law of armed conflict" [Війна, технології та право збройних конфліктів], у збірнику A.M. Helm (ed.), *The Law of War in the 21st Century: Weaponry and the Use of Force* [Право війни у XXI столітті: озброєння та застосування сили], *International Law Studies*, Vol. 82, 2006, pp. 137–182, р. 140; Gisel, "The use of explosive weapons in densely populated areas and the prohibition of indiscriminate attacks" [Застосування зброї вибухової дії в густонаселених районах та заборона нападів невибіркового характеру], р. 101. Звичайно, біологічна зброя заборонена сама по собі; див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), *ICRC Study on Customary International Humanitarian Law* [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, Норма 73, с. 256: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule73; і Норма 20 цих Керівних принципів. Застосування отруйних речовин як таких забороняється; див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), *ICRC Study on Customary International Humanitarian Law* [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, Норма 72, с. 251: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule72; і Норма 19 цих Керівних принципів.

²⁸⁶ Сьогодні греблі також охороняються як споруди, що містять небезпечні сили; див. Норму 11 цих Керівних принципів.

²⁸⁷ Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), *Commentary on the Additional Protocols* [Коментар до Додаткових протоколів], р. 667, para. 2143. Див. також Норму 11 цих Керівних принципів щодо споруд і установок, що містять небезпечні сили.

НОРМА 7 – ПРОПОРЦІЙНІСТЬ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ НАПАДУ

Забороняється здійснення нападу на військову ціль, який, як очікується, може завдати природному середовищу випадкової шкоди, яка була б надмірною порівняно з очікуваною конкретно та безпосередньою військовою перевагою.

КОМЕНТАР

114. Ця норма встановлена як норма звичаєвого міжнародного права, застосовної як у міжнародних, так і неміжнародних, збройних конфліктах²⁸⁸. Застосування загального звичаєвого принципу пропорційності конкретно до природного середовища сформульоване у Нормі 43.С проведеного МКЧХ дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права. Принцип пропорційності кодифікований в загальному вигляді у статті 51(5)(b) Додаткового протоколу I (1977 р.) (і відповідній Нормі 14 дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права).
115. Виходячи з цивільного характеру природного середовища, будь-яка його частина, яка не є військовою цілью, повинна бути захищена не лише від прямого нападу, але й від заподіяння «випадкової шкоди», яка не може бути надмірною (окремо або у поєднанні з іншою випадковою шкодою, завданою цивільним об'єктам) порівняно з очікуваною конкретно та безпосередньою військовою перевагою, отриманою в результаті нападу на військову ціль. Застосування принципу пропорційності до заподіяння випадкової шкоди природному середовищу прямо зазначене в Посібнику Сан-Ремо з міжнародного права, що застосовується до збройних конфліктів на морі (San Remo Manual on International Law Applicable to Armed Conflicts at Sea) 1994 року²⁸⁹. Цей принцип застосовувався Комітетом, створеним для розгляду бомбардувальної операції НАТО проти Федеративної Республіки Югославії у 2000 році²⁹⁰, і був наголошений Міжнародним судом ООН у Консультативному висновку щодо ядерної зброї (1996 р.): «Держави повинні брати до уваги екологічні міркування, оцінюючи, що є... пропорційним у досягненні законної військової цілі. Повага до навколишнього середовища – це один з елементів, за яким оцінюють чи відповідає дія ... [принципу] пропорційності»²⁹¹.
116. Ця норма і заборона заподіяння широкомасштабної, довготривалої і серйозної шкоди, виражена у статтях 35(3) і 55 Додаткового протоколу I²⁹², діє по-різному і, щоб напад був законним, повинні бути дотримані обидві вимоги. Хоча остання заборонає лише ті напади, які мають на меті заподіяти або, як можна очікувати, заподіють широкомасштабної, довготривалої і серйозної шкоди природному середовищу, за цією нормою можна визнати незаконним і напад, який завдає природному середовищу менш тяжкої або масштабної шкоди. І навпаки, у той час як ця норма визнає напади незаконними залежно від очікуваної військової переваги, заборона широкомасштабної, довготривалої і серйозної шкоди є абсолютною. Інакше кажучи, за цією нормою напади будуть незаконними, коли

288 Див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, Норма 43.С, коментар, с. 145: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule43 і відповідна практика. Про загальну норму пропорційності див. там само, коментар до Норми 14, с. 46: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule14.

289 Doswald-Beck (ed.), San Remo Manual on International Law Applicable to Armed Conflicts at Sea [Посібник Сан-Ремо з міжнародного права, що застосовується до збройних конфліктів на морі], р. 9, para. 13(с). Застосування принципу пропорційності до заподіяння випадкової шкоди природному середовищу визнається також в Schmitt/Garraway/Dinstein (eds), The Manual on the Law of Non-International Armed Conflict [Посібник з права неміжнародних збройних конфліктів], Норма 4.2.4, р. 59; HPCR, Manual on International Law Applicable to Air and Missile Warfare [Посібник з міжнародного права, застосовного до повітряної та ракетної війни], коментар до Норм 88–89, pp. 246–251; і Schmitt/Vihul (eds), Tallinn Manual [Таллінський посібник], Норма 83, р. 232.

290 МКТЮ, Заключна доповідь Прокурору, подана Комітетом, створеним для розгляду бомбардувальної операції НАТО проти Федеративної Республіки Югославії, пункт 22.

291 МС ООН, Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons [Законність застосування або погрози застосуванням ядерної зброї], Консультативний висновок, 8 липня 1996 р., пункт 30. Інші приклади практики застосування принципу пропорційності щодо природного середовища див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, коментар до Норми 43.С, сс. 145–146: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule43. Див. також Асоціація міжнародного права, Дослідницька група з питань ведення бойових дій у XXI столітті, The conduct of hostilities and international humanitarian law: Challenges of 21st century warfare” [Ведення бойових дій і міжнародне гуманітарне право: виклики війни XXI століття], р. 362.

292 Цей поріг відображений також в Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Норма 45, с. 151: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule45. Про заборону заподіяння широкомасштабної, довготривалої і серйозної шкоди, викладену в цих положеннях, див. Норму 2 цих Керівних принципів.

природному середовищу завдано випадкової шкоди, яка, не будучи широкомасштабною, довготривалою і серйозною, є надмірною порівняно з очікуваною безпосередньою і конкретною військовою перевагою. Це могло б мати місце, зокрема, коли очікувана військова перевага є недостатньо значною або коли випадкова шкода природному середовищу є істотною, навіть якщо не досягає порогу широкомасштабної, довготривалої та серйозної.

Випадкова шкода природному середовищу

117. Для захисту природного середовища від випадкової шкоди особливо важливо те, що, оцінюючи очікувану конкретну і безпосередню військову перевагу порівняно з випадковою шкодою цивільному населенню або цивільним об'єктам, якої можна очікувати, слід враховувати непрямі наслідки нападу (які також називають «реверберуючими», «ефектом доміно», «побічними», «каскадними» наслідками або наслідками «другого, третього чи вищого порядку») для цивільного населення та цивільних об'єктів, які можна розумно передбачити на основі оцінки інформації з усіх джерел, доступних стороні конфлікту у відповідний час. Це зобов'язання випливає з формулювання статті 51(5)(b) Додаткового протоколу I («можна очікувати» (may be expected) і відсутності означення «прямої» (direct) стосовно випадкової шкоди, заподіяної цивільним), а також із контексту і загальної гуманітарної мети цієї норми²⁹³. Це також знайшло відображення у практиці держав²⁹⁴.
118. Обсяг зобов'язання брати до уваги непрямі наслідки нападу і пов'язане з цим питання про те, коли такі наслідки будуть обґрунтовано передбачуваними, буде залежати від фактичних обставин кожного випадку, визначених на основі оцінки інформації з усіх джерел, доступних у відповідний час²⁹⁵, і спираючись на попередню практику та емпіричні дані²⁹⁶. Наприклад, залежно від того, як здійснюється напад, можна передбачити, що напад на об'єкт, де зберігаються хімічні речовини, може спричинити викид хімікатів у навколишнє природне середовище²⁹⁷. Залежно від обставин можна також передбачити, що напад, який, як очікується, перерве електропостачання, наприклад, через пошкодження електростанції, може порушити роботу систем очищення каналізаційних або стічних вод, які використовують електроенергію, і, в свою чергу, погіршити якість води та ґрунту, забруднюючи їх неочищеними стічними водами²⁹⁸. Крім того, в міру появи нової інформації про

293 Див. ICRC, *International Humanitarian Law and the Challenges of Contemporary Armed Conflicts: Recommitting to Protection in Armed Conflict on the 70th Anniversary of the Geneva Conventions* [МКЧХ, Міжнародне гуманітарне право та виклики сучасних збройних конфліктів: підтвердження відданості захисту у збройних конфліктах; до 70-річчя Женевських конвенцій], pp. 18, 68; Асоціація міжнародного права, Дослідницька група з питань ведення бойових дій у XXI столітті, “The conduct of hostilities and international humanitarian law: Challenges of 21st century warfare” [Ведення бойових дій і міжнародне гуманітарне право: виклики війни XXI століття], pp. 352–354; Schmitt/Vihul (eds), *Tallinn Manual* [Таллінський посібник], коментар до Норми 13, p. 472, para. 6; M. Sassòli and L. Cameron, “The protection of civilian objects: Current state of the law and issues de lege ferenda” [Захист цивільних об'єктів: сучасний стан законодавства та проблеми de lege ferenda] у виданні N. Ronzitti and G. Venturini (eds), *The Law of Air Warfare: Contemporary Issues* [Право війни в повітрі: сучасні проблеми], Eleven International, The Hague, 2006, p. 65; L. Gisel, “Relevant incidental harm for the proportionality principle” [Випадкова шкода, що відповідає принципу пропорційності], у виданні ICRC/College of Europe, *Urban Warfare* [Війна в умовах міста], Матеріали 16-го колоквиуму в Брюгге, 15–16 жовтня 2015 р., Collegium, No. 46, Autumn 2016, pp. 125–127; I. Robinson and E. Nohle, “Proportionality and precautions in attack: The reverberating effects of using explosive weapons in populated areas” [Пропорційність та запобіжні заходи при нападі: реверберуючі наслідки від застосування вибухової зброї в населених районах], *International Review of the Red Cross*, Vol. 98, No. 1, April 2016, pp. 112–116; i Gillard, *Proportionality in the Conduct of Hostilities: The Incidental Harm Side of the Assessment* [Пропорційність при веденні бойових дій: аспект випадкової шкоди в оцінюванні пропорційності], pp. 18–19, paras 62–64.

294 Огляд практики відповідних держав див. L. Gisel (ed.), *The Principle of Proportionality in the Rules Governing the Conduct of Hostilities under International Humanitarian Law*, Report of the International Expert Meeting [Принцип пропорційності в нормах, які регулюють ведення бойових дій відповідно до міжнародного гуманітарного права, доповідь Міжнародної зустрічі експертів], Quebec, 22–23 June 2016, ICRC, Geneva, 2018 р., pp. 43–51. Див. також Robinson/Nohle, “Proportionality and precautions in attack: The reverberating effects of using explosive weapons in populated areas” [Пропорційність та запобіжні заходи при здійсненні нападу: реверберуючі наслідки від застосування вибухової зброї в населених районах], pp. 115–116.

295 Див. вище виноску 145.

296 Про деякі параметри, які можуть бути взяті до уваги при визначенні обсягу зобов'язання щоб враховувати непрямі наслідки нападу, див. Robinson/Nohle, “Proportionality and precautions in attack: The reverberating effects of using explosive weapons in populated areas” [Пропорційність та запобіжні заходи при здійсненні нападу: реверберуючі наслідки від застосування вибухової зброї в населених районах], pp. 117–131.

297 Наприклад, бомбардування промислового комплексу Панчево та нафтопереробного заводу в Новому Саді силами НАТО під час війни в Косово у 1999 році призвело до вилливу у ґрунт близько 80 000 тонн нафти та багатьох тонн інших токсичних речовин: Hulme, *War Torn Environment* [Розорене війною довкілля], p. 188. Див. також ЮНЕП/ Центр ООН з населених пунктів (UNCHS), *The Kosovo Conflict: Consequences for the Environment & Human Settlements* [Косовський конфлікт: наслідки для довкілля і населених пунктів], UNEP/UNCHS, Nairobi, 1999, pp. 32–38.

298 Droege/Tougas, “The protection of the natural environment in armed conflict: Existing rules and need for further legal protection” [Захист природного середовища під час збройного конфлікту: існуючі норми і необхідність додаткового

довготривалі ризики, пов'язані з руйнуванням екосистем, при передбаченні непрямих наслідків і виконанні оцінки надмірності випадкової шкоди природному середовищу необхідно враховувати таку інформацію²⁹⁹.

119. Асамблея ООН з навколишнього середовища зазначила, що довготривалі наслідки деградації навколишнього середовища внаслідок забруднення, спричиненого збройним конфліктом, «включають, серед іншого, втрату біорізноманіття, врожаю чи худоби, відсутність доступу до чистої води та сільськогосподарських угідь, а також негативні, а іноді й незворотні наслідки для екосистемних послуг та їх впливу на стійке відновлення, що сприяє подальшому вимушеному переміщенню, пов'язаному з екологічними факторами»³⁰⁰. Це стосується загальних наслідків збройного конфлікту для природного середовища, а не наслідків нападів. Проте, оскільки напад міг би передбачувати мати прямі чи непрямі наслідки, як зазначено раніше, їх необхідно враховувати, зважаючи на очікувану конкретну і безпосередню військову перевагу порівняно з передбачуваною випадковою шкодою.

Надмірність порівняно з конкретною і безпосередньою військовою перевагою

120. Стосовно поняття «конкретної і безпосередньої військової переваги» термін «військова» (military) традиційно розуміють як завоювання позицій та знищення чи послаблення збройних сил супротивника³⁰¹ і, як зазначено в коментарі до Норми 5 цих Керівних принципів, виключає переваги лише політичного, соціального, психологічного, морального, економічного чи фінансового характеру³⁰². Окрім цього, термін «конкретна і безпосередня» (concrete and direct) означає, що передбачувана перевага «повинна бути значною і відносно близькою, і що слід нехтувати перевагами, які ледь відчутні, або з'являться лише в довгостроковій перспективі»³⁰³. Нарешті, оцінюючи пропорційність, слід враховувати перевагу, очікувану від нападу в цілому, а не від окремих його частин³⁰⁴.
121. Немає чіткої формули, яку слід застосувати, зважаючи на передбачувану конкретну і безпосередню військову перевагу і випадкову шкоду, яка, як можна очікувати, буде заподіяна цивільним, і оцінюючи, чи остання не буде надмірною. Застосування принципу пропорційності значною мірою

правового захисту], р. 30. Приклад забруднення навколишнього середовища через дефіцит електроенергії під час конфлікту, див. UNEP, Environmental Assessment of the Gaza Strip following the escalation of hostilities in December 2008 – January 2009 [ЮНЕП. Екологічна оцінка Сектору Гази після ескалації бойових дій у грудні 2008 р. – січні 2009 р.], UNEP, Nairobi, 2009, р. 39:

Під час бойових дій каналізаційні системи були неодноразово пошкоджені. По-перше, через падіння електропостачання перекачувальні насоси перестали функціонувати, що призвело до відведення стічних вод до найближчих доступних лагун, включаючи інфільтраційні лагуни. По-друге, обмежена обробка стічних вод на очисних спорудах також припинилася через нестачу електроенергії. Таким чином, стічні води, що виходять з очисних споруд для утилізації в морі або шляхом інфільтрації у підземні води, не проходили жодного очищення.

- 299 Droege/Tougas, “The protection of the natural environment in armed conflict: Existing rules and need for further legal protection” [Захист природного середовища під час збройного конфлікту: існуючі норми і необхідність додаткового правового захисту], pp. 31–32. Крім того, див. пункт 124 цих Керівних принципів про «принцип застороги» в міжнародному екологічному праві і його зв'язок із зобов'язанням вживати належних запобіжних заходів, щоб запобігти непотрібній шкоді. З розвитком методів документування і моніторингу, інформація про шкоду, заподіяну навколишньому середовищу внаслідок збройного конфлікту стає все більш доступною; див., наприклад, W. Zwiijnenburg et al., “Solving the jigsaw of conflict-related environmental damage: Utilizing open-source analysis to improve research into environmental health risks” [Складання пазлу про заподіяну конфліктом шкоду навколишньому середовищу: використання аналізу інформації з відкритих джерел для покращення досліджень екологічних загроз здоров'ю], Journal of Public Health, Vol. 42, No. 3, November 2019.
- 300 Асамблея ООН з навколишнього середовища, Рез. 3/1. Зменшення та контроль забруднення в районах, що постраждали від збройного конфлікту чи тероризму, 30 січня 2018 р., Преамбула, пункт 13.
- 301 Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), Commentary on the Additional Protocols [Коментар до Додаткових протоколів], р. 685, para. 2218.
- 302 HPCR, Manual on International Law Applicable to Air and Missile Warfare [Посібник з міжнародного права, застосовного до повітряної та ракетної війни], коментар до Норми 1(w), р. 36, para. 4; Асоціація міжнародного права, Дослідницька група з питань ведення бойових дій у XXI столітті, “The conduct of hostilities and international humanitarian law: Challenges of 21st century warfare” [Ведення бойових дій і міжнародне гуманітарне право: виклики війни XXI століття], р. 364.
- 303 Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), Commentary on the Additional Protocols [Коментар до Додаткових протоколів], р. 684, para. 2209.
- 304 Див. такі заяви та застереження держав під час ратифікації Додаткового протоколу I: Австралія, 21 червня 1991 р., пункт 4; Бельгія, 20 травня 1986 р., пункт 5; Канада, 20 листопада 1990 р. Коментар до статті 51; Франція, 11 квітня 2001 р., пункт 10; Німеччина, 14 лютого 1991 р., пункт 5; Італія, 27 лютого 1986 р., пункт 6; Нідерланди, 26 червня 1987 р., пункт 5; Нова Зеландія, 9 лютого 1988 р., пункт 3; Іспанія, 21 квітня 1989 р. коментар до Статті 51; і Сполучене Королівство, 12 грудня 1977 р., пункт (i). Про подальше обговорення поняття «напад в цілому» див. Gisel (ed.), The Principle of Proportionality in the Rules Governing the Conduct of Hostilities under International Humanitarian Law [Принцип пропорційності в нормах, які регулюють ведення бойових дій відповідно до міжнародного гуманітарного права], pp. 11–13.

залежить від конкретних фактів³⁰⁵. Зрозуміло, що вага, приписувана різним типам випадкової шкоди цивільним об'єктам, буде різною. Наприклад, шкода, завдана природному середовищу посеред безлюдної пустелі, матиме меншу вагу, ніж пошкодження природної водойми, яку селяни використовують як джерело питної води і для поливу.

122. Враховуючи таке розуміння оцінки «надмірності» (і отже незаконної непропорційності) шкоди, яка дуже залежить від контексту, прикладом непропорційної випадкової шкоди, заподіяної природному середовищу, було б спалення цілого лісу для ліквідації одного невеликого ворожого табору, який не має великого значення³⁰⁶. Оскільки йдеться про завдану шкоду, пов'язану з нападом, багато експертів вважали, що забруднення від підпалених нафтових родовищ і навмисне виливання мільйонів галонів нафти у море під час війни в Перській затоці 1990–1991 років було надмірним порівняно з військовою перевагою, якої можна було очікувати, наприклад, від створення димової завіси для приховання іракських наземних сил від повітряних операцій коаліції або перешкоджання можливій висадці морського десанту³⁰⁷. Згідно з повідомленнями, шкода природному середовищу в цьому випадку включала забруднення нафтовими плямами 800 кілометрів берегової лінії, серйозне забруднення повітря на всій території Кувейту, кислотний дощ і стрімке зростання смертності місцевих диких тварин, у тому числі деяких видів, що перебувають під загрозою зникнення³⁰⁸. Під час недавнього конфлікту в Іраку у 2016 і 2017 роках, були повідомлення про те, що підпал нафтових свердловин – причому свердловини горіли до дев'яти місяців – утворив густі чорні хмари, які розтяглися на десятки кілометрів, спричинив стікання десятків тисяч барелів нафти у висохлі русла, формуючи принаймні 23 великі озера, і забруднив великі масиви пасовищ і богарного землеробства³⁰⁹. Очікувані наслідки нападів, які включають підпал нафтових свердловин, що призводить до серйозного забруднення навколишнього середовища, необхідно оцінювати відносно можливої передбачуваної військової переваги (наприклад, потенційного маскування наземних операцій від удару з повітря)³¹⁰.

305 МКТЮ, Заключна доповідь Прокурору, подана Комітетом, створеним для розгляду бомбардувальної операції НАТО проти Федеративної Республіки Югославії, пункти 19–20; Gisel (ed.), *The Principle of Proportionality in the Rules Governing the Conduct of Hostilities under International Humanitarian Law* [Принцип пропорційності в нормах, які регулюють ведення бойових дій відповідно до міжнародного гуманітарного права], pp. 52–65.

306 Див. UNEP, *Protecting the Environment during Armed Conflict: An Inventory and Analysis of International Law* [ЮНЕП, *Захист навколишнього середовища під час збройного конфлікту: Опис та аналіз міжнародного права*], p. 13: «Наприклад, спалювання цілого лісу для досягнення однієї незначної мети вважалося б непропорційною стратегією порівняно з досягнутим воєнним успіхом».

307 Там само; Dinstein, «Protection of the environment in international armed conflict» [Захист навколишнього середовища під час міжнародного збройного конфлікту], pp. 543–544; Schmitt, «Green war» [Зелена війна], p. 58.

308 International Law and Policy Institute (ILPI), *Protection of the Natural Environment in Armed Conflict: An Empirical Study* [Захист природного середовища в умовах збройного конфлікту: Емпіричне дослідження] ILPI, Oslo, 2014, pp. 17–18.

309 UNEP, *Technical Note – Environmental Issues in Areas Retaken from ISIL: Mosul, Iraq* [ЮНЕП, *Технічна записка – Екологічні проблеми в районах, звільнених від ІДІЛ: Мосул, Ірак*], UNEP, Nairobi, 2017 p., pp. 6–9.

310 Див., наприклад, Міністерство оборони США, «Final Report to Congress on the Conduct of the Persian Gulf War, Appendix O on the Role of the Law of War» [Заклучний звіт, представлений Конгресу, про ведення війни в Перській затоці. Додаток О про роль права війни], p. 637; i Schmitt, «Green war» [Зелена війна], p. 53.

НОРМА 8 – ЗАПОБІЖНІ ЗАХОДИ

Під час проведення воєнних операцій необхідно виявляти постійну турботу про захист цивільного населення, цивільних осіб та цивільних об'єктів, зокрема природного середовища. Слід вживати всіх практично можливих запобіжних заходів для уникнення і, у будь-якому випадку, зведення до мінімуму випадкової загибелі цивільного населення, поранення цивільних осіб та пошкодження цивільних об'єктів, включаючи природне середовище.

КОМЕНТАР

123. Принцип запобіжних заходів, наведений тут з додаванням прямого посилання на природне середовище, встановлений як норма звичаєвого міжнародного права, застосовна як в міжнародних, так і неміжнародних збройних конфліктах щодо будь-якого цивільного об'єкта³¹¹. Застосування загального принципу запобіжних заходів конкретно до природного середовища сформульоване у другому пункті Норми 44 проведеного МКЧХ дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права³¹². Як зазначалось раніше, виходячи з цивільного характеру природного середовища, будь-яка його частина, яка не є військовою цілью, повинна бути захищена від заподіяння випадкової шкоди. Принцип запобіжних заходів під час нападу кодифікований у загальному вигляді в статті 57 Додаткового протоколу I (1977 р.).
124. Як зазначається у проведеному МКЧХ дослідженні звичаєвого міжнародного гуманітарного права, існує практика, згідно з якою відсутність наукової визначеності щодо наслідків певних воєнних операцій для навколишнього середовища не звільняє сторони конфлікту від застосування належних запобіжних заходів, щоб запобігти заподіянню невинуватної шкоди. Оскільки потенційний вплив на навколишнє середовище потрібно оцінювати під час планування нападу, той факт, що обов'язково залишається певна невизначеність щодо повного впливу на навколишнє середовище, означає, що «принцип застороги» зі сфери міжнародного права навколишнього середовища має безпосереднє відношення до такого нападу. Принцип застороги в екологічному праві набуває все більшого визнання. Крім того, існує практика застосування цього принципу права навколишнього середовища в умовах збройного конфлікту. Тому автори дослідження прийшли до висновку, що відсутність наукової визначеності щодо впливу певних воєнних операцій на природне середовище не звільняє сторону конфлікту від вжиття запобіжних заходів³¹³.

Постійна турбота при проведенні воєнних операцій

125. Принцип застосування запобіжних заходів охоплює загальне зобов'язання виявляти постійну турботу, щоб захистити цивільні об'єкти (у тому числі природне середовище) при проведенні воєнних операцій³¹⁴. Він реалізує на практиці зобов'язання застосовувати методи або засоби ведення війни з належною увагою до захисту та збереження природного середовища, як передбачено Нормою 1 цих Керівних принципів³¹⁵.
126. Термін «воєнна операція» (military operation) є ширшим, ніж «напад» (attack), і його слід розуміти як «будь-які переміщення, маневри та інша діяльність, що здійснюється збройними силами з наміром ведення бойових дій»³¹⁶. Це важлива відмінність, оскільки означає, що постійну турботу необхідно

311 Див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, Норма 15, коментар, с. 51: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule15 і відповідна практика.

312 Див. там само, друге речення Норми 44, коментар, pp. 147, 149–150: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule44 і відповідна практика.

313 Див. там само, третє речення Норми 44, коментар, pp. 147, 150: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule44 і відповідна практика.

314 Обов'язок виявляти постійну турботу (constant care) сформульований у статті 57(1) Додаткового протоколу I і зазначений у дослідженні Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, перше речення Норми 15, с. 51: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule15.

315 Обов'язок виявляти належну увагу сформульований в роботі Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, перше речення Норми 44, с. 147: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule44 і підтверджений та обговорюється в коментарі до Норми 1 цих Керівних принципів; див. коментар про взаємодію між двома нормами.

316 Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), Commentary on the Additional Protocols [Коментар до Додаткових протоколів], р. 680, para. 2191; United Kingdom, The Joint Service Manual of the Law of Armed Conflict [Сполучене Королівство, Загальновійськовий посібник з права збройних конфліктів], 2004, para. 5.32, fn 187; Bothe/Partsch/Solf, New Rules for

виявляти з огляду на вплив воєнних операцій на природне середовище, наприклад, під час переміщення військ або створення військових баз³¹⁷, які *per se* не є «нападами», однак можуть завдати природному середовищу значної випадкової шкоди.

127. Це зобов'язання вимагає, щоб усі учасники воєнних операцій постійно пам'ятали про їх наслідки для цивільного населення, цивільних осіб та цивільних об'єктів, і вживали заходів, щоб, наскільки можливо, зменшити такі наслідки і намагались уникати будь-якого необов'язкового впливу³¹⁸. Наприклад, НАТО розробив шість Угод зі стандартизації захисту навколишнього середовища (STANAG), в яких, серед іншого, містяться рекомендації з екологічного планування військової діяльності, яких повинні дотримуватись командири там, де це можливо³¹⁹. Досвід показав також, що сторони конфлікту повинні брати до уваги небезпеку забруднення земель небезпечними речовинами під час застосування певних засобів ведення бойових дій, яке може вплинути на джерела корму для тварин³²⁰.
128. На відміну від зазначеного, деякі зобов'язання, що впливають із принципу застосування запобіжних заходів, конкретно відносяться до проведення нападів. Такі зобов'язання розглядаються далі.

Усі практично можливі запобіжні заходи

129. Значення фрази «практично можливі запобіжні заходи» (*feasible precautions*) в багатьох державах тлумачиться як заходи, що обмежуються практично здійсненними або можливими, враховуючи всі наявні на той час обставини, включно з гуманітарними та військовими міркуваннями³²¹. Протокол з поправками II (1996 р.) і Протокол III (1980 р.) до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї містять подібні визначення цього терміну³²². Те, які запобіжні заходи є практично можливими за даних обставин, обумовлено конкретними фактами, і вони можуть змінюватись залежно від військової переваги, яку намагаються отримати завдяки операції, від залежності успіху операції від часу її проведення, від місцевості (штучно створеної чи природної), ситуації і можливостей сторін конфлікту, наявних ресурсів, методів і засобів, а також типу, ймовірності заподіяння і серйозності очікуваної випадкової шкоди цивільним особам і об'єктам, включаючи шкоду природному середовищу³²³. Конкретно щодо заподіяння випадкової шкоди

Victims of Armed Conflicts [Нові норми [захисту] жертв збройних конфліктів], pp. 325–326, para. 2.2.3, and p. 408, para. 2.8.2; Асоціація міжнародного права – Дослідницька група з питань ведення бойових дій у XXI столітті, “The conduct of hostilities and international humanitarian law: Challenges of 21st century warfare” [Ведення бойових дій і міжнародне гуманітарне право: виклики війни XXI століття], p. 380.

- 317 Незважаючи на заголовок статті 57 Додаткового протоколу I, немає підстав для того, щоб обов'язок виявляти постійну турботу стосувався лише сторони, що здійснює напад. Його слід розглядати також як застосування запобіжних заходів стосовно наслідків нападу; див. Boothby, *The Law of Targeting* [Закон визначення цілі], p. 119; and G. Corn and J.A. Schoettler, “Targeting and civilian risk mitigation: The essential role of precautionary measures” [Визначення цілі та зменшення ризиків для цивільного населення: істотна роль запобіжних заходів], *Military Law Review*, Vol. 223, No. 4, January 2015, p. 832. Див. також Норму 9 цих Керівних принципів.
- 318 United Kingdom, *The Joint Service Manual of the Law of Armed Conflict* [Сполучене Королівство, Загальновійськовий посібник з права збройних конфліктів], 2004, para. 5.32.1; Schmitt/Vihul (eds), *Tallinn Manual* [Таллінський посібник], коментар до Норми 114, p. 476, para. 4; Oeter, “Methods and means of combat” [Методи та засоби ведення бою], p. 199; N. Neuman, “A precautionary tale: The theory and practice of precautions in attack” [Запобіжна історія: теорія і практика запобіжних заходів під час здійснення нападу], *Israel Yearbook on Human Rights*, Vol. 48, 2018, pp. 28–29.
- 319 Див., наприклад, NATO, STANAG 7141, *Joint NATO Doctrine for Environmental Protection During NATO-Led Military Activities* [Спільна доктрина НАТО з охорони навколишнього середовища під час очолюваних НАТО воєнних дій], pp. 2-1–2-3: «(f) Визначте можливі заходи із мінімізації впливу, якщо це можливо, щоб зменшити ризики для навколишнього середовища, а також для здоров'я та безпеки людей. Розгляньте альтернативні місця чи види діяльності, які все ще дозволяють досягти цілі навчань або воєнної операції, зменшуючи або усуваючи ризик для навколишнього середовища чи здоров'я та безпеки людей». Інші Угоди зі стандартизації захисту навколишнього середовища (STANAG), див. <https://www.natolibguides.info/Environment/NATO-Documents>.
- 320 Наприклад, в Астані (Афганістан), землі, на яких мешканці випасали худобу, роками забруднювалися небезпечними хімічними речовинами, які використовувалися для запуску ракет, а це, у свою чергу, наражало місцеве населення на великий ризик: UNEP, *Post-Conflict Branch, Ground Contamination Assessment Report: Military Waste Storage Site, Astana, Afghanistan* [ЮНЕП, Сектор постконфліктних проблем, Звіт про оцінку забруднення ґрунту: сховище військових відходів, Астана, Афганістан], UNEP, Nairobi, 2006.
- 321 Див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), *ICRC Study on Customary International Humanitarian Law* [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, коментар до Норми 15, с. 54: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule15.
- 322 Протокол з поправками II до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї (1996), ст. 3(10); Протокол III до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї (1980), ст. 1(5).
- 323 Асоціація міжнародного права, Дослідницька група з питань ведення бойових дій у XXI столітті, “The conduct of hostilities and international humanitarian law: Challenges of 21st century warfare” [Ведення бойових дій і міжнародне

природному середовищу, очікувана територія ураження і масштаб наслідків, крихкість або уразливість природного середовища в цьому районі, очікувана серйозність шкоди та її очікувана тривалість є елементами гуманітарних міркувань, які слід брати до уваги, оцінюючи практичну можливість застосування конкретного запобіжного заходу.

130. Слід також зазначити, що застосування лише деяких запобіжних заходів не обов'язково буде достатньо для виконання цього зобов'язання, як вказано вище; сторони конфлікту зобов'язані вживати всіх запобіжних заходів, які є практично можливими за наявних обставин. Як зазначено кількома державами після ратифікації Додаткового протоколу I, практично можливі запобіжні заходи повинні спиратись на оцінку інформації з усіх джерел, доступних у відповідний час³²⁴. Це вимагає від сторін активного пошуку та збору розумно доступної інформації³²⁵.

Спеціальні запобіжні заходи, які застосовуються до нападів

131. Наведені далі зобов'язання є спеціальним застосуванням принципу запобіжних заходів до нападів. Виходячи з того, що природне середовище має цивільний характер, ці зобов'язання надають загальний захист будь-якій частині природного середовища, яка не є військовою ціллю.
132. Кожна сторона конфлікту повинна зробити усе практично можливе, щоб переконатись у тому, що об'єкти визначені для нападу є військовими цілями, зокрема, що будь-яка частина природного середовища стала військовою ціллю, перш ніж на неї буде здійснено напад³²⁶. Наприклад, якщо певну ділянку лісового масиву було визначено військовою ціллю, оскільки зрозуміло, що вона маскує маневри військ супротивника, слід докласти зусиль, щоб перевірити, чи війська фактично знаходяться в цьому районі, і чи знищення листяного покриву надало б явну військову перевагу за наявних на той час обставин (наприклад, дозволило б наведення вогню, яке інакше було б неможливим, або змусило супротивника відступити до менш зручної місцевості).
133. Необхідно вживати всіх практично можливих запобіжних заходів при виборі засобів і методів ведення бойових дій, щоб уникнути і, у будь-якому випадку, звести до мінімуму випадкову загибель і поранення цивільних осіб та пошкодження цивільних об'єктів, включаючи будь-яку частину природного середовища, що не є військовою ціллю³²⁷. Сторони могли б виконати це зобов'язання, наприклад, оцінюючи вплив зброї, яку планується застосовувати, на екологію, і застосовуючи наявну альтернативну зброю, яка зменшує ризик завдання шкоди окремим частинам природного середовища³²⁸.
134. Кожна зі сторін конфлікту повинна зробити все практично можливе, щоб оцінити, чи можна очікувати, що напад призведе до випадкової загибелі і поранення цивільних осіб, пошкодження цивільних об'єктів, включаючи будь-яку частину природного середовища, що не є військовою ціллю, або до поєднання таких наслідків, що було б надмірним порівняно з очікуваною конкретною та безпосередньою військовою перевагою³²⁹. Такі попередні оцінки потенційного впливу нападу на навколишнє середовище, включно

гуманітарне право: виклики війни XXI століття], р. 374. Цей перелік не є вичерпним.

324 Див., наприклад, заяви і застереження, зроблені під час ратифікації або підписання Додаткового протоколу I (1977 р.): Австралією, 21 червня 1991 р., пункт 4; Ірландією, 19 травня 1999 р., пункт 9; Італією, 27 лютого 1986 р., пункт 5; Нідерландами, 26 червня 1987 р., пункт 6; Новою Зеландією, 9 лютого 1988 р., пункт 2; і Сполученим Королівством, 12 грудня 1977 р., пункт D. Франція вказала на саме таке розуміння конкретно щодо навколишнього середовища. Заяви, зроблені під час ратифікації Додаткового протоколу I (1977 р.), 11 квітня 2001 р., пункт 6.

325 Gisel (ed.), *The Principle of Proportionality in the Rules Governing the Conduct of Hostilities under International Humanitarian Law* [Принцип пропорційності в нормах, які регулюють ведення бойових дій відповідно до міжнародного гуманітарного права], р. 48; МКЧХ, Заклучна доповідь Прокурору, подана Комітетом, створеним для розгляду бомбардувальної операції НАТО проти Федеративної Республіки Югославії, пункт 29; Російська Федерація, *Application of IHL Rules: Regulations for the Armed Forces of the Russian Federation* [Застосування норм МПП: положення про збройні сили Російської Федерації], 2001, para. 131.

326 Додатковий протокол I (1977 р.), Ст. 57(2)(a)(i); Henckaerts/Doswald-Beck (eds), *ICRC Study on Customary International Humanitarian Law* [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, Норма 16, с. 55: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule16.

327 Додатковий протокол I (1977 р.), Ст. 57(2)(a)(ii); i Henckaerts/Doswald-Beck (eds), *ICRC Study on Customary International Humanitarian Law* [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, Норма 17, с. 56: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule17. Див. також там само, Норма 44, с. 147: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule44.

328 "The protection of the natural environment in armed conflict: Existing rules and need for further legal protection" [Захист природного середовища у період збройного конфлікту: існуючі норми і необхідність додаткового правового захисту], р. 35.

329 Додатковий протокол I (1977 р.), ст. 57(2)(a)(iii); i Henckaerts/Doswald-Beck (eds), *ICRC Study on Customary International Humanitarian Law* [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, Норма 18, с. 58: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule18.

з очікуваними наслідками застосування зброї та боєприпасів, повинні проводитися щоразу, коли це практично можливо³³⁰. При плануванні нападу в районах чи в околицях районів, які мають особливе екологічне значення або є екологічно уразливими, перед початком нападу можна скласти карти таких територій, наприклад, посилаючись на такі ресурси, як Перелік об'єктів всесвітньої спадщини або бази даних зі збереження природи МСОП, якщо це практично можливо, щоб оцінити масштаби випадкової шкоди, яка, ймовірно, буде заподіяна природному середовищу в результаті нападу.

135. Кожна зі сторін конфлікту повинна зробити все практично можливе, щоб скасувати або призупинити напад, якщо стане очевидним, що ціль, у тому числі коли вона є частиною природного середовища, не є військовою ціллю, або якщо можна очікувати, що напад призведе до випадкової загибелі чи поранення цивільних осіб, пошкодження цивільних об'єктів, включаючи будь-яку частину природного середовища, що не є військовою ціллю, або до поєднання таких наслідків, що було б надмірним порівняно з очікуваною конкретною та безпосередньою військовою перевагою³³¹. Якщо під час нападу стало очевидним, що ціль, наприклад, військовий склад, який раніше вважався сховищем боєприпасів, містить отруйні речовини, які можуть витекти і отруїти навколишні джерела води, якщо на склад скинути бомби, тим самим непропорційно впливаючи на природне середовище порівняно з очікуваною військовою перевагою, то необхідно зробити все практично можливе, щоб скасувати або перервати такий напад.
136. Крім випадків, коли обставини не дозволяють цього зробити, слід ефективно попереджати про напади, які можуть вплинути на природне середовище, щоб забезпечити заходи щодо його захисту. Це швидше рекомендація, а не зобов'язання, оскільки МГП вимагає давати попередження лише у випадку нападів, які можуть загрожувати цивільному населенню (а не цивільним об'єктам)³³². Однак все ж рекомендується розглянути попередження, які дозволять захистити природне середовище³³³. Наприклад, якщо дозволяють обставини, попередження про напад на електроенергетичну мережу, яка вважається військовою ціллю, але у той же час підтримує систему очистки стічних вод, може дозволити іншій стороні запустити тимчасовий генератор, щоб підтримати роботу основного обладнання очисних станцій і, отже, уникнути заподіяння серйозної шкоди якості води і ґрунту, навіть, якщо не очікується, що це зачепило б цивільне населення.
137. Коли можливий вибір між кількома військовими цілями для отримання подібної військової переваги, необхідно вибрати таку ціль, напад на яку, як можна очікувати, становитиме найменшу загрозу життю цивільних осіб та цивільним об'єктам, включаючи будь-яку частину природного середовища, що не є військовою ціллю.³³⁴ Сторони конфлікту можуть дотримуватися цього зобов'язання, вибираючи військову ціль, яка знаходиться якнайдалі від особливо вразливих частин природного середовища, таких як підземні водоносні горизонти, чутливі природні комплекси або середовища існування зникаючих видів.³³⁵

330 Droege/Tougas, "The protection of the natural environment in armed conflict: Existing rules and need for further legal protection" [Захист природного середовища у період збройного конфлікту: існуючі норми і необхідність додаткового правового захисту], р. 30. Див. також NATO, STANAG 7141, Joint NATO Doctrine for Environmental Protection During NATO-Led Military Activities [Спільна доктрина НАТО з охорони навколишнього середовища під час очолюваних НАТО воєнних дій]; і Міністерство оборони США, фінське міністерство оборони і шведські збройні сили, Environmental Guidebook for Military Operations [Екологічний посібник з ведення воєнних операцій], March 2008.

331 Додатковий протокол I (1977 р.), Ст. 57(2)(b); Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, Норма 19, с. 60: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule19.

332 Додатковий протокол I (1977 р.), Ст. 57(2)(c); Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, Норма 20, с. 62: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule20.

333 Droege/Tougas, "The protection of the natural environment in armed conflict: Existing rules and need for further legal protection" [Захист природного середовища у період збройного конфлікту: існуючі норми і необхідність додаткового правового захисту], р. 35.

334 Додатковий протокол I (1977 р.), Ст. 57(3); Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, Норма 21, с. 65: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule21. Деякі держави дотримуються думки про те, що зобов'язання діє лише тоді, коли перевага є «такою самою» (the same).

335 Droege/Tougas, "The protection of the natural environment in armed conflict: Existing rules and need for further legal protection" [Захист природного середовища у період збройного конфлікту: існуючі норми і необхідність додаткового правового захисту], р. 34.

НОРМА 9 – ПАСИВНІ ЗАПОБІЖНІ ЗАХОДИ

Сторони конфлікту повинні вживати всіх практично можливих запобіжних заходів, щоб захистити цивільні об'єкти, які перебувають під їхнім контролем, зокрема природне середовище, від наслідків нападів.

КОМЕНТАР

138. Ця загальна норма, наведена тут з додаванням прямого посилання на природне середовище, встановлена як норма звичаєвого міжнародного права, застосовна як у міжнародних, так і неміжнародних збройних конфліктах³³⁶. Вона відображає зобов'язання, окреслене у статті 58(с) Додаткового протоколу I (1977 р.). На відміну від Норм 5–8 цих Керівних принципів, які накладають зобов'язання на сторони, які здійснюють напад, ця норма стосується заходів, які повинні вживатись стороною конфлікту для захисту природного середовища, що перебуває під її контролем, від наслідків нападу супротивника. Виходячи з того, що природне середовище має цивільний характер, ця норма застосовується до будь-якої частини природного середовища, яка не є військовою цілью.
139. Незважаючи на те, що це зобов'язання адресоване сторонам конфлікту, його, можливо, доведеться виконувати за допомогою заходів, прийнятих у мирний час (тобто не лише під час конфлікту), зокрема коли йдеться про вибір місця розташування стаціонарних пускових установок³³⁷.
140. Як обговорювалося в коментарі до Норми 8 цих Керівних принципів, відсутність наукової визначеності щодо впливу певних воєнних операцій на природне середовище не звільняє сторону конфлікту від вжиття запобіжних заходів³³⁸.

Практично можливі запобіжні заходи

141. Як зазначалось у коментарі до Норми 8, значення виразу «практично можливі запобіжні заходи» багатьма державами тлумачиться як запобіжні заходи, які є практично здійсненними або можливими, враховуючи всі наявні на той час обставини, включно з гуманітарними та військовими міркуваннями³³⁹. Багато держав вказували, що військові командири повинні приймати рішення щодо того, які запобіжні заходи проти наслідків нападу є практично здійсненними або можливими на основі власної оцінки інформації з усіх джерел, доступних у відповідний час³⁴⁰. Така оцінка повинна враховувати, що держави та інші сторони конфлікту зобов'язані вживати заходів для захисту не лише природного середовища, але й цивільних осіб та інших цивільних об'єктів, що перебувають під їх контролем.
142. Транскордонний і, здавалося б, безмежний характер природного середовища означає, що сторони конфлікту насправді завжди будуть «оточені» природним середовищем. Навіть враховуючи, що зобов'язання застосувати всі практично можливі запобіжні заходи для захисту природного середовища – це зобов'язання сторони конфлікту, під контролем якої перебуває природне середовище, постає питання, наскільки обтяжливим може бути застосування таких запобіжних заходів на практиці.
143. Оскільки природне середовище в цілому не є рухомим об'єктом у традиційному розумінні цього слова (хоча, звичайно, певні його частини, такі як фауна³⁴¹, можуть бути рухомими), його не можна

336 Див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, Норма 22, коментар, с. 68: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule22 і відповідна практика.

337 Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), Commentary on the Additional Protocols [Коментар до Додаткових протоколів], р. 692, para. 2244.

338 Див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, третє речення Норми 44 і коментар, с. 150: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule44, а також відповідна практика.

339 Див. вище виноску 321 і відповідний текст.

340 Див. вище виноску 145.

341 Див. наприклад про вивезення диких тварин із зоопарку в тематичному парку в Алеппо, хоча воно було організовано приватними особами, а не стороною конфлікту, у статті: S. Guynup, "How Syrian Zoo Animals Escaped a War-Ravaged City" [Як тварини з сирійського зоопарку врятувались з міста, зруйнованого війною], National Geographic, 5 October 2017: <https://www.nationalgeographic.com/news/2017/10/wildlife-watch-rescuing-animals-aleppo-syria-zoo/>.

повністю «вивести» з околиць військових цілей³⁴². Той факт, що воєнні операції обов'язково проводитимуться в оточенні природного середовища, не означає, однак, що не можна вживати запобіжних заходів для захисту від шкоди різної тяжкості. Наприклад, коли можливий вибір між розміщенням військ в кількох місцях, які мають подібні переваги за низкою відповідних оперативних факторів, слід вибрати таке місце розташування, яке, як очікується, спричинить якнайменше шкоди життю цивільних осіб та цивільним об'єктам, включаючи природне середовище, у випадку нападу супротивника на місце розташування військ. Таким чином, маючи вибір між відкритим, безлюдним пасовищем та місцевістю з особливим біологічним різноманіттям або екологічно вразливою місцевістю, рішення, де розмістити війська, повинно враховувати, що бойові дії в другому випадку несуть більшу небезпеку природному середовищу, ніж бої в районі пасовищ³⁴³.

Території, що мають велике природоохоронне значення або особливо вразливі території

- 14.4. Бойові дії можуть мати особливо катастрофічні наслідки, коли вони відбуваються в зонах, що мають велике природоохоронне значення або є особливо вразливими³⁴⁴. Застосування всіх практично можливих запобіжних заходів для захисту природного середовища від наслідків нападу, таким чином, особливо стосується сторін конфліктів, під контролем яких перебуває територія з такими зонами; особливу увагу слід приділити захисту тих частин природного середовища, які особливо вразливі до несприятливих наслідків бойових дій³⁴⁵. Йдеться про водоносні горизонти ґрунтових вод, національні парки та місця існування видів, що знаходяться під загрозою зникнення. Наприклад, наслідки конфлікту в Демократичній Республіці Конго для Національного парку Вірунга, який є одним з найбагатших місць зосередження біорізноманіття в Африці, добре задокументовані і включають руйнування унікальних екосистем та загрозу для існування біологічних видів³⁴⁶.
- 14.5. Практично можливі запобіжні заходи у цьому відношенні можуть включати, наприклад, інформування супротивників про існування та розташування територій, що мають особливе екологічне значення або екологічно вразливі, і про поточні зусилля щодо їх збереження³⁴⁷. Сторони могли б утриматись від розміщення військ чи боєприпасів у цих районах. За пропозицією МКЧХ одним зі способів захисту екологічно важливих або уразливих територій могло б бути офіційне виведення їх поза межі будь-якої військової діяльності³⁴⁸. Подібні пропозиції були висунуті Комісією

342 Про обов'язок відвести, наскільки це практично можливо, цивільні об'єкти від безпосередньої близькості військових цілей див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, коментар до Норми 24, с. 74: https://ihl.databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule24.

343 Про практичний досвід, який свідчить, що зменшення потенційної шкоди природному середовищу можна включити в планування таборів, див., наприклад, NATO, STANAG 2582, Environmental Protection Best Practices and Standards for Military Camps in NATO Operations [Найкращі практики та стандарти захисту навколишнього середовища для військових таборів в операціях НАТО], Annex H-1-H-3.

344 Про такі наслідки див., наприклад, UNEP, Lebanon: Post-Conflict Environmental Assessment [ЮНЕП, Ліван: постконфліктна екологічна оцінка], UNEP, Nairobi, 2007, р. 134; UNEP, The Democratic Republic of the Congo: Post-Conflict Environmental Assessment: Synthesis for Policy Makers [ЮНЕП, Демократична Республіка Конго: постконфліктна екологічна оцінка: синтез для політиків], UNEP, Nairobi, 2011, р. 26; і UNEP/UNCHS, The Kosovo Conflict: Consequences for the Environment & Human Settlements [Косовський конфлікт: наслідки для довкілля і населених пунктів], pp. 60–62. Про оцінку наслідків конфліктів для національного парку Боржомі-Харагаулі в Грузії та морської фауни в Перській затоці див. ILPI, Protection of the Natural Environment in Armed Conflict: An Empirical Study [Захист природного середовища в умовах збройного конфлікту: емпіричне дослідження], pp. 29–31 і 17–18, відповідно. Про наслідки конфлікту для середовища існування дикої природи, див. К.М. Gaunor et al., "War and wildlife: Linking armed conflict to conservation" [Війна і дика природа: Зв'язування збройного конфлікту зі збереженням природи], *Frontiers in Ecology and the Environment*, Vol. 14, No. 10, December 2016, pp. 533–542.

345 Droege/Tougas, "The protection of the natural environment in armed conflict: Existing rules and need for further legal protection" [Захист природного середовища у період збройного конфлікту: існуючі норми і необхідність додаткового правового захисту], pp. 43–44.

346 UNEP, The Democratic Republic of the Congo: Post-Conflict Environmental Assessment: Synthesis for Policy Makers [ЮНЕП, Демократична Республіка Конго: постконфліктна екологічна оцінка: синтез для політиків], р. 26; ICRC, Strengthening Legal Protection for Victims of Armed Conflicts [МКЧХ, Посилення правового захисту жертв збройних конфліктів], р. 17.

347 Наприклад, під час збройного конфлікту в Демократичній Республіці Конго урядовий департамент охорони природи спілкувався з недержавними збройними групами щодо підтримки заходів зі збереження і захисту національних парків. Цей діалог відбувався за підтримки та координації з боку природоохоронних організацій, а також ЮНЕСКО і Фонду ООН. Докладну інформацію див. J. Shambaugh, J. Oglethorpe and R. Ham, *The Trampled Grass: Mitigating the Impacts of Armed Conflict on the Environment* [Вигоптана трава: пом'якшення впливу збройних конфліктів на довкілля], Biodiversity Support Program, Washington, D.C., 2001, р. 48.

348 На 33-й Міжнародній конференції Червоного Хреста і Червоного Півмісяця в Женеві у грудні 2019 р. МКЧХ просував типове зобов'язання, заохочуючи держави визначити демілітаризованими зонами райони, які вважаються особливо

з міжнародного права³⁴⁹, ЮНЕП³⁵⁰ та МСОП³⁵¹, а також розглядалися під час складання проєкту Додаткових протоколів 1977 року³⁵². Подібна система спеціальних охоронних територій уже існує щодо культурних цінностей та культурної та природної спадщини, і такі території можуть включати національні парки³⁵³.

- 14.6.** За пропозицією МКЧХ такі території мають бути окреслені до початку збройного конфлікту, або не пізніше, ніж розпочнуться бойові дії, і визначені як демілітаризовані зони, де забороняються будь-які воєнні дії та присутність військ і бойової техніки. Хоча наразі не існує норми МГП про надання міжнародно визнаного захисту окремим природним територіям, МГП дозволяє створювати демілітаризовані зони за угодою між сторонами конфлікту³⁵⁴.

вразливими або важливими з екологічної точки зору. Буркіна-Фасо згодом пообіцяли взяти на себе таке зобов'язання. Див. також ICRC, *Strengthening Legal Protection for Victims of Armed Conflicts* [МКЧХ, Посилення правового захисту жертв збройних конфліктів], pp. 17–19; i Droege/Tougas, “The protection of the natural environment in armed conflict: Existing rules and need for further legal protection” [Захист природного середовища у період збройного конфлікту: існуючі норми і необхідність додаткового правового захисту], pp. 43–44.

- 349 Див. позиції держав щодо пропозиції Комісії з міжнародного права включити проєкт принципу створення захищених зон в особливо екологічно важливих районах в контексті її роботи над захистом навколишнього середовища у зв'язку зі збройними конфліктами: заяви, подані Шостому комітету Генеральної Асамблеї ООН: Австрії, 70-а сесія, пункт 83 порядку денного, 9 листопада 2015 р.; Сальвадору, 70-а сесія, пункт 83 порядку денного, 9–11 листопада 2015 р.; Ірану, 70-а сесія, пункт 83 порядку денного, 10 листопада 2015 р.; Італії, 70-а сесія, пункт 81 порядку денного, 6 листопада 2015 р.; Лівану, 70-а сесія, пункт 83 порядку денного, 10 листопада 2015 р.; Норвегії, від імені держав Північної Європи, 70-а сесія, пункт 83 порядку денного, 9 листопада 2015 р.; Російської Федерації, 73-я сесія, пункт 82 порядку денного, 31 жовтня 2018 р.; Швейцарії, 68-а сесія, пункт 81 порядку денного, 4 листопада 2013 р. і 70-а сесія, пункт 83 порядку денного, 11 листопада 2015 р.; США, 70-а сесія, пункт 83 порядку денного, 10 листопада 2015 р.
- 350 UNEP, *Protecting the Environment during Armed Conflict: An Inventory and Analysis of International Law* [ЮНЕП, Захист навколишнього середовища під час збройного конфлікту: опис та аналіз міжнародного права], p. 54.
- 351 IUCN, *Draft Convention on the Prohibition of Hostile Military Activities in Protected Areas* [МСОП, Проєкт конвенції про заборону ворожих воєнних дій на захищених територіях] (1996 р.).
- 352 Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), *Commentary on the Additional Protocols* [Коментар до Додаткових протоколів], p. 664, paras 2138–2139.
- 353 Другий протокол (1999 р.) до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей, який набрав чинності 9 березня 2004 р., встановлює систему посиленого захисту, згідно з якою культурні цінності, що відповідають певним умовам, вносяться до переліку, а сторони Протоколу зобов'язуються ніколи не використовувати їх у воєнних цілях або для захисту військових об'єктів. Див. також Конвенцію про всесвітню спадщину (1972 р.), Ст. 6(3) і 11(4), згідно з якою внесені до переліку об'єкти культурної та природної спадщини захищені від прямої і непрямої шкоди під час збройного конфлікту. Об'єкти спадщини, що охороняються Конвенцією, можуть включати місцевості, що мають велике природоохоронне значення: наприклад, низка національних парків в Демократичній Республіці Конго і Центральнo-Африканській Республіці внесені до «Переліку об'єктів всесвітньої спадщини, що знаходяться під загрозою».
- 354 Докладну інформацію про угоди, які можна укласти відповідно до МГП для захисту природного середовища, див. Норму 17 цих Керівних принципів. Про використання демілітаризованих зон для захисту природного середовища див. також Droege/Tougas, “The protection of the natural environment in armed conflict: Existing rules and need for further legal protection” [Захист природного середовища в період збройного конфлікту: існуючі норми і необхідність додаткового правового захисту], pp. 44–45.

РОЗДІЛ 2. ЗАХИСТ, ЩО НАДАЄТЬСЯ ПРИРОДНОМУ СЕРЕДОВИЩУ НОРМАМИ, ЯКІ СТОСУЮТЬСЯ ОБ'ЄКТІВ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ ПІД СПЕЦІАЛЬНИМ ЗАХИСТОМ, ІНШИХ НІЖ ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ

НОРМА 10 – ЗАБОРОНИ ЩОДО ОБ'ЄКТІВ, НЕОБХІДНИХ ДЛЯ ВИЖИВАННЯ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ

Забороняється здійснювати напади, руйнувати, знищувати або виводити з ладу об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення, зокрема коли такі об'єкти є частиною природного середовища.

КОМЕНТАР

- 14.7. Ця загальна норма, наведена тут з додаванням прямого посилання на природне середовище, встановлена як норма звичаєвого міжнародного права, застосовна як у міжнародних, так і неміжнародних, збройних конфліктах³⁵⁵. Звичаєва норма спирається на зобов'язання, окреслені у статті 54(2) Додаткового протоколу I (1977 р.) і статті 14 Додаткового протоколу II (1977 р.). Ці положення побудовані на принципі заборони використання голоду серед цивільного населення шляхом заборони застосування найбільш звичайних способів спричинити голод³⁵⁶.

Напад, руйнування, знищення або виведення з ладу

- 14.8. Слова «здійснювати напади», «руйнувати», «знищувати» або «виводити з ладу» вживаються як альтернативні для позначення широкомасштабної заборони, що охоплює дії, вчинені як при наступі, так і в обороні. Йдеться, зокрема, про забруднення джерел води хімічними або іншими речовинами, що робить їх непридатними для використання, або знищення посівів за допомогою дефоліантів³⁵⁷.

Захищені об'єкти

- 14.9. Ця норма забезпечує як прямий, так і непрямий захист природного середовища, яке може суттєво деградувати, якщо будуть вражені об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення³⁵⁸.
- 15.0. Прямий захист надається природному середовищу, коли об'єкт, який перебуває під спеціальним захистом цієї норми, тобто об'єкт, необхідний для виживання цивільного населення, є також частиною природного середовища. Окремі об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення, прямо визначені як частини природного середовища в коментарях МКЧХ (1987 р.) до статті 55 Додаткового протоколу I: продукти харчування, сільськогосподарські території, питна вода і худоба³⁵⁹.

355 Див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, Норма 54, коментар, с. 189: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule54 і відповідна практика.

356 Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), Commentary on the Additional Protocols [Коментар до Додаткових протоколів], р. 655, para. 2098, р. 1458, para. 4800. До об'єктів, необхідних для виживання цивільного населення, належать «продовольство, сільськогосподарські території для виробництва харчових продуктів, сільськогосподарських культур, вирощування худоби, установки для питної води та зрошувальних робіт» (Додатковий протокол I, Ст. 54 (2)) і можуть також включати ліки, одяг, постільну білизну та засоби для укриття. Див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, коментар до Норми 54, с. 193: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule54; і Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), Commentary on the Additional Protocols [Коментар до Додаткових протоколів], р. 655, paras 2102–2103, and p. 1458, paras 4803–4805.

357 Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), Commentary on the Additional Protocols [Коментар до Додаткових протоколів], р. 655, para. 2101.

358 Це занепокоєння виражене, хоча й у загальних термінах в резолюції Асамблеї ООН з навколишнього середовища, Рез. 3/1, Зменшення та контроль забруднення в районах, що постраждали від збройного конфлікту чи тероризму, 30 січня 2018 р., Преамбула, пункт 12: «Висловлюючи глибоке занепокоєння забрудненням та деградацією навколишнього середовища, спричиненою збройним конфліктом або тероризмом через наведення вогню на природні ресурси, життєво важливу цивільну інфраструктуру, включаючи станції фільтрації води, каналізаційні та електричні мережі і житлову нерухомість». Про бази даних, що фіксують ймовірне наведення вогню на екологічну інфраструктуру (яка в деяких випадках може бути об'єктами, необхідними для виживання цивільного населення) в контексті збройного конфлікту на Близькому Сході та у Північній Африці, див. Targeting of Infrastructure in the Middle East: Environment, Conflict, and Law [Наведення вогню на інфраструктуру на Близькому Сході: навколишнє середовище, конфлікт та право], проєкт Школи навколишнього середовища ім. Ніколаса університету Дюка: <https://sites.nicholas.duke.edu/time/maps/>.

359 Про визнання таких об'єктів необхідними для виживання цивільного населення див. Додатковий протокол I, Стаття 54(2); і Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), Commentary on the Additional Protocols [Коментар до Додаткових протоколів], р. 655, para. 2102. Про ідентифікацію таких об'єктів як складових частин природного середовища див.

Такі частини природного середовища прямо захищені цією нормою. Комісія з розгляду взаємних претензій Еритреї та Ефіопії застосувала такий прямий захист у висновку про те, що бомбардування Ефіопією водосховища Харсиле в Еритреї у 1999 і 2000 роках було порушенням положень статті 54(2) Додаткового протоколу I, які, на думку Комісії, на момент бомбардування були частиною звичаєвого міжнародного права³⁶⁰. Водосховище Харсиле мало обладнання для водопостачання і служило джерелом питної води: хоча елементи обладнання для водопостачання, захищені як об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення, не є частиною природного середовища, сама питна вода є частиною природного середовища і також захищена цією нормою.

151. Недавні приклади також ілюструють важливість прямого захисту, який ця норма може надати природному середовищу. ЮНЕП повідомила, що у 2014 році сотні квадратних кілометрів сільськогосподарських угідь були затоплені недержавними учасниками конфлікту в Іраку, з використанням греблі Фаллуджа, що спричинило серйозну деградацію земель і переміщення тисяч людей³⁶¹. Повідомляють про те, що у 2015–2016 роках сторони конфлікту в Ємені пошкодили численні ділянки сільськогосподарських угідь, які за оцінками складають менше 3 відсотків площі Ємену, а також низку водозабірних споруд³⁶². За повідомленнями це призвело до зменшення обробки землі, зниження врожаїв сільськогосподарських культур та зменшення доступності продуктів харчування для місцевого населення. Далі вказують на те, що ці наслідки дуже відчували жінки та дівчата³⁶³. Сільськогосподарські угіддя та водозабірні споруди могли бути прямо захищені цією нормою, хоча для повного аналізу необхідно оцінити, чи всі умови для застосування цієї норми були виконані у цих конкретних випадках.
152. Непрямий захист природного середовища надається цією нормою, коли напад, руйнування, знищення або виведення з ладу об'єкта, необхідного для виживання цивільного населення, який не є частиною природного середовища, все ж негативно впливає на стан природного середовища. Наприклад, штучна зрошувальна установка, захищена цією нормою, не є частиною природного середовища, але її функціонування може мати вирішальне значення для підтримки флори та фауни в посушливому районі, і вона необхідна для виживання цивільного населення. Ураження такого об'єкта може порушити екосистему, водопостачання якої залежить від зрошувальної установки, і, таким чином, негативно вплинути на природне середовище³⁶⁴. Крім того, напади на об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення, можуть спричинити масштабні переміщення людей і, оскільки переміщені громади шукають притулок, паливо та альтернативні засоби отримання доходу, це, у свою чергу, може впливати на природне середовище, від вирубки лісів у районах біорізноманіття до браконьєрства³⁶⁵. Отже, додатково до основної мети захисту цивільного населення,

Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), Commentary on the Additional Protocols [Коментар до Додаткових протоколів], р. 662, para. 2126. Див. також Henckaerts/Constantin, "Protection of the natural environment" [Захист природного середовища], р. 476, де йдеться про норми, що захищають об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення: «релевантність цих норм природному середовищу очевидна, оскільки вони захищають сільськогосподарські території, запаси питної води та худобу, які є складовими елементами природного середовища».

- 360 Комісія з розгляду взаємних претензій Еритреї та Ефіопії, Західний фронт, Бомбардування з повітря і пов'язані з цим позови, Позови Еритреї 1, 3, 5, 9–13, 14, 21, 25 і 26, Часткове рішення, 19 грудня 2005 р., пункти 98–105.
- 361 UNEP, Technical Note – Environmental Issues in Areas Retaken from ISIL: Mosul, Iraq [ЮНЕП, Технічна записка – Екологічні проблеми в районах, звільнених від ІДІЛ: Мосул, Ірак], pp. 3 and 21–22.
- 362 M. Mundy, The Strategies of the Coalition in the Yemen War: Aerial Bombardment and Food War [Стратегії коаліції під час війни в Ємені: бомбардування з повітря і продовольча війна] World Peace Foundation, October 2018, pp. 12–16.
- 363 Фонд ООН з питань народонаселення: «Спалах смертельної холери в Ємені загрожує вагітним жінкам» 21 липня 2017 р.: <https://www.unfpa.org/news/yemens-deadly-cholera-outbreak-puts-pregnant-women-danger>; L. Nimmo, "International Women's Day 2020 р.: Women, war and water in Yemen" (blog) [Міжнародний жіночий день 2020 року: жінки, війна та вода в Ємені (блог)], Conflict and Environment Observatory, 6 March 2020.
- 364 Такі передбачувані наслідки повинні враховуватись при оцінюванні пропорційності; див. Норму 7 цих Керівних принципів.
- 365 Про наслідки переміщення населення для природного середовища, див., наприклад, UNEP, The Democratic Republic of the Congo: Post-Conflict Environmental Assessment: Synthesis for Policy Makers [ЮНЕП, Демократична Республіка Конго: постконфліктна екологічна оцінка: синтез для політиків], р. 26; UNEP, Rwanda: From Post-Conflict to Environmentally Sustainable Development [ЮНЕП, Руанда: від постконфліктного стану до екологічно сталого розвитку] UNEP, Nairobi, 2011 р., р. 66; UNEP, Environmental Considerations of Human Displacement in Liberia: A Guide for Decision-Makers and Practitioners [Екологічні міркування про переміщення людей у Ліберії: Посібник для осіб, які приймають рішення та практиків], UNEP, Nairobi, 2006; і UNEP, Post-Conflict Environmental Assessment – Albania [Постконфліктна екологічна оцінка – Албанія], UNEP, Nairobi, 2000, pp. 38–46. Див. також розділ про екологічні наслідки переміщення населення в документах Комісії з міжнародного права, Друга доповідь спеціального доповідача Марії Лехто (Marja Lehto), pp. 20–23; і ILC, Draft Principles on the Protection of the Environment in Relation to Armed Conflicts [Комісія з міжнародного права, Проекти принципів захисту навколишнього середовища у зв'язку зі збройними конфліктами] (2019), Принцип 8 («Переміщення людей») і коментар, р. 232.

застосування цієї норми для непрямого захисту природного середовища може мати масштабні наслідки.

Конкретна мета

153. Норма 10 поширює на природне середовище заборону здійснювати напад, руйнувати, знищувати або виводити з ладу об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення. Відповідно до статті 54(2) Додаткового протоколу I такі дії заборонені, коли їх здійснюють «з конкретною метою – позбавити цивільне населення або супротивну сторону засобів для життя, незалежно від мотивів, чи для того, щоб спричинити голод серед населення, щоб змусити його відійти, чи з будь-яких інших мотивів». Під час ратифікації Додаткового протоколу I Франція і Сполучене Королівство зауважили, що це положення не застосовне до нападів, які не мають такої конкретної мети. Як стверджується у проведеному МКЧХ дослідженні звичаєвого міжнародного гуманітарного права, «в кількох військових статутах також зазначено, що напад буде незаконним, якщо його метою є перешкодити постачанню для цивільного населення. Більшість військових статутів, однак, не містять такої умови і забороняють напади на об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення як такі. Це також стосується більшої частини національного законодавства, яке вважає злочином порушення цієї норми»³⁶⁶. Це повинно прояснювати розуміння Норми 10.

Винятки із заборони

154. Є два винятки із заборони здійснювати напад, руйнувати, знищувати або виводити з ладу об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення. Норму 10 слід тлумачити з урахуванням цих винятків³⁶⁷.
155. Перший виняток, який міститься в Додатковому протоколі I, спирається на положення про те, що на такі об'єкти можна здійснювати напад, руйнувати, знищувати або виводити їх з ладу, якщо вони розглядаються як військові цілі, проте лише за умови, що це не спричинить голоду серед цивільного населення або не призведе до його вимушеного переміщення³⁶⁸.
156. Другий виняток становить так звана «політика випаленої землі», що застосовується для захисту національної території від вторгнення, і дозволена Додатковим протоколом I за певних умов. Сторона конфлікту може руйнувати, знищувати або виводити з ладу об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення, які знаходяться під її контролем на її власній території, якщо цього вимагає нагальна військова необхідність³⁶⁹. Проте, відповідно до проведеного МКЧХ дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права викликає сумніви, чи виняток «політики випаленої землі» застосовний до неміжнародних збройних конфліктів, оскільки він не відображений у статті 14 Додаткового протоколу II³⁷⁰. Слід зазначити, що з цього приводу існують різні думки. Повідомляється, що тактика випаленої землі була застосована під час недавнього конфлікту в Іраку, коли відступаюча сторона виводила з ладу свердловини, вирубувала або підпалювала сади і нафтові свердловини³⁷¹.

366 Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, коментар до Норми 54, с. 190 (виноски пропущені): https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule54.

367 Там само, pp. 192–193. Думку про те, що норма 54 повинна була містити чітке посилання на винятки, передбачені у статті 54 Додаткового протоколу I (1977 р.), див. G.H. Aldrich, "Customary International Humanitarian Law – An Interpretation on behalf of the International Committee of the Red Cross" [Звичаєве міжнародне гуманітарне право – тлумачення від імені Міжнародного Комітету Червоного Хреста], British Yearbook of International Law, Vol. 76, No. 1, 2005, p. 517. Див. також J.M. Henckaerts, "Customary International Humanitarian Law – A rejoinder to Judge Aldrich" [Звичаєве міжнародне гуманітарне право – відповідь на критику судді Олдріча], там само, pp. 527, 528.

368 Див. Додатковий протокол I, Ст. 54(3). Див. також Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), Commentary on the Additional Protocols [Коментар до Додаткових протоколів], p. 1459, para. 4807; і Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, коментар до Норми 54, с. 192: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule54.

369 Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), Commentary on the Additional Protocols [Коментар до Додаткових протоколів], p. 655, para. 2101, p. 658, paras 2118–2119, pp. 604–605, paras 1888 and 1890.

370 Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, коментар до Норми 54, с. 193: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule54.

371 W. Zijlburg and F. Postma, Living under a Black Sky: Conflict Pollution and Environmental Health Concerns in Iraq [Життя під чорним небом: забруднення внаслідок конфліктів та проблеми охорони навколишнього середовища в Іраку], РАХ, Utrecht, листопад 2017 р., pp. 4, 8 and 20.

НОРМА 11 – ЗАБОРОНИ ЩОДО УСТАНОВОК І СПОРУД, ЩО МІСТЯТЬ НЕБЕЗПЕЧНІ СИЛИ

- A. Під час здійснення нападів на установки та споруди, що містять небезпечні сили, а саме греблі, дамби, атомні електростанції, а також на інші подібні об'єкти, розміщені в таких спорудах або безпосередньо поруч із ними, необхідно проявляти особливу обережність, щоб уникнути вивільнення небезпечних сил та, як наслідок, серйозних втрат серед цивільного населення.
- B. i. Держави – учасниці Додаткового протоколу I не можуть здійснювати напади на установки та споруди, що містять небезпечні сили, а саме греблі, дамби та атомні електростанції, навіть якщо такі об'єкти є військовими цілями, якщо такий напад може спричинити вивільнення небезпечних сил та, як наслідок, призвести до серйозних втрат серед цивільного населення, з урахуванням винятків, зазначених у статті 56(2) цього Протоколу. Інші військові цілі, розташовані в таких установках чи спорудах чи безпосередньо поруч із ними, не можуть бути об'єктом нападу, якщо це може спричинити вивільнення небезпечних сил з таких установок чи споруд і, як наслідок, призвести до серйозних втрат серед цивільного населення.
- ii. Держави – учасниці Протоколу II, додаткового до Женевських конвенцій (Додатковий протокол II), і недержавні суб'єкти, які є сторонами збройних конфліктів, до яких застосовний цей Протокол, не можуть здійснювати напади на установки та споруди, що містять небезпечні сили, а саме греблі, дамби та атомні електростанції, навіть якщо такі об'єкти є військовими цілями, якщо це може спричинити вивільнення небезпечних сил і, як наслідок, призвести до серйозних втрат серед цивільного населення.

КОМЕНТАР

157. Норма 11.A встановлена як норма звичаєвого міжнародного права, застосовна як у міжнародних, так і неміжнародних збройних конфліктах³⁷². Норма 11.B.i відображає положення статті 56(1) Додаткового протоколу I (1977 р.) і є обов'язковою для виконання державами – учасницями цього Протоколу в ситуаціях міжнародного збройного конфлікту, за винятком випадків, окреслених у статті 56 (2). Норма 11.B.ii повторює положення статті 15 Додаткового протоколу II (1977 р.), і сторони цього Протоколу, а також недержавні суб'єкти, які є сторонами неміжнародних збройних конфліктів, до яких застосовується цей Протокол, повинні її дотримуватись³⁷³.

Відмінність між Нормою 11.A і Нормою 11.B

158. Норма 11.A та Норма 11.B охоплюють «напади», як їх розуміють в контексті ведення бойових дій, а саме «насильницькі дії проти супротивника, в наступі чи в обороні»³⁷⁴. Крім того, установки та споруди, що містять небезпечні сили, залишаються захищеними усіма іншими відповідними нормами МГП, які стосуються не тільки нападів, наприклад, зобов'язанням виявляти постійну турботу про те, щоб щадити цивільне населення, цивільних осіб та цивільні об'єкти під час проведення воєнних операцій³⁷⁵.
159. Норма 11.A вимагає від сторін конфлікту проявляти «особливу обережність» (particular care) при здійсненні нападів на установки та споруди, що містять небезпечні сили. Зі свого боку, Норма 11.B є більш суворою, оскільки категорично забороняє такі напади, якщо вони можуть спричинити вивільнення небезпечних сил та, як наслідок, серйозні втрати серед цивільного населення. Отже, навіть якщо такі установки або споруди стають військовими цілями³⁷⁶, вони не можуть бути об'єктом нападу, коли такий напад може спричинити серйозні втрати серед цивільного населення через

372 Див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, Норма 42 коментар, с. 139: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule42 і відповідна практика.

373 Про сферу застосування Додаткового протоколу II, див. Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), Commentary on the Additional Protocols [Коментар до Додаткових протоколів], pp. 33–56.

374 Додатковий протокол I (1977 р.), Ст. 49. Це стосується «бойових дій»; руйнівні дії, здійснені воюючою стороною на своїй території, не відповідають визначенню «нападу», оскільки не спрямовані проти супротивника: Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), Commentary on the Additional Protocols [Коментар до Додаткових протоколів], p. 603, para. 1880, and p. 605, para. 1890.

375 Див. Норму 8 цих Керівних принципів. Це ще раз згадується в Додатковому протоколі I (1977 р.), ст. 56(3).

376 У сенсі визначення військових цілей у Додатковому протоколі I (1977 р.), ст. 52; і Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, Норма 8, с. 29: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule8.

вивільнення небезпечних сил³⁷⁷, окрім трьох винятків в ситуаціях міжнародного збройного конфлікту, окреслених у статті 56(2) Додаткового протоколу I.

160. Для цілей Норми 11.A «особлива обережність» під час нападу на установки та споруди, що містять небезпечні сили, полягатиме у визнанні особливої небезпеки, притаманної будь-якому такому нападу, шляхом проведення оцінки на відповідність цього нападу принципам пропорційності та запобіжних заходів, що є чутливою до надзвичайно високого ризику серйозних втрат, пов'язаних з такими нападами, та шляхом вжиття всіх необхідних запобіжних заходів³⁷⁸. Такі заходи повинні забезпечити, щоб оцінка того, які запобіжні заходи є «практично можливими», враховувала ризик особливо тяжких гуманітарних наслідків³⁷⁹ і можуть, наприклад, ставити вимогу, щоб рішення розпочати такий напад приймалося на вищому рівні командування³⁸⁰.
161. Для цілей Норми 11.B, яка застосовується лише до держав – учасниць Додаткового протоколу I, держав – учасниць Додаткового протоколу II і до недержавних суб'єктів, які є сторонами збройних конфліктів, до яких застосовний Додатковий протокол II, визначення того, коли напад буде заборонений, залежатиме від того, чи втрати серед цивільного населення можуть виявитись серйозними. Цю оцінку слід проводити добросовісно, на основі об'єктивних елементів, таких як близькість населених пунктів, густина населення, особливості навколишньої місцевості, обсяги небезпечних сил, які, як очікується, будуть вивільнені внаслідок нападу, а також, зокрема у випадку атомних електростанцій, негативний вплив таких сил, що потенційно триватиме протягом десятиліть³⁸¹. У цьому напрямку та з огляду на об'єктивну залежність цивільного населення від природного середовища необхідно оцінити серйозність впливу та розглянути, наскільки вивільнення небезпечних сил завдасть шкоди здатності природного середовища підтримувати життя цивільного населення³⁸².

Установки та споруди, що містять небезпечні сили

162. Як Норма 11.A, так і Норма 11.B застосовуються конкретно до трьох типів установок та споруд, що містять небезпечні сили: дамб, гребель та атомних електростанцій³⁸³. МКЧХ, крім того, рекомендує

377 Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), Commentary on the Additional Protocols [Коментар до Додаткових протоколів], р. 669, para. 2153.

378 Про необхідність вживати всіх необхідних запобіжних заходів під час таких нападів, див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, коментар до Норми 42, сс. 141–142: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule42 і відповідні посилання, зокрема: Колумбія, Офіс радника президента з питань прав людини, коментарі до статті, опублікованої в La Prensa P.E. Victoria щодо Додаткового протоколу II (1977 р.), дата не вказана, пункт 5, перевидано в документі: Congressional Record Concerning the Enactment of Law 171 of 16 December 1994 [Матеріали Конгресу щодо набрання чинності Законом 171 від 16 грудня 1994 року]; Франція, Застереження і заяви, зроблені під час ратифікації Додаткового протоколу I (1977 р.), 11 квітня 2001, пункт 15; Італія, Manuale del Combattente, 1998 р., пункт 246; Сполучене Королівство, Застереження і заяви, зроблені під час ратифікації Додаткового протоколу I (1977 р.), 28 січня 1998 р., пункт N. Про важливість перевірки пропорційності таких нападів, див., наприклад, United States, Air Force Pamphlet 110–31, International Law – The Conduct of Armed Conflict and Air Operations [США, Брошура ВПС 110–31, Міжнародне право – Ведення збройних конфліктів та здійснення повітряних операцій], 1976, пара. 5–3(d). Докладніше про застосування загальних принципів пропорційності та запобіжних заходів щодо природного середовища див. Норми 7 і 8 цих Керівних принципів.

379 Термін «практично можливі» тлумачиться як практично здійсненні або можливі [заходи], з огляду на всі наявні на той час обставини, включно з гуманітарними та військовими міркуваннями. У контексті установок та споруд, що містять небезпечні сили, гуманітарні міркування мають особливу вагу при проведенні такої оцінки. Подальший розгляд практично можливих запобіжних заходів див. у коментарі до Норми 8.

380 Про рівень, на якому повинні прийматись рішення чи здійснювати напад на установки чи споруди, що містять небезпечні сили, див., наприклад, Australia, The Manual of the Law of Armed Conflict [Австралія, Посібник з права збройних конфліктів], 2006, para. 5.49, де зазначено, що «будь-який такий напад повинен бути схвалений на рівні найвищого командування». Див. також United States, Air Force Pamphlet 110–31, International Law – The Conduct of Armed Conflict and Air Operations [США, Брошура ВПС 110–31, Міжнародне право – Ведення збройних конфліктів та здійснення повітряних операцій], 1976, пара. 5–3(d), де говориться, що «вибір таких об'єктів для нападу є рішенням, яке приймається на належно високому національному політичному рівні». Загальну інформацію про вимогу до держав щодо забезпечення наявності юридичних радників, які у разі потреби могли б консультувати військових командирів на відповідному рівні щодо застосування норм МГП, див. Норму 31 цих Керівних принципів.

381 Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), Commentary on the Additional Protocols [Коментар до Додаткових протоколів], рр. 669–670, para. 2154.

382 Зв'язок між природним середовищем та втратами серед цивільного населення докладно розглядається в пунктах 164–165 цих Керівних принципів під заголовком «Наслідки вивільнення небезпечних сил».

383 На Дипломатичній конференції 1974–1977 рр. не вдалося домовитись про включення інших об'єктів до переліку установок і споруд, що містять небезпечні сили. Огляд цієї дискусії див. Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), Commentary on the Additional Protocols [Коментар до Додаткових протоколів], рр. 668–669, paras 2146–2150.

застосовувати ці норми до інших споруд, що містять небезпечні сили, наприклад, хімічних і нафтопереробних заводів³⁸⁴. Наприклад, у 2017 році обстріли, які здійснювались сторонами конфлікту в Україні поблизу великих водоочисних споруд, де зберігається скраплений хлор, змусили експертів висловити побоювання, що викид отруйного газу може вбити всіх в радіусі 200 метрів і спричинити серйозні наслідки для здоров'я людей в радіусі 2,4 км³⁸⁵; також постраждали б тварини (які є частиною природного середовища). У будь-якому випадку, напади на інші установки та споруди, як, наприклад, хімічні та нафтопереробні заводи, які стають військовими цілями, продовжують регулюватись принципами пропорційності та запобіжних заходів³⁸⁶, застосування яких вимагатиме брати до уваги передбачувані наслідки такого нападу.

163. Стаття 56(7) Додаткового протоколу I передбачає, що держави-учасниці можуть спеціально маркувати установки та споруди, що містять небезпечні сили, щоб полегшити їх чітку та швидку ідентифікацію. Міжнародно визнаний знак – це група з трьох яскраво-оранжевих кіл однакового розміру, розміщених на одній осі, при цьому відстань між колами становить один радіус³⁸⁷. Хоча така можливість передбачена в рамках Додаткового протоколу I, МКЧХ заохочує всі сторони конфліктів – незалежно від того, чи є вони учасницями Додаткового протоколу I, і незалежно від того, чи конфлікт має міжнародний чи неміжнародний характер, – розглянути можливість маркування цим знаком установок та споруд, що містять небезпечні сили. У будь-якому випадку, відсутність такого позначення не скасовує спеціального захисту, який надається таким об'єктам цими нормами, але чітке маркування відповідає інтересам сторін конфлікту, які не бажають руйнування своїх гребель, дамб чи атомних електростанцій³⁸⁸.

Наслідки вивільнення небезпечних сил

164. Як Норма 11.A, так і Норма 11.B, передбачають два способи надання непрямого захисту природному середовищу. По-перше, з практичної точки зору будь-яке вивільнення небезпечних сил, здатних призвести до серйозних втрат серед цивільного населення, також може завдати шкоди природному середовищу, в якому проживає населення, тому вимога уникати (Норма 11.A) або заборона такого вивільнення (Норма 11.B) означає непрямий захист природного середовища. Наприклад, напади на греблі німецьких гідроелектростанцій Мене та Едер у травні 1943 року забрали життя 1 300 людей, але й пошкодили 3 000 гектарів орної землі і убили 6 500 голів худоби³⁸⁹, які були складовими частинами природного середовища.
165. Другий спосіб, який має значення для правового критерію «серйозних втрат серед цивільного населення», спирається на те, що природне середовище та здоров'я цивільного населення можуть бути нерозривно пов'язані між собою, а шкода природному середовищу, спричинена вивільненням небезпечних сил, може водночас мати фатальні наслідки для цивільного населення. Наприклад, викид ядерної енергії спричиняє забруднення навколишньої землі та запасів води радіоактивними частинками і розсіювання бруду та сажі, що впливають на атмосферу та клімат. Ймовірно, це матиме серйозний вплив на сільське господарство та виробництво продуктів харчування, що потенційно загрожуює громадам голодом³⁹⁰. Визнання цього зв'язку між природним середовищем та серйозними втратами серед цивільного населення є надзвичайно важливим, і деякі держави чітко визначили захист природного середовища як одну з цілей обмеження нападів на установки та споруди, що містять небезпечні сили, поряд з метою захисту цивільного населення³⁹¹.

384 Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, коментар до Норми 42, с. 142: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule42.

385 OHCHR, "Chemical disaster fear in Eastern Ukraine prompts UN expert to raise alarm" [Управління Верховного комісара ООН з прав людини, «Загроза хімічної катастрофи на Сході України змушує експерта ООН підняти тривогу»], Geneva, 10 березня 2017 р.: <https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=21344&LangID=E>.

386 Див. Норми 7 і 8 цих Керівних принципів.

387 Додатковий протокол I (1997), Ст. 56 і Додаток I, Ст. 17.

388 Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), Commentary on the Additional Protocols [Коментар до Додаткових протоколів], р. 672, para. 2182.

389 Там само, р. 667, para. 2143.

390 L. Maresca and E. Mitchell, "The human costs and legal consequences of nuclear weapons under international humanitarian law" [Наслідки для людства та правові наслідки [застосування] ядерної зброї відповідно до міжнародного гуманітарного права], International Review of the Red Cross, Vol. 97, No. 899, 2015, р. 641.

391 Див., наприклад, Литва, Кримінальний кодекс, 1961 р., з поправками 1998 р., Стаття 337, згідно з якою воєнним злочином є здійснення «військового нападу на об'єкт, що становить велику загрозу для навколишнього середовища та

НОРМА 12 – ЗАБОРОНИ ЩОДО КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ

- A. Цінності, що мають велике значення з точки зору культурної спадщини кожного народу, у тому числі цінності, які є частиною природного середовища, не повинні ставати об'єктами нападу або використовуватись для цілей, які, ймовірно, призведуть до їх знищення або пошкодження, окрім випадків, коли цього вимагає нагальна військова необхідність. Забороняються будь-які форми розкрадання, розграбування чи незаконного привласнення таких цінностей та будь-які акти вандалізму щодо них.
- B. Державам – учасницям Додаткових протоколів I і II, а також недержавним суб'єктам, які є сторонами міжнародних збройних конфліктів, до яких застосовується Додатковий протокол II, забороняється здійснювати ворожі дії проти історичних пам'яток, творів мистецтва або місць відправлення культу, які складають культурну чи духовну спадщину народів, зокрема коли вони є частиною природного середовища, або використовувати їх для підтримки воєнних зусиль.

КОМЕНТАР

166. Загальна норма, втілена у Нормі 12.A, яка наведена тут і доповнена прямим посиланням на природне середовище, встановлена як норма звичаєвого міжнародного права, застосовна як у міжнародних, так і міжнародних збройних конфліктах³⁹². Норма 12.B відображає положення Статті 53 Додаткового протоколу I (1977 р.) і Статті 16 Додаткового протоколу II (1977 р.), так само з додаванням прямого посилання на природне середовище. Таким чином, вона є обов'язковою для виконання державами – учасницями Додаткового протоколу I, а також сторонами міжнародних збройних конфліктів, до яких застосовується Додатковий протокол II, у ситуаціях міжнародних і міжнародних збройних конфліктів відповідно³⁹³.
167. Ці норми не обмежують застосування будь-яких інших міжнародних документів, які захищають культурні цінності та природне середовище, і можуть застосовуватись під час збройного конфлікту³⁹⁴.

Заборонені дії

168. Культурні цінності охороняються як тоді, коли вони знаходяться під контролем супротивника (так, воюючі сторони повинні утримуватися від спрямування нападів проти них), так і тоді, коли вони перебувають під власним контролем сторони конфлікту. В останньому випадку сторони повинні утримуватися від використання культурних цінностей для цілей, які можуть піддавати їх загрози знищення або пошкодження, а також утримуватися від будь-якої форми розкрадання, розграбування чи незаконного привласнення, а також від будь-яких актів вандалізму щодо таких цінностей. Вираз «ворожі дії» (acts of hostility), який вживається в тексті Норми 12.B, охоплює як напади в рамках ведення бойових дій, так і руйнування цінностей під власним контролем сторони конфлікту³⁹⁵.
169. Норми 12.A і 12.B передбачають спеціальний захист культурних цінностей, посилюючи їх захист порівняно з іншими цивільними об'єктами. Таким чином, частини природного середовища, які також розглядаються як культурні цінності, користуються додатковим захистом, передбаченим

людей – атомну електростанцію, греблю, сховище небезпечних речовин чи інший подібний об'єкт, – знаючи, що це може мати надзвичайно тяжкі наслідки»; і Парламентська Асамблея Ради Європи, Рез. 1495, Вплив війни в Югославії на довкілля Південно-Східної Європи, 24 січня 2001 р., пункт 2, де вказується, що держави, які брали участь у військових операціях під час війни в колишній Югославії, «знехтували міжнародними нормами, викладеними у Статтях 55 і 56 Протоколу I (1977 р.) до Женевських конвенцій 1949 року, які мають на меті обмежити шкоду природному середовищу під час збройних конфліктів».

392 Див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, коментар до Норми 38, с. 127: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule38; там само, коментар до Норми 39, сс. 131–132: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule39; там само, коментар до Норми 40, с. 132: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule40.

393 Про сферу застосування Додаткового протоколу II див. Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), Commentary on the Additional Protocols [Коментар до Додаткових протоколів], pp. 1347–1356.

394 Див., наприклад, Конвенція про всевітню спадщину (1972 р.).

395 Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), Commentary on the Additional Protocols [Коментар до Додаткових протоколів], р. 647, para. 2070; Bothe/Partsch/Solf, New Rules for Victims of Armed Conflicts [Нові норми [захисту] жертв збройних конфліктів], р. 375, para. 2.5.2. Див. також R. O'Keefe, The Protection of Cultural Property in Armed Conflict [Захист культурних цінностей у збройних конфліктах], Cambridge University Press, Cambridge, 2006, p. 215.

цими нормами. Культурні цінності, що знаходяться під так званим загальним, спеціальним або посиленням захистом³⁹⁶, можуть або повинні мати відповідні відмітні емблеми³⁹⁷. Крім того, ці норми обмежують обставини, за яких наведення вогню на культурні цінності може бути законним, винятковими ситуаціями, зазначеними далі. Хоча відповідно до МГП немає загальної заборони використовувати цивільний об'єкт для сприяння воєнним діям, згідно з Нормою 12 сторони збройного конфлікту повинні утримуватись від використання культурних цінностей для цілей, які, ймовірно, призведуть до їх знищення або пошкодження, окрім випадків, коли цього вимагає нагальна військова необхідність. Крім того, на відміну від інших цивільних об'єктів, крім розграбування, ця норма забороняє будь-яку форму розкрадання або незаконного привласнення, і будь-які акти вандалізму, спрямовані проти цінностей, що мають велике значення з точки зору культурної спадщини кожного народу. Відповідно до Норми 12.В, заборонено використовувати культурні цінності для підтримки воєнних зусиль.

170. Від виконання зобов'язань, викладених у першому реченні Норми 12.А, можна відступити, коли «цього вимагає нагальна військова необхідність»³⁹⁸. Проте зобов'язання, викладене у другому реченні Норми 12.А, не передбачає жодних винятків.
171. Щодо Норми 12.В, то Стаття 53 Додаткового протоколу I і Стаття 16 Додаткового протоколу II не передбачають можливості відступу від окреслених в ній зобов'язань, хоча низка держав на Дипломатичній конференції 1974–1977 рр. стверджували, що, незважаючи на відсутність можливості відступу від зобов'язань, об'єкти, захищені відповідними положеннями, можуть стати об'єктом нападу, якщо вони незаконно використовуються «для воєнних цілей»³⁹⁹.

Захищені об'єкти

172. Ці норми надають як прямий, так і непрямий захист природному середовищу.
173. Прямий захист надається природному середовищу, коли об'єкт, що є частиною природного середовища, розглядається як культурна цінність⁴⁰⁰. Поняття культурної цінності стосується перш за

396 Докладніше про загальний і спеціальний захист див. Гаазька конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту (1954 р.), Глави I і II; а також Другий протокол до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей (1999 р.), Гл. 2. Докладніше про посилений захист див. Другий протокол до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей (1999 р.), Гл. 3.

397 Гаазька конвенція про захист культурних цінностей (1954), ст. 6 і 16–17. Відмітна емблема для позначення культурних цінностей, що перебувають під посиленням захистом, установлена рішенням, ухваленим у 2015 році державами – учасниками Другого протоколу до Конвенції: ЮНЕСКО, Другий протокол до Гаазької конвенції 1954 року про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту (1999 р.), Шосте засідання сторіч, CLT-15/6.SP/CONF.202/DECISIONS, Париж, 18 січня 2016 р., Рішення 6. SP 2, р. 2: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000243550>.

398 Стаття 4 Гаазької конвенції 1954 року про захист культурних цінностей передбачає, що Високі Договірні Сторони можуть відступити лише від зобов'язання щодо спрямування ворожих дій проти цінностей, що мають велике значення з точки зору культурної спадщини кожного народу або використання для цілей, які, ймовірно, призведуть до їх знищення або пошкодження в випадках коли такого відступу вимагає нагальна військова необхідність. У статті 6(а) Другого протоколу (1999 р.) до Конвенції була спроба уточнити значення виразу «нагальна військова необхідність», вказуючи щодо спрямування ворожих дій проти цінностей, що мають велике значення з точки зору культурної спадщини кожного народу, що відступ від зобов'язань на цій підставі можливий лише тоді і на той час, поки: (1) культурна цінність, про яку йдеться, стала військовою ціллю, зважаючи на її функції; і (2) немає жодної практично можливої альтернативи отримати подібну військову перевагу, окрім як шляхом нападу на таку ціль. Що стосується використання культурних цінностей для цілей, які, ймовірно, призведуть до їх знищення або пошкодження, то стаття 6(б) Протоколу стверджує, що відступ від зобов'язань на підставі нагальної військової необхідності може мати місце лише «тоді і на той час, доки немає можливості вибрати між таким використанням культурної цінності та іншим практично можливим методом для отримання подібної військової переваги». Див. також Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, коментар до Норми 38, сс. 129–130: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule38. Про поняття «нагальна військова необхідність» в цілому, див. пункт 180 цих Керівних принципів.

399 Див., наприклад, заяви Федеративної Республіки Німеччини, Офіційні матеріали Дипломатичної конференції в Женеві (1974–1977 рр.), Vol. VI, CDDH/SR.42, pp. 225–226; Нідерландів, там само, Vol. VII, CDDH/SR.53, pp. 161–162; Сполученого Королівства, там само, Vol. VI, CDDH/SR.42, p. 238; і США, там само, Vol. VI, CDDH/SR.42, pp. 240–241. Як зазначено у виданні Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), Commentary on the Additional Protocols [Коментар до Додаткових протоколів], коментар до Статті 53 Додаткового протоколу I, р. 6648, para. 2079, використання захищених об'єктів для підтримки воєнних зусиль з порушенням цього положення не обов'язково виправдовує напад на такі об'єкти, оскільки це залежить від того, чи вони є військовою ціллю. Щоб напад став допустимим, окрім використання для воєнних цілей, об'єкт повинен ще й робити ефективний внесок у воєнні дії супротивника, і його повне або часткове руйнування, захоплення чи нейтралізація за наявних на той час обставин мусить надавати явну військову перевагу.

400 Для цілей цих Керівних принципів поняття «культурні цінності» (cultural property) вживається узагальнено, щоб охопити всі об'єкти, захищені Нормами 12.А і 12.В в межах відповідних сфер їх застосування. Ці норми не розглядають

все рукотворних об'єктів. Відповідно до положень Гаазької конвенції про захист культурних цінностей (1954 р.), вона охоплює рухомі та нерухомі цінності, що мають велике значення для культурної спадщини кожного народу, а також певні будівлі та центри зосередження культурних цінностей⁴⁰¹. Виходячи з цього визначення, природне середовище, як правило, не розглядається як культурна спадщина. Враховуючи це, можливість, що частина природного середовища, наприклад дерево, що має особливе значення, може вважатись культурною цінністю, розглядалась на Дипломатичній конференції, що призвело до прийняття Конвенції 1954 року⁴⁰². Крім того, такі об'єкти, як археологічні пам'ятки⁴⁰³, печери, що містять доісторичні зображення, або статуї, висічені у скелі, можна вважати як культурною цінністю, так і частиною природного середовища. Подібним чином, хоча природні об'єкти як такі не були включені до визначення культурних цінностей Гаазької конвенції 1954 року⁴⁰⁴; їх або їх частини можна розглядати як культурну цінність, якщо у іншому вони відповідають встановленим критеріям. Наприклад, стародавнє місто майя Калакмул у штаті Кампече, розташоване і розпорощене серед густого тропічного лісу, є водночас «центром зосередження культурних цінностей»⁴⁰⁵, зареєстрованим як культурна цінність, що знаходиться під особливою охороною, відповідно до Гаазької конвенції 1954 р.⁴⁰⁶, і внесене до переліку ЮНЕСКО як об'єкт природної і культурної всесвітньої спадщини⁴⁰⁷. У цьому випадку об'єкти всесвітньої спадщини можна вважати частиною природного середовища і, якщо вони відповідають визначенню культурних цінностей Гаазької конвенції 1954 р., їх або їх частини також можна розглядати як культурну цінність. Якщо вони не відповідають встановленим критеріям, їх не можна вважати культурними цінностями.

174. Частини природного середовища, наприклад, конкретні гори, ліси чи острови,⁴⁰⁸ можуть мати, незалежно від їх культурної цінності, певне духовне значення і певна частина населення може вважати їх священними. У таких випадках їх можна розглядати як місця відправлення культу, що охороняються Нормою 12.В, за умови, що вони становлять культурну або духовну спадщину народів.

і не обмежують застосування режимів «спеціального захисту» і «поширеного захисту», встановлених Гаазькою конвенцією про захист культурних цінностей 1954 року та, відповідно, Другим протоколом до неї (1999 р.).

⁴⁰¹ Гаазька конвенція про захист культурних цінностей (1954 р.), Ст. 1.

⁴⁰² J. Toman, *The Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict* [Захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту], Dartmouth Publishing Company, Brookfield (Vermont), 1996, p. 53, цитує дискусію під час Дипломатичної конференції 1954 р.; див. Intergovernmental Conference on the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, Records of the Conference Convened by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization [Міжурядова конференція з питань захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту. Матеріали Конференції, скликані Організацією Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та культури, відбувалась в Гаазі з 21 квітня по 14 травня 1954 року], Staatsdrukkerij en Uitgeverijbedrijf, The Hague, 1961, p. 115, para. 129.

⁴⁰³ Про захист підводних пам'яток, які викликають археологічний та історичний інтерес, див. Toman, *The Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict* [Захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту], p. 53.

⁴⁰⁴ На Дипломатичній конференції 1954 р. обговорювалось включення до сфери захисту Конвенції «природних об'єктів надзвичайної краси», але відмовились від цієї ідеї. Під час перегляду Гаазької конвенції про захист культурних цінностей (1954 р.) так само обговорювалось поширення сфери дії цього міжнародного договору і включення до нього «природної спадщини», але подальші кроки не були зроблені. Докладніше про причини такого рішення див. P.J. Boylan, *Review of the Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict (The Hague Convention of 1954)* [Огляд Конвенції із захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту (Гаазька конвенція 1954 року)], UNESCO Doc. CLT-93/WS/12, Paris, 1993, paras 18.8–18.10.

⁴⁰⁵ «Центри зосередження культурних цінностей» – це субкатегорія культурних цінностей, визначена у статті 1(с) Гаазької конвенції про захист культурних цінностей (1954 р.).

⁴⁰⁶ Див. ЮНЕСКО, Міжнародний реєстр культурних цінностей, що перебувають під спеціальним захистом, CLT/HER/CHP, 23 липня 2015 р., Розділ: Мексика, пункт II.1: <http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/pdf/Register2015EN.pdf>.

⁴⁰⁷ Тридцять дев'ять об'єктів всесвітньої спадщини зараз класифіковані як такі, що мають змішаний природний і культурний характер; це можна використати як орієнтири, щоб виявити інші приклади об'єктів, що розглядаються як природні пам'ятки і як культурні цінності.

⁴⁰⁸ Можливі приклади можна знайти, наприклад, у виданні: C. McLeod, P. Valentine and R. Wild (eds), *Sacred Natural Sites: Guidelines for Protected Area Managers* [Священні природні об'єкти: Рекомендації для менеджерів захищених територій], IUCN, Gland (Switzerland), 2008.

РОЗДІЛ 3. ЗАХИСТ, ЩО НАДАЄТЬСЯ ПРИРОДНОМУ СЕРЕДОВИЩУ ЯК ЦИВІЛЬНОМУ ОБ'ЄКТУ НОРМАМИ, ЯКІ СТОСУЮТЬСЯ МАЙНА СУПРОТИВНИКА

НОРМА 13 – ЗАБОРОНА ЗНИЩЕННЯ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА, ЯКЩО ЦЬОГО НЕ ВИМАГАЄ НАГАЛЬНА ВІЙСЬКОВА НЕОБХІДНІСТЬ

Забороняється знищення будь-якої частини природного середовища, окрім випадків, коли цього вимагає нагальна військова необхідність.

КОМЕНТАР

175. Застосування конкретно до природного середовища загальної звичаєвої норми, що забороняє знищення або захоплення власності супротивника, встановлено як норма звичаєвого міжнародного права, застосовна як у міжнародних, так і неміжнародних збройних конфліктах⁴⁰⁹. Загальна норма, що забороняє знищення або захоплення майна, яке є власністю супротивника, окрім випадків, коли цього вимагає нагальна військова необхідність, ґрунтується на положеннях статті 23(g) Гаазької конвенції 1907 року і статті 53 Четвертої Женевської конвенції 1949 року, причому остання застосовується на окупованій території.
176. Щодо зв'язку цієї норми з іншими нормами, слід відразу зазначити, що не можна посилатись на «нагальну військову необхідність» на підставі цієї норми, щоб виправдати знищення або заподіяння іншої шкоди частинам природного середовища, коли таке знищення або заподіяння шкоди заборонені іншими нормами. Зокрема, знищення внаслідок нападу регулюється нормами, що стосуються нападу (див. Норми 5–8 цих Керівних принципів); нагальна військова необхідність не може дозволяти напад на об'єкт, який не є військовою цілью⁴¹⁰. Так само забороняється застосовувати методи або засоби ведення бойових дій, які мають на меті заподіяти або, як можна очікувати, заподіють широкомасштабної, довготривалої і серйозної шкоди природному середовищу (Норма 2 цих Керівних принципів). Подібним чином знищення частин природного середовища, які розглядаються як об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення, обмежується спеціальним захистом, наданим таким об'єктам (Норма 10 цих Керівних принципів).

Знищення

177. На відміну від заборони заподіяння широкомасштабної, довготривалої і серйозної шкоди природному середовищу⁴¹¹, ця норма забороняє знищення майна супротивника, включно з будь-якою частиною природного середовища (і особливо природних ресурсів), якщо цього не вимагає нагальна військова необхідність, незалежно від того, чи заподіяна шкода досягає порогу широкомасштабної, довготривалої та серйозної шкоди. Наприклад, незважаючи на різні точки зору щодо того, чи знищення нафтових свердловин під час війни в Перській затоці у 1990–1991 роках досягало порогу широкомасштабної, довготривалої та серйозної шкоди⁴¹², існувала загальна згода щодо того, що це

409 Див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, Норма 43.В, коментар, сс. 144–145: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule43 і відповідна практика. Загальну звичаєву норму, що конкретно не стосується природного середовища, про знищення та захоплення майна супротивника див. там само, Норма 50 і коментар, pp. 175–176: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule50.

410 Див. порівняльний аналіз статті 23(g) Гаазької конвенції 1907 р. і статті 52(2) Додаткового протоколу I в роботі: Асоціація міжнародного права, Дослідницька група з питань ведення бойових дій у XXI столітті, “The conduct of hostilities and international humanitarian law: Challenges of 21st century warfare” [Ведення бойових дій і міжнародне гуманітарне право: Виклики війни XXI століття], pp. 348–349: «Оскільки звичаєва норма ідентична положенням статті 52 (2) Додаткового протоколу I, ми повинні зробити висновок, що сьогодні під час ведення бойових дій будь-яке знищення майна в результаті спрямованого на нього нападу регулюється положеннями статті 52 (2) Додаткового протоколу I. Інакше кажучи, у ситуаціях бойових дій нагальна військова необхідність не дозволяє нападати на об'єкт, який не є військовою цілью згідно зі статтею 52(2) Додаткового протоколу I та відповідної норми звичаєвого права». Див. також United States, Law of War Manual [США. Посібник з права збройних конфліктів], 2015, (оновлений у 2016 р.), pp. 586–593, para. 5.17: «Поза контекстом нападу застосовуються певні правила щодо захоплення та знищення майна ворога: майно ворога не можна захоплювати або знищувати, якщо цього не вимагає нагальна військова необхідність».

411 Ця заборона розглядається у Нормі 2 цих Керівних принципів.

412 Див., наприклад, Voithby, Weapons and the Law of Armed Conflict [Зброя і право збройного конфлікту], p. 84; і Hulme, War Torn Environment [Розорене війною довкілля], p. 172. Тоді також було зауважено, що Додатковий протокол I (а отже, його статті 35 та 55) не застосовується до цього конфлікту.

було порушенням заборони знищення майна супротивника за відсутності нагальної військової необхідності⁴⁴³. Загалом, знищення майна, включаючи майно, що є частиною природного середовища, може приймати різні форми, наприклад, підпалу або заподіяння іншої серйозної шкоди.

Майно, що включає частину природного середовища

178. Звичайна норма, яка захищає природне середовище від знищення, впливає, серед іншого, з положень статті 23(g) Гаазької конвенції 1907 року і статті 53 Четвертої Женевської конвенції, які застосовуються до майна супротивника. Майну супротивника дається широке визначення, як зазначено в коментарі МКЧХ (1958 р.) до статті 53 Четвертої Женевської конвенції (в контексті окупованої території): «заборона поширюється на знищення всього майна (нерухомого чи особистого майна), незалежно від того, чи знаходиться воно у приватній власності захищених осіб (які володіють ним індивідуально чи колективно), державній власності або власності органів влади (районів, муніципалітетів, провінцій тощо) чи кооперативних організацій»⁴⁴⁴. Різні частини природного середовища можуть в принципі відноситись до будь-якого з таких видів майна.
179. Оскільки складовим природного середовища може загрозувати особлива небезпека під час збройного конфлікту, варто підкреслити, що ця норма захищає природні ресурси від знищення або захоплення. Так, за оцінками ЮНЕП, з 1990 року щонайменше 35 збройних конфліктів частково фінансувались за рахунок експлуатації природних ресурсів⁴⁴⁵. Природні ресурси можуть включати не лише такі цінні сировинні матеріали, як деревину, золото та нафту, але й частини природного середовища, такі як вода та родючі землі⁴⁴⁶.

Нагальна військова необхідність

180. Принцип «військової необхідності» (military necessity) або «військової потреби» (military requirement) є невід'ємною складовою МГП⁴⁴⁷ і фігурує в багатьох положеннях Женевських конвенцій 1949 року⁴⁴⁸. Він дозволяє заходи, необхідні для досягнення законної воєнної цілі, проте не заборонені іншими нормами, маючи на увазі, що в умовах збройного конфлікту єдиною законною воєнною ціллю є послаблення воєнного потенціалу супротивника⁴⁴⁹. Той факт, що знищення могло б бути виправдане військовою необхідністю, відображено у більшості положень Женевських конвенцій, які стосуються

413 Див., наприклад, Міністерство оборони США, "Final Report to Congress on the Conduct of the Persian Gulf War, Appendix O on the Role of the Law of War" [Заключний звіт, представлений Конгресу, про ведення війни в Перській затоці. Додаток О про роль права війни], pp. 636–637; i Dinstein, *The Conduct of Hostilities under the Law of International Armed Conflict* [Ведення бойових дій відповідно до права міжнародних збройних конфліктів], p. 218. Див. також Hulme, *War Torn Environment* [Розорене війною довкілля], pp. 176–178. Щодо відповідальності держави, серед іншого, за екологічну шкоду у цьому контексті див. Рада Безпеки ООН, Рез. 687, 3 квітня 1991 р., пункт 16.

414 Pictet (ed.), *Commentary on the Fourth Geneva Convention* [Коментар до Четвертої Женевської конвенції], 1958, p. 301.

415 Програма ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП) 6 листопада 2017 р. відкрила онлайн курс з екологічної безпеки і збереження миру, www.unenvironment.org/news-and-stories/story/un-environment-launches-online-course-environmental-security-and-sustaining: «Конфлікти через природні ресурси є одними з найбільших викликів геополітики XXI століття і становлять серйозну загрозу безпеці людини. Принаймні 40 відсотків усіх внутрішніх збройних конфліктів за останні 65 років включали важливий аспект природних ресурсів. Починаючи з 1989 року, понад 35 великих збройних конфліктів фінансувались за рахунок доходів від ресурсів конфлікту». Див. також UNEP, *From Conflict to Peacebuilding: The Role of Natural Resources and the Environment* [ЮНЕП, Від конфлікту до миробудування: Роль природних ресурсів та природного середовища], UNEP, Nairobi, 2009, p. 5. Про вплив конфлікту на природні ресурси див. там само, pp. 15–18.

416 UNEP, *From Conflict to Peacebuilding: The Role of Natural Resources and the Environment* [ЮНЕП, Від конфлікту до миробудування: Роль природних ресурсів та природного середовища], p. 7, містить таке визначення природних ресурсів:

Природні ресурси – це фактичні або потенційні джерела багатства, що існують у природному стані, такі як деревина, вода, родюча земля, дика природа, мінерали, метали, каміння та вуглеводні. Природний ресурс вважається поновлюваним, якщо він поповнюється природними процесами зі швидкістю, порівнянною з його споживанням людьми чи іншими користувачами. Природний ресурс вважається непоновлюваним, якщо він існує у фіксованій кількості або коли він не може відновлюватись у масштабах, порівнянних з його споживанням.

417 Санкт-Петербурзька декларація 1868 року ставила мету досягти спільної згоди щодо «технічних меж, за яких військова необхідність повинна поступатися вимогам гуманності». Подібним чином у Преамбулі до Гаазької конвенції (IV) 1907 року зазначалось, що розробка проекту Конвенції була натхненна «бажанням зменшити лиха війни, наскільки це дозволяють воєнні вимоги».

418 Аналіз появи поняття «військова необхідність» в Женевських конвенціях див. ICRC, *Commentary on the First Geneva Convention* [МКЧХ, Коментар до Першої Женевської конвенції], 2016, para. 1112 and fn 74.

419 ICRC, *Handbook on International Rules Governing Military Operations* [МКЧХ, Довідник з міжнародних норм, що регулюють воєнні операції], ICRC, Geneva, 2013, p. 54.

захисту майна⁴²⁰. Згідно з цією нормою знищення частин природного середовища буде законним лише за умови дотримання певного високого стандарту військової необхідності. Відповідні положення міжнародного договору передбачають, що знищення повинно «вимагатись нагальною військовою необхідністю» (стаття 23(g) Гаазької конвенції 1907 року) або «стає абсолютно необхідним для проведення воєнних операцій» (стаття 53 Четвертої Женевської конвенції). Прикладом достатнього рівня військової необхідності для знищення частин природного середовища могло б бути те, що безпечні місця для військового табору знаходяться лише на вершинах зарослих лісом пагорбів, і щоб облаштувати табір, потрібно вирубати частину дерев.

⁴²⁰ ICRC, Commentary on the First Geneva Convention [МКЧХ, Коментар до Першої Женевської конвенції], 2016, para. 3013 and fn 202.

НОРМА 14 – ЗАБОРОНА ГРАБЕЖУ

Грабіж заборонений, в тому числі грабіж майна, яке є частиною природного середовища.

КОМЕНТАР

181. Загальна заборона грабежу, яка наведена тут і доповнена прямим посиланням на природне середовище, встановлена як норма звичаєвого міжнародного права, застосовна як у міжнародних, так і неміжнародних збройних конфліктах⁴²¹. Вона відображає, серед іншого, заборони грабежу у статтях 28 і 47 Гаазької конвенції 1907 р, статті 33(2) Четвертої Женевської конвенції 1949 р. та статті 4(2)(g) Додаткового протоколу II (1977 р.). Грабіж, крім того, є воєнним злочином відповідно до Статуту Міжнародного кримінального суду (1998 р.) як у міжнародних, так і неміжнародних збройних конфліктах⁴²².
182. Враховуючи, що складові природного середовища можуть бути об'єктом власності, тобто бути «майном» (наприклад, худоба чи земельні ділянки), заборона грабежу поширюється на ті частини природного середовища, які є майном.

Грабіж

183. Термін «грабіж» (pillage) означає привласнення або набуття фізичною особою суспільної чи приватної власності без явної, чи такої, що мається на увазі, згоди власника, з порушенням МГП⁴²³, і не обов'язково передбачає застосування сили чи насильства⁴²⁴. Заборона поширюється як на організовані грабежі за дозволом або наказом сторони конфлікту, так і на окремі акти грабежу, незалежно від того, вчиняються вони цивільними особами чи військовослужбовцями⁴²⁵. Як зазначив Міжнародний кримінальний трибунал щодо колишньої Югославії (МКТЮ), заборона грабежу «поширюється як на мародерство, вчинене окремими солдатами для власної вигоди, так і на організоване захоплення майна в рамках системної економічної експлуатації окупованої території»⁴²⁶. Слід зауважити, що в документі МКС «Елементи злочинів» (2000 р.) термін «пограбування» (pillaging) визначений як акт привласнення певного майна без згоди власника з наміром позбавити власника його майна та привласнити майно для приватного чи особистого користування⁴²⁷. На думку МКЧХ елемент умислу («з наміром») можна розглядати як надмірно обмежувальний⁴²⁸, оскільки він не охоплює низки

421 Див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, Норма 52 та коментар, с. 182: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule52 і відповідна практика.

422 Статут Міжнародного кримінального суду (1998), Ст. 8(2)(b)(xvi) та (e)(v). Див. також J.G. Stewart, Corporate War Crimes: Prosecuting Pillage of Natural Resources [Корпоративні воєнні злочини: переслідування за грабіж природних ресурсів], Open Society Foundations, New York, 2011.

423 Якщо такі дії не підпадають під один із трьох винятків, передбачених цим розділом, вони будуть порушенням МГП.

424 ICRC, Commentary on the First Geneva Convention [МКЧХ, Коментар до Першої Женевської конвенції], 2016, para. 1494 and fn 26, які цитують, зокрема, МКТЮ, Справа Хаджихасановича (Hadžihasanović case), Судове рішення, 2006 р., пункт 49. Див. також A.A. Steinhamm, "Pillage" [Грабіж], у виданні R. Bernhardt (ed.), Encyclopedia of Public International Law [Енциклопедія міжнародного публічного права], Vol. III, North Holland, Amsterdam, 1997, p. 1029, де зазначено, що «поняття привласнення або отримання проти волі власника ... з наміром неправомірної вигоди є невід'ємною частиною ідеї грабежу» (виділено автором).

425 ICRC, Commentary on the First Geneva Convention [МКЧХ, Коментар до Першої Женевської конвенції], 2016, para. 1495.

426 Міжнародний кримінальний трибунал щодо колишньої Югославії, Прокурор проти Делаліча та ін. (Prosecutor v. Delalić et al), Судова палата, Рішення, 16 листопада 1998 р., пункт 590. Як приклад організованого грабежу, див. Міжнародний військовий трибунал для Німеччини (Нюрнберг), Справа великих воєнних злочинців (Case of the Major War Criminals), Рішення, 1946 р.

427 Міжнародний кримінальний суд, документ «Елементи злочинів» (2000 р.), Ст. 8(2)(b)(xvi), згідно з яким «пограбування» включає такі складові: злочинець привласнив певне майно; злочинець мав намір позбавити власника майна та привласнити його для приватного чи особистого користування; і привласнення відбулося без згоди власника.

428 З цього питання див. Stewart, Corporate War Crimes [Корпоративні воєнні злочини], pp. 19–20. Спеціальний суд для Сьєрра-Леоне також зайняв позицію, що «вимога «приватного або особистого користування» є надмірно обмежувальною і не повинна бути елементом злочину грабежу»: Справа Бріма та інші (Brima and Others case), Рішення, 20 червня 2007 р., пункт 754, і Справа Фофана та інші (Fofana and Others case), Рішення, 2 серпня 2007 р., пункт 160. Див. також O. Radics and C. Bruch, "The law of pillage, conflict resources, and jus post bellum [Право грабежу, конфліктні ресурси та jus post bellum] у збірнику C. Stahn, J. Iverson and J.S. Easterday (eds), Environmental Protection and Transitions from Conflict to Peace: Clarifying Norms, Principles, and Practices [Захист навколишнього середовища та перехід від конфлікту до миру: роз'яснення норм, принципів та практики], Oxford University Press, Oxford, 2017, p. 149.

ситуацій, які судами і трибуналами після Другої світової війни кваліфікувались як грабіж або мародерство⁴²⁹.

184. Зауважимо, однак, що певні норми МГП дозволяють законне заволодіння майном, і такі обставини слід відрізнити від грабежу. По-перше, у міжнародних збройних конфліктах сторони можуть захоплювати як воєнні трофеї будь-яке рухоме суспільне майно супротивника, яке може бути використано для воєнних операцій, наприклад зброю та боеприпаси, якщо їх брати для державних, а не приватних потреб⁴³⁰. По-друге, як у міжнародних, так і в неміжнародних збройних конфліктах майно супротивника може бути законно знищене або присвоєне, якщо цього вимагає нагальна військова необхідність⁴³¹. Нарешті, у міжнародних збройних конфліктах окупаційні сили можуть законно використовувати ресурси окупованої території в межах права окупації, наприклад для утримання та потреб окупаційної армії⁴³². Крім цих перелічених винятків, привласнення суспільної чи приватної власності під час збройного конфлікту окремою особою без згоди власника є грабежем⁴³³.

Захищене майно

185. Заборона грабежу поширюється на привласнення майна, яке перебуває у будь-якій власності. Щоб бути захищеним, привласнюваний об'єкт повинен бути об'єктом права власності, проте термін «майно» слід розуміти розширено, щоб охопити всі об'єкти, які перебувають у власності приватних осіб, громад або держави⁴³⁴.
186. Цінні природні ресурси є частиною природного середовища, та історія підтверджує, що їм особливо загрожує незаконне присвоєння в небезпечних умовах збройного конфлікту, враховуючи, що вони дають можливість значного збагачення⁴³⁵. Природні ресурси часто становлять суспільну власність і, таким чином, захищені цією нормою від грабежу відповідно до зазначених вище норм МГП, що регулюють законне заволодіння майном супротивника⁴³⁶. Так, систематичне видобування запасів

429 Див., наприклад, Сінгапур, Апеляційний суд. Справа N.V. de Bataafsche Petroleum Maatschappij та інші проти Комісії з питань заподіяної війною шкоди (Справа про запаси нафти Сінгапуру), Рішення, 13 квітня 1956 р., передруковано в American Journal of International Law, Vol. 51, No. 4, 1957, pp. 802–815; Військовий трибунал США в Нюрнберзі, США проти Альфреда Круппа та інших (US v. Alfried Krupp and Others) (Процес Круппа), Рішення, 1948, передруковано в Law Reports of Trials of War Criminals, Vol. X: The I.G. Farben and Krupp Trials, 1949, p. 73; і Військовий трибунал США в Нюрнберзі, США проти Крауха та інших (US v. Krauch and Others) (Процес I.G. Farben), Рішення, 1948, передруковано в Law Reports of Trials of War Criminals, Vol. X: The I.G. Farben and Krupp Trials, p. 4.

430 Див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, Норма 49, с. 173: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rule49: «Сторони конфлікту можуть захоплювати як воєнні трофеї воєнне обладнання, що належить супротивнику». Див. також ICRC, Commentary on the First Geneva Convention [МКЧХ, Коментар до Першої Женевської конвенції], 2016, para. 1496. Цей виняток докладніше розглядається у Нормі 15 цих Керівних принципів.

431 Цей виняток випливає із статті 23(g) Гаазької конвенції 1907 р. і виражений як звичаєва норма в дослідженні Henckaerts/ Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Vol. I, Норма 50, p. 175: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rule50. Цей виняток докладніше розглядається у Нормі 13 цих Керівних принципів.

432 Див. Гаазьку конвенцію (1907 р.), Ст. 52, 53 і 55; і Четверту Женевську конвенцію (1949 р.), Ст. 55 і 57. Цей виняток докладніше розглядається у Нормі 15 цих Керівних принципів. З цього питання див. E.K.D. Santerre, “From confiscation to contingency contracting: Property acquisition on or near the battlefield” [Від конфіскації до укладення контрактів на випадок надзвичайних ситуацій: привласнення майна на полі бою або біля нього], Military Law Review, Vol. 124, 1989, pp. 117–122; W.G. Downey, Jr., “Captured enemy property: Booty of war and seized enemy property” [Здобуте майно супротивника: воєнні трофеї та захоплене майно противника], American Journal of International Law, Vol. 44, 1950, pp. 496–499; R. Dolzer, “Requisitions” [Реквізиції], в енциклопедії R. Bernhardt (ed.), Encyclopedia of Public International Law [Енциклопедія міжнародного публічного права], Vol. III, North Holland, Amsterdam, 1997, pp. 205–208; A. McDonald and N. Brollowski, “Requisitions” [Реквізиції] в енциклопедії R. Wolfrum (ed.), Max Planck Encyclopedia of Public International Law [Енциклопедія міжнародного публічного права Інституту Макса Планка], Oxford University Press, Oxford, April 2011; G. von Glahn, The Occupation of Enemy Territory: A Commentary on the Law and Practice of Belligerent Occupation [Окупація ворожої території: Коментар до права та практики воєнної окупації], University of Minnesota Press, Minneapolis, 1967, pp. 176–183 (суспільна власність), 185–191 (приватна власність); and E.H. Feilchenfeld, The International Economic Law of Belligerent Occupation [Міжнародне економічне право воєнної окупації], Carnegie Endowment for International Peace, Washington, D.C., 1942, pp. 30–41, 50–51 (приватна власність), 57 (суспільна власність).

433 ICRC, Commentary on the First Geneva Convention [МКЧХ, Коментар до Першої Женевської конвенції], 2016, para. 1496.

434 Широке тлумачення терміну «майно» див. Pictet, Commentary on the Fourth Geneva Convention [Коментар до Четвертої Женевської конвенції], 1958, pp. 226–227.

435 Обговорення ролі природних ресурсів і природного середовища у конфлікті див. UNEP, From Conflict to Peacebuilding: The Role of Natural Resources and the Environment [ЮНЕП, Від конфлікту до миробудування: Роль природних ресурсів та природного середовища], 2009.

436 Справи про грабіж природних ресурсів див., наприклад, МС ООН, Збройні дії на території Конго (Демократична Республіка Конго проти Уганди), Рішення, 19 грудня 2005, пункти 237–250, зокрема пункт 245, у якому Суд встановив, що мародерство, розкрадання та експлуатація природних ресурсів у Демократичній Республіці Конго є порушенням јus

нафти та незаконну експлуатацію природних ресурсів, таких як золото і алмази, міжнародні та національні суди визнають грабежем⁴³⁷. Як показує цей приклад, ця норма забезпечує прямий захист природному середовищу, але може надавати й непрямий захист, наприклад, коли процес видобування природних ресурсів завдає шкоди навколишній флорі та фауні.

in bello, і вказав на заборону грабежу у статті 47 Гаазької конвенції 1907 р. та статті 33 Четвертої Женевської конвенції 1949 р. Див. також Комісія ООН з питань воєнних злочинів, History of the United Nations War Crimes Commission and the Development of the Laws of War [Історія Комісії ООН з питань воєнних злочинів та розвиток законів війни], His Majesty's Stationery Office, London, 1948, р. 496, де Комісія ООН з питань воєнних злочинів звинувачує німецьких адміністраторів у грабежі лісів в окупованій Польщі за їх причетність до «масової вирубки польської деревини в обсягах, що значно перевищують необхідні для збереження лісових ресурсів країни». Більше загальної інформації про грабiж природних ресурсів, див. P. Le Billon, Wars of Plunder: Conflicts, Profits and the Politics of Resources [Грабiжницькі війни: конфлікти, прибутки та політика ресурсів], Hurst, London, 2012; M.A. Lundberg, "The plunder of natural resources during war: A war crime?" [Розкрадання природних ресурсів під час війни: воєнний злочин?], Georgetown Journal of International Law, Vol. 39, No. 3, 2008, pp. 495–525; i Radics/Bruch, "The law of pillage, conflict resources, and jus post bellum" [Право грабежу, конфліктні ресурси та jus post bellum], pp. 143–168.

⁴³⁷ Див. Сінгапур, Апеляційний суд. Справа N.V. de Bataafsche Petroleum Maatschappij та інші проти Комісії з питань заподіяної війною шкоди (Справа про запаси нафти Сінгапуру), Рішення, 13 квітня 1956 р., передруковано в American Journal of International Law, Vol. 51, No. 4, 1957, pp. 802–815; і МС ООН, Збройні дії на території Конго (Демократична Республіка Конго проти Уганди), Рішення, 19 грудня 2005 р., пункт 250.

НОРМА 15 – НОРМИ, ЩО СТОСУЮТЬСЯ ПРИВАТНОЇ ТА СУСПІЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ, ВКЛЮЧНО З ПРИРОДНИМ СЕРЕДОВИЩЕМ, У ВИПАДКУ ОКУПАЦІЇ

На окупованій території:

- A. дозволяється конфіскувати рухому суспільну власність, яку можна використовувати для воєнних операцій, включно з об'єктами, що є частиною природного середовища;
 - B. нерухомою суспільною власністю, включно з об'єктами, які є частиною природного середовища, слід керувати відповідно до норми про узуфрукт; та
 - C. приватну власність, включно з об'єктами, які є частиною природного середовища, необхідно поважати і вона не підлягає конфіскації;
- окрім випадків, коли знищення або захоплення такої власності вимагає нагальна військова необхідність.

КОМЕНТАР

187. Ця загальна норма, яка наведена тут і доповнена прямим посиланням на природне середовище, встановлена як норма звичаєвого міжнародного права, застосовна у міжнародних збройних конфліктах⁴³⁸. Вона відображає, серед іншого, зобов'язання, окреслені у статтях 46, 52, 53 і 55 Гаазької конвенції 1907 р. і статтях 53 і 55 Четвертої Женевської конвенції 1949 р.
188. Ця норма визначає, у випадку окупації, заборони знищення, захоплення та привласнення майна, окреслені Нормами 13 і 14 цих Керівних принципів. Відповідно, сфера її застосування вужча порівняно з двома більш загальними нормами, які застосовуються як до суспільної, так і приватної власності, як на окупованій території, так і на власній території сторони конфлікту, і як у міжнародних, так і неміжнародних збройних конфліктах. Натомість ця норма застосовується виключно на окупованій території в контексті міжнародного збройного конфлікту⁴³⁹. Крім того, Норми 15.A і 15.B застосовуються виключно до суспільної власності, тоді як Норма 15.C застосовується виключно до приватної власності.

Норма 15.A

189. Ця норма передбачає можливість конфіскації рухомого майна, що перебуває у суспільній власності, яке можна використовувати для воєнних операцій. Дієслово «конфіскувати» означає заволодіння майном без зобов'язання виплати компенсації державі, якій належало таке майно⁴⁴⁰. Майно також можна знищити або захопити за певних обставин (див. пункт 197 цих Керівних принципів).
190. У Гаазькій конвенції 1907 р. рухоме суспільне майно визначається як «гроші, фонди та цінні папери, які є виключно власністю держави, склади зброї, транспортні засоби, виробничі запаси та загалом все рухоме майно, яке перебуває у власності держави і може бути використане для воєнних операцій»⁴⁴¹. Важливе застереження до цього визначення полягає в тому, що майно муніципалітетів, релігійних, благодійних, освітніх, мистецьких і наукових установ, навіть якщо воно перебуває у державній (тобто суспільній) власності, для цілей цієї норми слід розглядати як приватну власність, яка не підлягає конфіскації⁴⁴².
191. Об'єкти, які є частиною природного середовища, наприклад, худоба, що належить збройним силам, могли б підпадати під це визначення рухомого суспільного майна.

⁴³⁸ Див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Норма 51, коментар, с. 178: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule51 і відповідна практика.

⁴³⁹ У центрі уваги цієї норми – майно на окупованій території. Обговорення цієї та інших тем, що стосуються захисту природного середовища в умовах окупації, див. ILC, Draft Principles on the Protection of the Environment in Relation to Armed Conflicts [Комісія з міжнародного права, Проекти принципів захисту навколишнього середовища у зв'язку зі збройними конфліктами] (2019), Принципи 20, 21, 22 і коментар, pp. 265–280.

⁴⁴⁰ Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, коментар до Норми 51, с. 178: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule51. Див. також Santerre, "From confiscation to contingency contracting: Property acquisition on or near the battlefield" [Від конфіскації до укладення контрактів на випадок надзвичайних ситуацій: набуття майна на полі бою або біля нього], р. 120; та Downey, "Captured enemy property: Booty of war and seized enemy property" [Здобуте майно супротивника: воєнні трофеї та захоплене майно противника], р. 496.

⁴⁴¹ Гаазька конвенція 1907 р., Ст. 53.

⁴⁴² Там само, ст. 56.

Норма 15.В

192. Згідно з цією нормою нерухомою суспільною власністю слід управляти відповідно до норми про узуфрукт за тими винятками, коли посягання на суспільну власність прямо дозволяється іншими чинними положеннями МГП (див. пункт 197 цих Керівних принципів).
193. Норми, що стосуються нерухомої суспільної власності та узуфрукту, кодифіковані в Гаазькій конвенції 1907 р.: «Окупуюча держава розглядається лише як управляючий і узуфруктуарій адміністративних будівель, нерухомості, лісів та сільськогосподарських угідь, які належать державі-супротивнику і знаходяться на окупованій території. Окупуюча держава повинна зберігати капітальну вартість такого майна і управляти ним згідно з нормами узуфрукту»⁴⁴³.
194. Таким чином, частини природного середовища, прямо захищені цією нормою, включають сільськогосподарські угіддя і ліси. Крім того, в типовому випадку природні ресурси ймовірніше відносяться до нерухомого, ніж до рухомого майна⁴⁴⁴, таким чином, будуть прямо захищені цією нормою і підлягають контролю за їх використанням згідно з правилом узуфрукту, коли вони є нерухомою суспільною власністю ворожої держави. Відповідно, судовою практикою визнано, що забороняється експлуатація природних ресурсів на окупованих територіях, яка виходить за межі права узуфрукту, тобто надмірне споживання ресурсів, у тому числі без урахування потреб місцевої економіки⁴⁴⁵.

Норма 15.С

195. Ця норма передбачає, що потрібно поважати приватну власність і вона не підлягає конфіскації, хоча може бути знищена або захоплена за певних обставин (див. пункт 197 цих Керівних принципів). Зокрема, заборона конфіскації не означає, що приватну власність взагалі не можна захопити, реквізувати або експропріювати, але існують чіткі вимоги, коли це можна робити. Забороняється «конфіскація», що означає привласнення без компенсації. Отже, присвоєння приватної власності може бути дозволене за інших обставин, а саме: реквізиція в натурі можлива за умови компенсації відповідно до статті 52 Гаазької конвенції 1907 р.; або майно може бути захоплене, але повинно бути повернене з визначеним відшкодуванням після укладення миру відповідно до статті 53(2) Гаазької конвенції або згідно з чинними законами країни, відповідно до статті 43 цієї Конвенції⁴⁴⁶.

⁴⁴³ Там само, Ст. 55.

⁴⁴⁴ Див., наприклад, Сінгапур, Апеляційний суд. Справа N.V. de Bataafsche Petroleum Maatschappij та інші проти Комісії з питань заподіяної війною шкоди (Справа про запаси нафти Сінгапуру), Рішення, 13 квітня 1956 р., передруковано в American Journal of International Law, Vol. 51, No. 4, 1957, pp. 802–815, в якому було визнано, що запаси нафти в захопленій Японією Нідерландській Ост-Індії не є рухомими об'єктами у значенні статті 53 Гаазької конвенції 1907 р.: «Нафта в надрах, яка є нерухомою і не доступна для прямого військового використання, не є «боєприпасом» у значенні Статті 53».

⁴⁴⁵ Див., наприклад, Нюрнберзький військовий трибунал, Суди над воєнними злочинцями у Нюрнберзькому військовому трибуналі відповідно до Закону №10 Контрольної ради (жовтень 1946 р. – квітень 1949 р.), US Government Printing Office, Washington, D.C., 1950, Vol. VI: The Flick case (Процес Фліка); там само, Vol. VII, VIII: The I.G. Farben case (Процес I.G. Farben); і там само, Vol. IX: The Krupp case (Процес Круппа). Зазначимо також, що коли бойові дії відбуваються на окупованій території таким чином, що застосовується стаття 53 Четвертої Женевської конвенції, ця стаття дозволяє знищення майна (включаючи природні ресурси) окупаційною владою, коли таке знищення стає абсолютно необхідним для проведення воєнних операцій. У низці військових посібників також зазначається, що окупуюча держава не може користуватись суспільним майном на окупованій території у спосіб, який зменшує його капітальну вартість, див., наприклад, Canada, Law of Armed Conflict at the Operational and Tactical Levels [Канада. Право збройних конфліктів на оперативному та тактичному рівнях], 2001, p. 12–12, para. 12.43; New Zealand, Manual of Armed Forces Law: Law of Armed Conflict [Нова Зеландія, Посібник із законодавства про збройні сили: право збройного конфлікту], Vol. 4, 2017, p. 9–6; United Kingdom, The Joint Service Manual of the Law of Armed Conflict [Сполучене Королівство, Загальновійськовий посібник з права збройних конфліктів], 2004, p. 303, para. 11.86; і United States, Law of War Manual [США. Посібник з права збройних конфліктів], 2015, (оновлений у 2016 р.), pp. 810–811, para. 11.18.5.2. Див. також United States, “Department of State Memorandum of Law on Israel’s Right to Develop New Oil Fields in Sinai and the Gulf of Suez” [США. «Юридичний меморандум Державного департаменту щодо права Ізраїлю на розробку нових родовищ нафти на Синаї та у Суецькій затоці»], International Legal Materials, Vol. 16, No. 3, May 1977, pp. 733–753. Про недавню справу щодо способу, яким узуфруктарій повинен управляти природними ресурсами, і яка частково розходиться з цією практикою, див. Ізраїль, Верховний суд, Еш Дін - волонтери за права людини та інші проти командувача Силами ЦАГАЛЬ на Західному березі та інших (Yesh Din – Volunteers for Human Rights and Others v. Commander of the IDF Forces in the West Bank and Others), Рішення, 26 грудня 2011 р.; Див. також Y. Dinstein, The International Law of Belligerent Occupation [Міжнародне право воєнної окупації], 2nd ed., Cambridge University Press, Cambridge, 2019, pp. 233–235. Окремі елементи рішення Верховного суду Ізраїлю – зокрема його тлумачення та застосування Статті 55 Гаазької конвенції 1907 р. – були оскаржені деякими вченими. Див., наприклад, Юридичний висновок експертів, Єрусалим, січень 2012 р., cc. 35–53: <https://s3-eu-west-1.amazonaws.com/files.yesh-din.org/מבוא/מבוא/Quarries+Expert+Opinion+English.pdf>.

⁴⁴⁶ Норми, якими регулюються таке привласнення та компенсації, див. Гаазька конвенція 1907 р. (1907), Ст. 53. Аналогічно, про реквізиції, див. там само, Ст. 52.

196. Частини природного середовища – такі як природні ресурси, сільськогосподарські угіддя та худоба – ймовірно, будуть власністю приватних осіб або приватних організацій і, як такі, будуть прямо захищені цією нормою.

Нагальна військова необхідність

197. Знищення або захоплення суспільної та приватної власності, про яке йдеться вище, дозволяється у випадку, коли цього вимагає нагальна військова необхідність⁴⁴⁷. Інакше кажучи, Норми 15.A, 15.B і 15.C впливають на відповідне право законного знищення або захоплення такої власності, коли такого знищення або захоплення вимагає нагальна військова необхідність. Таке знищення, проте, обмежується тим порогом рівня руйнувань, що встановлений повною забороною заподіяння широкомасштабної, довготривалої та серйозної шкоди природному середовищу⁴⁴⁸.

⁴⁴⁷ Що буде законною військовою необхідністю, визначається статтями 52 і 53 Гаазької конвенції 1907 р. і статтями 53 і 55 Четвертої Женевської конвенції 1949 р. (за умови їх застосовності). Наприклад, критерій військової необхідності у статті 53 Четвертої Женевської конвенції сформульований таким чином: «Будь-яке знищення окупаційною державою рухомого чи нерухомого майна, що є індивідуальною або колективною власністю приватних осіб чи держави, або інших громадських установ чи соціальних або кооперативних організацій, забороняється, за винятком випадків, коли знищення стає абсолютно необхідним для проведення воєнних операцій».

⁴⁴⁸ Ця заборона розглядається в Нормі 2 цих Керівних принципів.

РОЗДІЛ 4. ДОДАТКОВИЙ ЗАХИСТ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА ЗГІДНО З НОРМАМИ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА

НОРМА 16 – ЗАСТЕРЕЖЕННЯ МАРТЕНСА ЩОДО ЗАХИСТУ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА

У випадках, не врегульованих міжнародними угодами, природне середовище залишається під захистом і дією принципів міжнародного права, які випливають з усталеного звичаю, принципів гуманності і диктату суспільної свідомості.

КОМЕНТАР

198. Ця норма впливає із застереження Мартенса, вперше включеного до Преамбули Гаазької конвенції II (1899 р.), а згодом – до Преамбули Гаазької конвенції IV (1907 р.), положень про денонсацію Женевських конвенцій (1949 р.)⁴⁴⁹, статті 1(2) Додаткового протоколу I (1977 р.) і Преамбули Додаткового протоколу II (1977 р.)⁴⁵⁰. МС ООН прийшов до висновку, що застереження Мартенса має звичаєвий характер⁴⁵¹. Норма 16 вперше була сформульована у виданій в 1994 році праці МКЧХ *Guidelines for Military Manuals and Instructions on the Protection of the Environment in Times of Armed Conflict* (МКЧХ, Керівні принципи щодо захисту навколишнього середовища під час збройних конфліктів [для включення] у військові статuti та інструкції)⁴⁵².
199. Значення застереження Мартенса залишається предметом дискусій⁴⁵³. Стверджувалось, що застереження Мартенса і особливо вирази «закони гуманності» (laws of humanity) і «вимоги суспільної свідомості» (requirements of the public conscience) (як вони сформульовані в деяких версіях застереження Мартенса) окремо або у поєднанні мають автономне нормативне значення відповідно до міжнародного права⁴⁵⁴. Термін «закони гуманності» асоціювався з поняттям «елементарні міркування людяності», тоді як вважалося, що термін «вимоги суспільної свідомості» було запропоновано через те, що він вживався у мотивації держав, організацій або окремих осіб, що призвела до прийняття міжнародних договорів у сфері міжнародного гуманітарного права. На протипагу думці, що «закони гуманності» і «вимоги суспільної свідомості» є потенційно автономними джерелами міжнародного права, стверджувалось, що застереження Мартенса не впливає на систему джерел міжнародного права, а функціонує в межах тріади джерел (міжнародні договори, звичаєве право, загальні принципи права), як зазвичай розуміють перелік у статті 38(1) (a)–(c) Статуту МС ООН (1945 р.).
200. Застереження Мартенса, як мінімум, можна вважати нагадуванням про триваючу дію звичаєвого міжнародного права поряд з міжнародним договірним правом. Слід враховувати, що, незважаючи на кількість питань, які докладно регулюються сьгодні гуманітарним договірним правом, жодна кодифікація не може бути повною. Тому цю норму слід вважати такою, що прямо заперечує *argumentum e contrario* про те, що дозволено все, що явно не забороняється договірним правом. Крім

449 Перша Женевська конвенція (1949 р.), Ст. 63; Друга Женевська конвенція (1949 р.), Ст. 62; Третя Женевська конвенція (1949 р.), Ст. 142; Четверта Женевська конвенція (1949 р.), Ст. 158.

450 Застереження Мартенса згадується також в інших міжнародних договорах, наприклад, у преамбулах Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї (1980 р.) в редакції 2001 р. та Конвенції про касетні боеприпаси (2008 р.). Див. також Doswald-Beck (ed.), *San Remo Manual on International Law Applicable to Armed Conflicts at Sea* [Посібник Сан-Ремо з міжнародного права, що застосовується до збройних конфліктів на морі], р. 7, para. 2.

451 Див. ICJ, *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons*, Advisory Opinion [МС ООН. Законність застосування або погрози застосування ядерної зброї. Консультативний висновок], 8 July 1996, para. 84.

452 ICRC, *Guidelines for Military Manuals and Instructions on the Protection of the Environment in Times of Armed Conflict* [МКЧХ, Керівні принципи щодо захисту навколишнього середовища під час збройних конфліктів [для включення] у військові статuti та інструкції], para. 7.

453 Детальний огляд різних поглядів на тлумачення застереження Мартенса в контексті захисту природного середовища, див. ILC, *Draft Principles on the Protection of the Environment in Relation to Armed Conflicts* [Комісія з міжнародного права, Проекти принципів захисту навколишнього середовища у зв'язку зі збройними конфліктами] (2019), Принцип 12 і коментар, pp. 247–250.

454 Ці та інші зауваження щодо значення застереження Мартенса, див. ICRC, *Commentary on the First Geneva Convention* [МКЧХ, Коментар до Першої Женевської конвенції], 2016, paras 3290–3298, де наведені опущені тут посилання. Наведений коментар до Норми 16 відображає ці пункти коментарів до Статті 63.

того, це застереження слід розглядати, як таке, що підкреслює динамічні чинники МГП, підтверджуючи застосування принципів і норм МГП до нових ситуацій або до розвитку технологій, навіть якщо вони не розглядаються чи конкретно не розглядаються договірним правом. Таке розуміння особливо актуальне для захисту природного середовища, оскільки завдяки досягненням науки і техніки знання людства про наслідки воєнних дій для довкілля постійно поглиблюються.

201. Принципи міжнародного права, які впливають з усталеного звичаю, принципів гуманності і диктату суспільної свідомості, сьогодні розуміють як такі, що поширюються на визнання важливості захисту природного середовища⁴⁵⁵. Таке розуміння спирається як на нерозривний зв'язок між виживанням цивільних осіб та комбатантів і станом природного середовища, у якому вони живуть, так і на необхідність захищати природне середовище саме по собі, відповідно до диктату суспільної свідомості⁴⁵⁶.

455 Про таке розуміння див. UNEP, *Protecting the Environment during Armed Conflict: An Inventory and Analysis of International Law* [ЮНЕП, *Захист навколишнього середовища під час збройного конфлікту: Опис та аналіз міжнародного права*], pp. 46–47; Droege/Tougas, “The protection of the natural environment in armed conflict: Existing rules and need for further legal protection” [Захист природного середовища у період збройного конфлікту: існуючі норми і необхідність додаткового правового захисту], p. 40; P. Sands, *Principles of International Environmental Law* [Принципи міжнародного права навколишнього середовища], Cambridge University Press, Cambridge, 1994, p. 311; S. Vöneky, “Peacetime environmental law as a basis of state responsibility for environmental damage caused by war” [Екологічне право мирного часу як основа відповідальності держави за екологічну шкоду, завдану війною], у виданні J.E. Austin and C.E. Bruch (eds), *The Environmental Consequences of War: Legal, Economic, and Scientific Perspectives* [Екологічні наслідки війни: юридичні, економічні та наукові підходи], Cambridge University Press, Cambridge, 2000, p. 218; і M. Bothe, “The protection of the environment in times of armed conflict: Legal rules, uncertainty, deficiencies, and possible developments” [Захист природного середовища в період збройного конфлікту: правові норми, невизначеність, недолки та можливі зміни], p. 6: «в наш час «диктат суспільної свідомості» безумовно включає занепокоєння станом природного середовища». Див. також Другий Всесвітній Конгрес з охорони природи, Амман, 4–11 жовтня 2000 р., Рекомендація 2.97, Застереження Мартенса щодо охорони навколишнього середовища передбачає:

Поки не буде прийнятий більш повний міжнародний кодекс з охорони природного середовища, то у випадках, не врегульованих міжнародними угодами та правилами, біосфера і всі її складові елементи та процеси залишаються під захистом і дією принципів міжнародного права, що впливають із усталеного звичаю, диктату суспільної свідомості і принципів та фундаментальних цінностей людства, що виступають вартівими [природи] для теперішнього та майбутніх поколінь.

Див. також ICJ, *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, Advisory Opinion* [МС ООН. Законність застосування або погрози застосуванням ядерної зброї. Консультативний висновок], 8 July 1996, para. 87: «Нарешті, Суд вказує на застереження Мартенса, у триваючій дійсності та застосуванні якого не можна сумніватися, як на підтвердження того, що принципи та норми гуманітарного права застосовуються до ядерної зброї». Слід зазначити, що МС ООН у своєму висновку врахував вплив ядерної зброї на природне середовище, і тому застосування положення Мартенса «до ядерної зброї» можна трактувати як таке, що стосується охорони природного середовища. Про держави, що займають подібну позицію в контексті роботи Комісії з міжнародного права над питанням захисту природного середовища у зв'язку зі збройними конфліктами, див. заяви, подані Шостому комітету Генеральної Асамблеї ООН: Німеччини, 74-а сесія, пункт 79 порядку денного, 5 листопада 2019 р.; Мексики, 74-а сесія, пункт 79 порядку денного, 1 листопада 2019 р.; Норвегії, 74-а сесія, пункт 79 порядку денного, 31 жовтня 2019 р.; і Перу, 74-а сесія, пункт 79 порядку денного, 5 листопада 2019 р. Див. також заяву Канади на Конференції з питань охорони природного середовища та права війни, Лондон, 3 червня 1992 р. Деякі держави мали іншу точку зору, див. заяви, подані Шостому комітету Генеральної Асамблеї ООН: Білорусі, 74-а сесія, пункт 79 порядку денного, 1 листопада 2019 р.; і Російської Федерації, 74-а сесія, пункт 79 порядку денного, 5 листопада 2019 р.

456 Вираз суспільної свідомості щодо необхідності захисту природного середовища звучить у мотивації прийняття документів та рішень, приклади яких наведені у Вступі до цих Керівних принципів, виноска 5, і пункт 42, виноска 94.

РЕКОМЕНДАЦІЯ 17 – УКЛАДЕННЯ УГОД, СПРЯМОВАНИХ НА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОДАТКОВОГО ЗАХИСТУ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА

Сторони конфлікту повинні намагатись укласти угоди, які забезпечать додатковий захист природного середовища в ситуаціях збройного конфлікту.

КОМЕНТАР

202. Ця рекомендація базується на численних нормах МГП, які заохочують та полегшують укладення спеціальних угод воюючими сторонами з метою посилення захисту цивільних осіб та цивільних об'єктів, включаючи частини природного середовища, у ситуаціях збройного конфлікту. Стосовно міжнародних збройних конфліктів положення чотирьох Женевських конвенцій (1949 р.) нагадують, що «Високі Договірні Сторони можуть укладати інші спеціальні угоди з будь-якого питання, що його вони вважали б за доцільне врегулювати окремо»⁴⁵⁷. На підставі цих положень можуть укладатись численні різноманітні угоди між державами – учасницями Женевських конвенцій, включно зі згаданими далі (проте не обмежуючись ними). Поняття «спеціальні угоди» слід розуміти в дуже широкому сенсі, без обмежень формою угоди або часом її укладення⁴⁵⁸.
203. Стаття 3, спільна для чотирьох Женевських конвенцій, говорить, що у неміжнародних збройних конфліктах сторони «повинні шляхом укладення спеціальних угод докладати зусиль з метою введення в дію всіх або частини інших положень цієї Конвенції»⁴⁵⁹. При вузькому прочитанні цієї статті може видатись, що спеціальними угодами можуть вважатись лише ті угоди, які явно впроваджують в життя інші положення чотирьох Женевських конвенцій, але, відповідно до мети цього положення, спеціальні угоди, які передбачають імплементацію норм звичаєвого міжнародного права або охоплюють ширший спектр норм МГП, наприклад положення Додаткового протоколу I, можуть вважатись спеціальними угодами відповідно до спільної Статті 3⁴⁶⁰. На думку МКЧХ, сторони неміжнародних збройних конфліктів повинні намагатись укладати спеціальні угоди щодо захисту природного середовища, як, наприклад, зазначені далі.
204. Ці загальні положення можна використати як основу для узгодження безлічі додаткових способів захисту природного середовища⁴⁶¹. Так, крім таких загальних положень, МГП містить конкретні положення, які можуть лягти в основу спеціальних угод щодо захисту природного середовища. Шляхом укладення таких угод сторони збройного конфлікту можуть виконувати зобов'язання вживати всіх практично можливих пасивних запобіжних заходів для захисту цивільних об'єктів, таких як природне середовище⁴⁶².

Демілітаризовані зони та необорювані місцевості

205. Ведення бойових дій може мати особливо катастрофічні наслідки, коли воно відбувається в районах, що мають велике природоохоронне значення. Території з унікальними екосистемами або ті, де

457 Перша Женевська конвенція (1949 р.), Ст. 6; Друга Женевська конвенція (1949 р.), Ст. 6; Третя Женевська конвенція (1949 р.), Ст. 6; Четверта Женевська конвенція (1949 р.), Ст. 7.

458 Докладніше про спеціальні угоди відповідно до Статті 6 Першої, Другої і Третьої Женевських конвенцій (1949 р.) див. ICRC, Commentary on the First Geneva Convention [МКЧХ, Коментар до Першої Женевської конвенції] 2016, pp. 347–352, зокрема paras 957–968.

459 Докладніше про спеціальні угоди відповідно до спільної Статті 3 див. там само, paras 841–860. Див. також Норму 18 цих Керівних принципів.

460 Докладніше про спеціальні угоди відповідно до спільної Статті 3 див. ICRC, Commentary on the First Geneva Convention [МКЧХ, Коментар до Першої Женевської конвенції], 2016, para. 846.

461 Угоди про статус збройних сил, хоча й не укладені між воюючими сторонами і не обов'язково в ситуаціях збройного конфлікту, також можуть передбачити додатковий захист для природного середовища. Наприклад, угода про статус збройних сил, укладена між США і Філіппінами, містить положення, спрямовані на застосування превентивного підходу щодо заподіяння шкоди довкіллю: США і Республіка Філіппіни, Угода між Урядом Республіки Філіппіни і Урядом США про посилене співробітництво у сфері оборони, Кесон-Сіті, 28 квітня 2014 р., Ст. IX.

462 Про зобов'язання вживати пасивних запобіжних заходів див. Норму 9 цих Керівних принципів. Додаткову інформацію, зокрема щодо пропозиції МКЧХ запровадити офіційну систему позначення територій, що мають велике природоохоронне значення або особливо уразливі, як території, де заборонена будь-яка військова діяльність, див. коментар до Норми 9 цих Керівних принципів, пункти 145–146.

живуть види, що перебувають під загрозою зникнення, можуть бути повністю знищені, якщо їм не забезпечити ефективний та спеціальний захист⁴⁶³.

206. МГП передбачає створення демілітаризованих зон (за домовленістю)⁴⁶⁴ та необоронюваних місцевостей (за домовленістю або односторонньою декларацією)⁴⁶⁵ як у міжнародних, так і неміжнародних збройних конфліктах.
207. Узгоджуючи або декларуючи необоронювану місцевість, – яка за визначенням повинна бути «населеною»⁴⁶⁶ і тому це можуть бути лише населені райони природного середовища, – сторона конфлікту може зменшити ризик ведення бойових дій для певної місцевості, тим самим посилюючи захист як населення, так і природного середовища на цій території.
208. Шляхом створення демілітаризованих зон (до яких, на відміну від необоронюваної місцевості, не висувається вимога населеності), сторони конфлікту можуть домовитися про те, щоб у певних визначених зонах, які мають особливе значення для природного середовища або є екологічно вразливими, були заборонені воєнні дії⁴⁶⁷. За домовленістю у таких зонах виключається розміщення винищувачів та військової техніки, і на такі зони можна нападати лише за умови, що там знаходяться військові цілі. Демілітаризовані зони можуть бути створені та впроваджені у мирний час або під час збройного конфлікту⁴⁶⁸. Території, які мають велике природоохоронне значення, і які можна було б визначити демілітаризованими зонами, включають водоносні горизонти ґрунтових вод, ключові зони біорізноманіття (наприклад, національні парки або місця існування видів, що перебувають під загрозою зникнення), зони екологічного сполучення, або зони, важливі для захисту узбережжя, секвестрації вуглецю або запобігання катастрофам⁴⁶⁹. Існує низка ресурсів, які можна використати для ідентифікації таких зон, у тому числі в рамках міжнародного права навколишнього середовища. Такі ресурси включають місця, що мають велике природоохоронне значення і внесені, наприклад, до Переліку об'єктів всесвітньої спадщини⁴⁷⁰, визначені в Національних стратегіях та Планах дій сторін

463 Прикладом належної практики зменшення такого ризику є одна зі Спільних публікацій НАТО з охорони навколишнього середовища, яка ставить мету охорони та збереження природних ресурсів під час планування військових операцій: STANAG 2582, Environmental Protection Best Practices and Standards for Military Camps in NATO Operations [Найкращі практики та стандарти захисту навколишнього середовища для військових таборів в операціях НАТО], pp. H-1–H-3.

464 Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, Норма 36, с. 120: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule36; Додатковий протокол I (1977 р.), Ст. 60. Женевські конвенції також передбачають створення санітарних та безпечних зон і місцевостей (Стаття 23 Першої Женевської конвенції і Стаття 14 Четвертої Женевської конвенції) та нейтралізованих зон (Стаття 15 Четвертої Женевської конвенції). Хоча вони насамперед спрямовані на захист поранених та хворих, інших особливо вразливих осіб та/або цивільного населення, залежно від того, де вони створені, вони також можуть непрямо захищати природне середовище.

465 Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, Норма 37, с. 122: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule37; Додатковий протокол I (1977 р.), Ст. 59.

466 Додатковий протокол I (1977 р.), Ст. 59(2).

467 Про використання демілітаризованих зон для захисту природного середовища див. Droege/Tougas, “The protection of the natural environment in armed conflict: Existing rules and need for further legal protection” [Захист природного середовища у період збройного конфлікту: існуючі норми і необхідність додаткового правового захисту], pp. 44–45. У цій сфері також San Remo Manual on International Law Applicable to Armed Conflicts at Sea [Посібник Сан-Ремо з міжнародного права, що застосовується до збройних конфліктів на морі], заохочує сторони конфлікту домовитись про те, що жодні ворожі дії не будуть мати місце у морських районах з рідкісними чи вразливими екосистемами або середовищем існування рідкісних, таких, які знаходяться під загрозою зникнення, або зникаючих видів або інших форм морського життя: Doswald-Beck (ed.), San Remo Manual on International Law Applicable to Armed Conflicts at Sea [Посібник Сан-Ремо з міжнародного права, що застосовується до збройних конфліктів на морі], р. 8, para. 11. Див. також HPCR, Manual on International Law Applicable to Air and Missile Warfare [Посібник з міжнародного права, застосовного до повітряної та ракетної війни], Норма 99, р. 276, яка закликає воюючі сторони «домовитись у будь-який час захищати осіб або об'єкти, не охоплені цим Посібником».

468 Про приклади демілітаризованих зон, створених у мирний час, включаючи Антарктику та Аландські острови, див. ILC, Draft Principles on the Protection of the Environment in Relation to Armed Conflicts [Комісія з міжнародного права, Проекти принципів захисту навколишнього середовища у зв'язку зі збройними конфліктами] (2019), коментар до Принципу 4, р. 222, fn 996.

469 З цього питання, див. також UNEP, Protecting the Environment during Armed Conflict: An Inventory and Analysis of International Law [ЮНЕП, Захист навколишнього середовища під час збройного конфлікту: опис та аналіз міжнародного права], р. 54; і IUCN, Draft Convention on the Prohibition of Hostile Military Activities in Protected Areas [МСОП, Проект конвенції про заборону воєнних дій на охоронних територіях] (1996), Ст. 1.

470 Створений відповідно до Статті 11 Конвенції про всесвітню спадщину (1972 р.). Ці об'єкти природної спадщини внесені до бази даних ЮНЕСКО: <https://whc.unesco.org/en/list/>.

Конвенції про біологічне різноманіття⁴⁷¹, або перелічені в базах даних МСОП, зокрема, у Червоному списку екосистем, Всесвітній базі даних ключових територій біорізноманіття та Всесвітній базі даних охоронюваних територій⁴⁷². У багатьох країнах прийняте національне законодавство, на яке можна посилається при визначенні територій, що мають велике природоохоронне значення, для створення демілітаризованих зон⁴⁷³.

209. МКЧХ висловлював стурбованість тим, що немає жодних гарантій, що території, які мають велике природоохоронне значення, не стануть частиною поля бою, враховуючи можливі довготривалі наслідки для довкілля⁴⁷⁴. На думку МКЧХ, зусилля, спрямовані на створення у міжнародних та неміжнародних збройних конфліктах територіального (тобто на основі їхнього місцезнаходження) захисту місцевостей, які мають велике природоохоронне значення, слід продовжувати, і одним із способів цього досягти є створення у мирний час демілітаризованих зон на територіях, які мають велике природоохоронне значення⁴⁷⁵. Проекти принципів захисту навколишнього середовища у зв'язку зі збройними конфліктами, розроблені Комісією з міжнародного права, також розглядають визначення захищених зон, які мають велике природоохоронне значення⁴⁷⁶. Демілітаризовані зони можна узгоджувати в кожному конкретному випадку між державами на двосторонній основі у будь-який час, а між державою та недержавними формуваннями – під час конфлікту.
210. МКЧХ, ЮНЕП⁴⁷⁷ і МСОП⁴⁷⁸ також закликали докласти багатосторонні зусилля для систематичного визначення таких зон. Створення системи захищених зон можливе, наприклад, на основі наявної системи посиленого захисту культурних цінностей. За цією системою культурні цінності, які мають особливе значення для людства, вносяться до переліку і відповідні сторони зобов'язуються ніколи не використовувати їх у воєнних цілях або для захисту військових об'єктів; цінності таким чином захищені від нападів, доки їх не використовують у воєнних цілях⁴⁷⁹.

471 Відповідно до Статті 6 Конвенції про біологічне різноманіття (1992 р.).

472 Ці та інші бази даних див. інструменти охорони природи на веб-сторінці МСОП: <https://www.iucn.org/resources/conservation-tools>.

473 Приклади національного законодавства про захист територій, які мають велике природоохоронне значення, в Австралії, Італії та Японії, див. ILC, Draft Principles on the Protection of the Environment in Relation to Armed Conflicts [Комісія з міжнародного права, Проекти принципів захисту навколишнього середовища у зв'язку зі збройними конфліктами] (2019), коментар до Принципу 4 (Визначення захищених зон), р. 224, пара. 13.

474 ICRC, Strengthening Legal Protection for Victims of Armed Conflicts [МКЧХ, Посилення правового захисту жертв збройних конфліктів], pp. 17–19.

475 На 33-й Міжнародній конференції Червоного Хреста і Червоного Півмісяця в Женеві у грудні 2019 р. МКЧХ пропонував типове зобов'язання щодо цього, заохочуючи держави визначити демілітаризованими зонами райони, які вважаються особливо вразливими або важливими з екологічної точки зору. Буркіна-Фасо згодом взяла на себе таке зобов'язання.

476 Див. ILC, Draft Principles on the Protection of the Environment in Relation to Armed Conflicts [Комісія з міжнародного права, Проекти принципів захисту навколишнього середовища у зв'язку зі збройними конфліктами] (2019), коментар до Принципу 4, pp. 221–224, і коментар до Принципу 17, р. 260. У контексті роботи Комісії з міжнародного права над захистом навколишнього середовища у зв'язку зі збройними конфліктами, такі держави, як Данія, Фінляндія, Німеччина, Греція, Ісландія, Іран, Італія, Марокко, Норвегія, Швеція, Перу і Португалія, висловили загальну підтримку включенню проекту принципу щодо визначення як захищеними зонами територій, які мають велике природоохоронне та культурне значення, тоді як деякі держави, зокрема Російська Федерація і Туреччина, висловили застереження. Див. заяви, подані Шостому комітету Генеральної Асамблеї ООН: Ірану, 70-а сесія, пункт 83 порядку денного, 10 листопада 2015 р.; Італії, 70-а сесія, пункт 81 порядку денного, 6 листопада 2015 р.; Німеччини, 74-а сесія, пункт 79 порядку денного, 5 листопада 2019 р.; Греції, 74-а сесія, пункт 79 порядку денного, 31 жовтня 2019 р.; Марокко, 74-а сесія, пункт 79 порядку денного, 5 листопада 2019 р.; Норвегії (від імені держав Північної Європи), 74-а сесія, пункт 79 порядку денного, 31 жовтня 2019 р.; Перу, 74-а сесія, пункт 79 порядку денного, 5 листопада 2019 р.; Португалії, 74-а сесія, пункт 79 порядку денного, 5 листопада 2019 р.; Російської Федерації, 73-я сесія, пункт 82 порядку денного, 31 жовтня 2018 р. і 74-а сесія, пункт 79 порядку денного, 5 листопада 2019 р.; Туреччини, 73-я сесія, пункт 82 порядку денного, 31 жовтня 2018 р.

477 UNEP, Protecting the Environment during Armed Conflict: An Inventory and Analysis of International Law [ЮНЕП, Захист навколишнього середовища під час збройного конфлікту: опис та аналіз міжнародного права], р. 54.

478 IUCN, Draft Convention on the Prohibition of Hostile Military Activities in Protected Areas [МСОП, Проект конвенції про заборону воєнних дій на захищених територіях] (1996). Див. також роботу МСОП з визначення окремих транскордонних природоохоронних зон так званих «парків миру»: <https://www.cbd.int/peace/about/peace-parks/>.

479 Створення такої системи захищених зон також могло базуватись, наприклад, орієнтуючись на об'єкти природної спадщини з «Переліку об'єктів всесвітньої спадщини, що знаходяться під загрозою», що створений відповідно до статті 11 (4) Конвенції про всесвітню спадщину (1972 р.), до якого внесені об'єкти природної спадщини, яким загрожує спалах або існування збройного конфлікту.

Культурні цінності

211. Території, що мають велике природоохоронне значення і культурну цінність, нерідко накладаються одна на одну. Так, Перелік об'єктів всесвітньої спадщини, створений відповідно до Конвенції про всесвітню спадщину, включає об'єкти як культурної, так і природної спадщини.
212. Гаазька конвенція про захист культурних цінностей (1954 р.) пропонує державам-учасницям укладати спеціальні угоди, щоб посилити захист культурних цінностей як у міжнародних, так і неміжнародних збройних конфліктах⁴⁸⁰. Другий протокол (1999 р.) до цієї Конвенції, який набрав чинності 9 березня 2004 року, встановив систему посиленого захисту, відповідно до якої культурні цінності, що відповідають певним умовам, вносяться до переліку, і сторони Протоколу зобов'язуються ніколи не використовувати їх у воєнних цілях або для захисту військових об'єктів⁴⁸¹.

Установки та споруди, що містять небезпечні сили

213. Стаття 56(6) Додаткового протоколу I (1977 р.) закликає держави укладати угоди, щоб забезпечити додатковий захист установок та споруд, що містять небезпечні сили, на додаток до дамб, гребель і атомних електростанцій, уже захищених статтею 56 Протоколу⁴⁸². Такі угоди могли б поширити спеціальний захист на такі об'єкти, як приміщення для зберігання пального, підприємства, на яких знаходяться токсичні продукти, або нафтопереробні заводи. Такі об'єкти містять небезпечні сили і напади на них загрожують заподіянням серйозної шкоди природному середовищу і тяжкими втратами серед цивільного населення.

⁴⁸⁰ Гаазька конвенція про захист культурних цінностей (1954 р.), Ст. 19(2) і 24. Про те, коли принципи МГП щодо культурних цінностей можуть захищати природне середовище, див. Норму 12 цих Керівних принципів.

⁴⁸¹ Див. Другий протокол до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей (1999 р.), Ст. 10–12.

⁴⁸² Про спеціальний захист дамб, гребель і атомних електростанцій див. Норму 11 цих Керівних принципів.

РЕКОМЕНДАЦІЯ 18 – ЗАСТОСУВАННЯ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА, ЩО ЗАХИЩАЮТЬ ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ В МІЖНАРОДНИХ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТАХ, ДО НЕМІЖНАРОДНИХ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

Кожній стороні неміжнародного збройного конфлікту рекомендується застосовувати всі або частину норм міжнародного гуманітарного права, які захищають природне середовище у міжнародних збройних конфліктах, якщо відповідно до існуючих норм міжнародного гуманітарного права вони ще не мають такого зобов'язання.

КОМЕНТАР

214. Хоча багато норм МГП, які захищають природне середовище, застосовуються як у міжнародних, так і неміжнародних збройних конфліктах, є окремі норми, які або не застосовні до неміжнародних збройних конфліктів⁴⁸³, або їхнє застосування є спірним, і можна лише стверджувати, що вони, можливо, застосовні в таких конфліктах⁴⁸⁴.
215. Спільна Стаття 3 Женевських конвенцій (1949 р.) закликає сторони неміжнародного збройного конфлікту докласти зусиль для введення в дію всіх або частини інших положень МГП⁴⁸⁵. Відповідно до цього положення сторонам таких конфліктів рекомендується застосовувати ті норми МГП, які посилюють захист природного середовища, не проводячи розрізнення на основі класифікації конфлікту як міжнародного чи неміжнародного. Так, щодо шкоди цивільному населенню чи об'єктам можна стверджувати, що юридичні пояснення класифікації конфлікту на практиці не змінюють заподіяної ним шкоди природному середовищу, і так само не зменшують ціни такої шкоди, яку повинні будуть сплатити майбутні покоління⁴⁸⁶.
216. Сторона неміжнародного збройного конфлікту може застосовувати такі норми в односторонньому порядку. Можна також укласти спеціальні угоди з іншими сторонами конфлікту про застосування відповідних норм⁴⁸⁷.

483 Наприклад, Норма 4.А цих Керівних принципів щодо заборони нападу на природне середовище як репресалій, зобов'язує держав – учасниць Додаткового протоколу I (1977 р.) в міжнародних збройних конфліктах.

484 Див., наприклад, Норму 1 цих Керівних принципів про належну увагу до природного середовища під час воєнних операцій, і Норму 3 цих Керівних принципів про те, що знищення природного середовища заборонено використовувати як зброю.

485 Йдеться не лише про інші положення Женевських конвенцій, але й про відповідні норми звичаєвого міжнародного гуманітарного права, застосовні у міжнародних збройних конфліктах, а також широкий звід норм, охоплених Додатковим протоколом I (1977 р.). Див. ICRC, Commentary on the First Geneva Convention [МКЧХ, Коментар до Першої Женевської конвенції], 2016, para. 846.

486 Про заяви, зроблені в контексті роботи Комісії з міжнародного права над питанням захисту навколишнього середовища у зв'язку зі збройними конфліктами, у яких підкреслюється, що як міжнародні, так і неміжнародні збройні конфлікти можуть призводити до однаково серйозних екологічних наслідків, див. заяви, подані Шостому комітету Генеральної Асамблеї ООН: Норвегії (від імені держав Північної Європи), 74-а сесія, пункт 79 порядку денного, 31 жовтня 2019 р.; С'єрра-Леоне, 74-а сесія, пункт 79 порядку денного, 1 листопада 2019 р.; і Південної Африки, 73-я сесія, пункт 82 порядку денного, 31 жовтня 2018 р. Див. також заяву Нової Зеландії, 74-а сесія, пункт 79 порядку денного, 31 жовтня 2019 р., де зауважено, що зобов'язання, яких дотримуються її військовослужбовці щодо міжнародного збройного конфлікту відповідно до прийнятої політики, поширюються також на неміжнародні збройні конфлікти. Про держави, які висловили застереження щодо застосування до неміжнародних збройних конфліктів норм, які застосовуються в міжнародних збройних конфліктах, див. заяви, подані Шостому комітету Генеральної Асамблеї ООН, Китаю, 74-а сесія, пункт 79 порядку денного, 31 жовтня 2019 р.; Ірану, 74-а сесія, пункт 79 порядку денного, 1 листопада 2019 р.

487 Приклади угод, які можуть надати додатковий захист природному середовищу, див. Норму 17 цих Керівних принципів.

ЧАСТИНА III: ЗАХИСТ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА, ПЕРЕДБАЧЕНИЙ НОРМАМИ, ЩО СТОСУЮТЬСЯ ОКРЕМИХ ВИДІВ ЗБРОЇ

217. У Частині III описаний захист природного середовища, передбачений нормами, що стосуються окремих видів зброї. Розглядається як звичаєве право, так і норми договірної права, які зобов'язують держав – учасниць міжнародних договорів. Для забезпечення структурної узгодженості тексту спочатку розглядаються звичаєві норми, а потім відповідні договірні норми, якщо вони передбачають більший захист.

НОРМА 19 – ЗАБОРОНА ЗАСТОСУВАННЯ ОТРУТИ АБО ОТРУЄНОЇ ЗБРОЇ

Забороняється застосовувати отруту або отруєну зброю.

КОМЕНТАР

218. Ця норма встановлена як норма звичаєвого міжнародного права, застосовна як у міжнародних, так і неміжнародних збройних конфліктах⁴⁸⁸. Заборона застосовувати отруту або отруєну зброю міститься, серед іншого, у статті 23(а) Гаазьких конвенцій 1899 і 1907 року, її звичаєвий характер був підтверджений у Консультативному висновку МС ООН щодо ядерної зброї⁴⁸⁹. Застосування отрути або отруєної зброї у міжнародних збройних конфліктах визнано воєнним злочином відповідно до статті 8(2)(b)(xvii) Статуту Міжнародного кримінального суду (1998 р.). У 2010 році застосування такої зброї у неміжнародних збройних конфліктах було визнано воєнним злочином відповідно до статті 8(2)(e) (xiii) Статуту Міжнародного кримінального суду, яка діє для держав, які ратифікували цю поправку.
219. Коли отрута або отруєна зброя застосовуються проти об'єкта, який є частиною природного середовища, як засіб отруєння людей (наприклад, коли отруюють джерело води з метою вбивства або завдання шкоди людям, які вживають воду з цього джерела), ця норма захищає природне середовище опосередковано через захист людей. Випадки, коли отрута або отруєна зброя застосовується з іншою метою, ніж убивство або травмування людей, хоча й не охоплені цією нормою, проте можуть регулюватись іншими нормами, окресленими в цих Керівних принципах. Наприклад, у випадку застосування отрути проти худоби може застосовуватись Норма 5 (принцип розрізнення) і Норма 21 (про хімічну зброю); застосування отрути проти рослинності може підлягати регулюванню Нормою 22 (про гербіциди); випадкова шкода, заподіяна природному середовищу застосуванням такої зброї, буде регулюватись Нормою 7 (про пропорційність) і Нормі 8 (про запобіжні заходи).

Визначення

220. У Гаазькій конвенції (1907 р.) немає визначення виразу «отрута або отруєна зброя». МС ООН, вказуючи на існування різних тлумачень понять «отрута» (poison) і «отруєна зброя» (poisoned weapons)⁴⁹⁰, заявив, що вони «у практиці держав тлумачаться у звичайному сенсі як такі, що охоплюють зброю, основною або навіть виключною дією якої є отруєння або удушення»⁴⁹¹. Деякі держави виразили своє розуміння цих термінів у тому сенсі, що така зброя забороняється цією нормою, лише якщо вона призначена для убивства або травмування шляхом отруєння. Таке тлумачення не вимагає, щоб отруєння було основним або виключним механізмом травмування, а швидше, що мусить існувати «умисний» механізм травмування застосованою речовиною чи зброєю⁴⁹². Акцент на «призначенні»

⁴⁸⁸ Див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, Норма 72 та коментар, с. 251: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule72 і відповідна практика.

⁴⁸⁹ ICJ, Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, Advisory Opinion [МС ООН. Законність застосування або погрози застосуванням ядерної зброї. Консультативний висновок], 8 July 1996, paras 80–82.

⁴⁹⁰ Там само, para. 55.

⁴⁹¹ Там само.

⁴⁹² Сполучене Королівство і США пояснили своє розуміння цих термінів у письмових поданнях до МС ООН в Консультативному висновку щодо ядерної зброї: Сполучене Королівство, 16 червня 1995, пункт 3.60; і США, 20 червня 1995, р. 24. Про подальшу дискусію див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, коментар до Норми 72,

так само відображений в міжнародних договорах про заборону або обмеження застосування певних видів зброї.⁴⁹³ Наприклад, визначення терміну «хімічна зброя» в Конвенції про хімічну зброю (1993 р.) включає боєприпаси та пристрої, «спеціально призначені для смертельного ураження або заподіяння іншої шкоди за рахунок токсичних властивостей» токсичних хімікатів, у той же час виключаючи зі сфери дії Конвенції застосування токсичних хімікатів «призначених для цілей, не заборонених» Конвенцією, включно з «воєнними цілями, не пов'язаними із застосуванням хімічної зброї, і які не залежать від використання токсичних властивостей хімікатів як методу ведення війни».⁴⁹⁴ Коли основною або виключною дією зброї є отруєння, це вказує на те, що зброя призначена вбивати або травмувати шляхом отруєння.

Наслідки для природного середовища

221. Застосування отрути або отруєної зброї забороняється, коли вони використовуються з наміром або призначені для вбивства або травмування людей. Спосіб застосування таких засобів може впливати на природне середовище, коли частини навколишнього середовища отруюють з метою убивства або травмування людей. Наслідки застосування отрути для природного середовища будуть різними залежно від природи використаної речовини, але можуть включати масштабне руйнування екосистем. Зокрема, водні джерела є частиною природного середовища, якій особливо може загрозувати отруєння, зважаючи на широкий діапазон наслідків такого нападу із застосуванням отрути або отруєної зброї⁴⁹⁵. Наслідки отруєння джерел води важко контролювати⁴⁹⁶, вони можуть охоплювати знищення рослин і вбивство тварин, наприклад, худоби, яка п'є воду з отруєного джерела або харчується отруєними рослинами. Загибель флори і фауни внаслідок отруєння джерела води у свою чергу має тяжкі наслідки для соціально-економічного життя місцевого населення. Наприклад, така худоба, як корови і водяні буйволи, може давати м'ясо, молоко, молочні продукти, а також паливо і добрива (екскременти, які використовують як паливо і як добриво); риболовля, полювання на водоплавних птахів і вирощування рису та проса на болотах може бути основою місцевої економіки; річкові очерети можуть бути основним джерелом будівельних матеріалів для зведення житла⁴⁹⁷.

Пов'язані заборони

222. Дія інших норм може також поширюватись на застосування отрути або отруєної зброї. Внаслідок накладення заборон кілька норм одночасно можуть забороняти застосування отрути або отруєної зброї за конкретних обставин.
223. Особливо актуально те, що отруєння, наприклад, джерела води, яким користуються люди, може підпадати під заборону нападати, руйнувати, знищувати та виводити з ладу об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення (див. Норму 10 цих Керівних принципів)⁴⁹⁸.

c. 253: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule72; і K. Dörmann, *Elements of War Crimes under the Rome Statute of the International Criminal Court: Sources and Commentary* [Елементи воєнних злочинів відповідно до Римського статуту Міжнародного кримінального суду], ICRC, Geneva/Cambridge University Press, Cambridge, 2003, pp. 281–282.

493 Термін «призначення» (design) вживається, наприклад, у тексті Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (1968 р.), Ст. III; Протоколу III до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї (1980 р.), Ст. 1(1); Конвенції про заборону біологічної зброї (1972 р.), Ст. I і IX; Конвенції про хімічну зброю (1993 р.), Ст. II(1)(b) і (c); Протоколу IV до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї (1995 р.), Ст. 1; Протоколу II до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї (з поправками) (1996 р.), Ст. 2 і 3(5); Конвенції про заборону протитипотних мін (1997 р.), Ст. 2(1) і (2); та Конвенції про касетні боєприпаси (2008 р.), Ст. 1(2) і 2.

494 Конвенція про хімічну зброю (1993 р.), Ст. II(1)(a) і (9)(c).

495 Приклади отруєння води під час збройного конфлікту чи інших ситуацій насильства, див. Хронологію водних конфліктів, яку веде Тихоокеанський інститут: <http://www2.worldwater.org/conflict/list/>. Слід зауважити, що ці приклади стосуються не лише ситуацій збройного конфлікту.

496 Наприклад, Israel, *Rules of Warfare on the Battlefield* [Ізраїль, Правила війни на полі бою], 2006, р. 14.

497 Повідомлення про ймовірне отруєння води в болотах Месопотамії та його потенційні наслідки див. UNEP, Division of Early Warning and Assessment, *The Mesopotamian Marshlands: Demise of an Ecosystem* [ЮНЕП, Відділ раннього попередження та оцінки, Месопотамські болота: Загибель екосистеми], UNEP/DEWA/TR.01–3, UNEP, Nairobi, 2001, pp. 16 and 33; і Генеральна Асамблея ООН, Проміжна доповідь про ситуацію з правами людини в Іраку, підготована спеціальним доповідачем паном Максом ван дер Стоелем (Max van der Stoel), UN Doc. A/48/600, 18 листопада 1993 р., Додаток, пункт 45.

498 Додаткові міркування про отруєння води, необхідної для виживання цивільного населення, див. M. Tignino, “Water during and after armed conflicts: What protection in international law?” [Вода під час збройних конфліктів та після їх закінчення: як її захищає міжнародне право?], *International Water Law*, Vol. 1, No. 4, 2016, pp. 46 and 49. Див. також Міжнародний кримінальний суд, Прокурор проти Омара Хасана Ахмада аль-Башира (*The Prosecutor v. Omar Hassan Ahmad Al Bashir*), Палата досудового розгляду I, Рішення за заявою прокуратури про видачу ордеру на арешт, 4 березня

224. Залежно від складу, «отруту або отруєну зброю», коли вона містить токсичні хімікати відповідно до Конвенції про хімічну зброю, можна також розглядати як хімічну зброю. У цьому випадку її застосування буде порушувати заборону застосування хімічної зброї (див. Норму 21 цих Керівних принципів). Так само певні види біологічної зброї, включаючи токсини, які спричиняють травми шляхом отруєння, можуть також вважатись «отрутою або отруєною зброєю». У такому випадку їх застосування порушуватиме заборону застосування біологічної зброї (див. Норму 20 цих Керівних принципів). Насамкінець, використання ядерних або радіоактивних матеріалів у складі зброї або інших засобів ведення війни також можна розглядати як застосування «отрути або отруєної зброї». Коли такі матеріали застосовуються проти об'єкта, що є частиною природного середовища, з наміром отруїти людей, вони охоплюються цією нормою. Однак питання про те, чи можна розглядати ядерну зброю як отруєну зброю, не вирішено через те, що немає згоди щодо того, чи отруєння є одним із її передбачених наслідків⁴⁹⁹.

2009 р., пункт 91, у якому прокурор заявив, що колодязі були отруєні, щоб позбавити жителів села води, необхідної для виживання.

499 Про думку, що застосування ядерної зброї неодмінно порушило б заборону застосування отрути чи отруєної зброї, див. письмові подання держав до МС ООН в Консультативному висновку щодо ядерної зброї: наприклад, Маршаллові острови, 22 червня 1995 р., розділ 5, сс. 5–6; Науру, 15 червня 1995 р., с. 11; Соломонові острови, 19 червня 1995 р., с. 62, пункт 3.77; і Швеція, 20 червня 1995 р., с. 5. Думку, що застосування ядерної зброї не порушує заборони застосування отрути чи отруєної зброї, див., наприклад, Сполучене Королівство, письмове подання до МС ООН, 16 червня 1995 р., пункти 3.59 і 3.60; і США, письмове подання до МС ООН, 20 червня 1995 р., с. 24.

НОРМА 20 – ЗАБОРОНА ЗАСТОСУВАННЯ БІОЛОГІЧНОЇ ЗБРОЇ

Забороняється застосовувати біологічну зброю.

КОМЕНТАР

225. Ця норма встановлена як норма звичаєвого міжнародного права, застосовна як у міжнародних, так і неміжнародних збройних конфліктах⁵⁰⁰. У договірному праві ця заборона сформульована в першому пункті резолютивної частини Женевського газового протоколу (1925 р.) і у статті 1 Конвенції про заборону біологічної зброї (1972 р.). Женевський протокол застосовується в міжнародних збройних конфліктах, тоді як Конвенція – за будь-яких обставин, включно як з міжнародними, так і неміжнародними збройними конфліктами.
226. Ця норма передбачає прямий захист природного середовища, оскільки забороняє застосування біологічної зброї проти тварин і рослин. Вона також передбачає непрямий захист у випадках, коли випадкові наслідки застосування біологічної зброї проти об'єкта або особи, що не є частиною природного середовища, призводять до шкоди природному середовищу, наприклад, якщо від місцевого населення, ураженого біологічною зброєю, що спричинило хворобу, хвороба поширюється на породи худоби, або якщо біологічна зброя буде розпорошена в системі водопостачання з метою заподіяння шкоди людям⁵⁰¹.

Визначення

227. Конвенція про заборону біологічної зброї не містить прямого визначення терміну «біологічна зброя», а швидше забороняє розробку, виробництво, накопичення або придбання у будь-який спосіб або зберігання (1) мікробіологічних або інших біологічних агентів або токсинів, незалежно від їх походження або методу виробництва, такого типу і у таких кількостях, які не призначені для профілактичних, захисних та інших мирних цілей; (2) зброї, обладнання або засобів доставки, призначених для застосування таких агентів або токсинів з ворожими цілями або в умовах збройного конфлікту⁵⁰².
228. Таким чином, повна заборона біологічної зброї поширюється як на біологічні агенти, так і на токсини, що зустрічаються у природі або вироблені синтетичним шляхом, та їх застосування проти людей, тварин та рослин⁵⁰³. Токсини – це отруйні продукти живих організмів; на відміну від біологічних агентів вони неживі і не здатні до відтворення⁵⁰⁴.

Наслідки для природного середовища

229. Наслідками застосування біологічних агентів і токсинів для природного середовища можуть бути, наприклад, хвороби тварин і рослин, включаючи загибель або знищення худоби та сільськогосподарських культур, або скорочення чисельності диких видів тварин нижче рівня, при якому може вижити популяція, що, у свою чергу, може порушити рівновагу екологічної спільноти (біоценозу)⁵⁰⁵. Історичні приклади розробки або застосування біологічної зброї проти частин природного середовища включають підмішування у кормовий жмих спор сибірської виразки з

500 Див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, Норма 73, коментар, с. 256: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule73 і відповідна практика.

501 Можливість розсіяння біологічних агентів на тварин та джерела водопостачання розглядається у Всесвітній організації охорони здоров'я, Health Aspects of the Use of Chemical and Biological Weapons, [ВООЗ, Вплив застосування хімічної і біологічної зброї на здоров'я людей], WHO, Geneva, 1970, pp. 76–78, Annex 5. Заборона застосування отрути або отруєної зброї, зазначена у Нормі 19 цих Керівних принципів, поширюється на застосування біологічної зброї проти джерел водопостачання з метою вбивства або травмування людей.

502 Конвенція про заборону біологічної зброї (1972 р.), Ст. 1.

503 Див. додаткові домовленості щодо Статті 1, досягнуті на Третій і Четвертій Оглядових конференціях Конвенції про заборону біологічної зброї, які підтвердили, що сфера застосування Конвенції поширюється на «мікробіологічні та інші біологічні агенти або токсини, шкідливі для рослин і тварин, а також для людини»: Восьма Оглядова конференція держав – учасниць Конвенції про заборону біологічної зброї, Додаткові домовленості, досягнуті попередніми Оглядовими конференціями щодо кожної Статті Конвенції, UN Doc. BWC/CONF.VIII/PC/4, 31 травня 2016 р., с. 3, пункт 6.

504 J. Goldblat, "The Biological Weapons Convention: An overview" [Конвенція про біологічну зброю: огляд], International Review of the Red Cross, Vol. 37, No. 318, 1997, pp. 253–254.

505 WHO, Health Aspects of the Use of Chemical and Biological Weapons, [ВООЗ, Вплив застосування хімічної і біологічної зброї на здоров'я людей], pp. 16 and 77.

наміром заподіяти шкоду тваринництву⁵⁰⁶, і застосування збудників грибкових хвороб рослин, щоб викликати епідемії хвороб важливих продовольчих культур⁵⁰⁷.

230. Окрім шкоди, яка може яку може заподіяти застосування біологічної зброї, природне середовище може постраждати і при знищенні або утилізації такої зброї. Відповідно, стаття 2 Конвенції про заборону біологічної зброї вимагає «при виконанні положень цієї статті вжити всіх необхідних запобіжних заходів, щоб захистити ... навколишнє середовище».

Пов'язані заборони

231. Дія інших норм може також поширюватись на застосування біологічної зброї. Внаслідок накладення заборон кілька норм одночасно можуть забороняти застосування біологічної зброї за конкретних обставин.
232. Залежно від обставин біологічну зброю можна вважати забороненою отрутою або отруєною зброєю (див. Норму 19 цих Керівних принципів)⁵⁰⁸, або забороненою хімічною зброєю, враховуючи, що Конвенція про хімічну зброю забороняє також застосування токсинів як зброї (див. Норму 21 цих Керівних принципів)⁵⁰⁹. Окремі гербіциди також можуть розглядатись як заборонена біологічна зброя (див. Норму 22.В цих Керівних принципів).

506 Історичний огляд програм створення біологічної зброї, спрямованої проти тварин, див P. Millet, "Antianimal biological weapons programs" [Програми розробки біологічної зброї проти тварин], у виданні M. Wheelis, L. Rózsa and M. Dando (eds), *Deadly Cultures: Biological Weapons since 1945* [Смертельні культури: біологічна зброя з 1945 року], Harvard University Press, Cambridge (MA), 2006, pp. 224–235. Наведений тут історичний приклад див. Wheelis/Rózsa/Dando (eds), *Deadly Cultures: Biological Weapons since 1945* [Смертельні культури: біологічна зброя з 1945 року], p. 4.

507 Історичний огляд програм створення біологічної зброї для знищення сільськогосподарських культур. S.M. Whitby, "Anticrop Biological Weapons Programs" [Програми створення біологічної зброї для знищення сільськогосподарських культур], у виданні Wheelis/Rózsa/Dando (eds), *Deadly Cultures: Biological Weapons since 1945* [Смертельні культури: біологічна зброя з 1945 року], pp. 213–223.

508 Див. коментар до Норми 19 цих Керівних принципів, пункт 224.

509 Речовини, заборонені Конвенцією про біологічну зброю (1972 р.) і Конвенцією про хімічну зброю (1993 р.), частково збігаються. Як зауважив Goldblat, Конвенція про заборону біологічної зброї «охоплює біологічно вироблені токсини, а також ті, що утворені в результаті хімічного синтезу. Оскільки токсини за своєю природою є хімічними речовинами, їх включення до Конвенції про біологічну зброю стало кроком до передбачуваної заборони хімічної зброї»: Goldblat, "The Biological Weapons Convention: An overview" [Конвенція про біологічну зброю: огляд], p. 254. Додаткову інформацію про заборонену хімічну зброю див. Норму 21 цих Керівних принципів.

НОРМА 21 – ЗАБОРОНА ЗАСТОСУВАННЯ ХІМІЧНОЇ ЗБРОЇ

Забороняється застосовувати хімічну зброю.

КОМЕНТАР

233. Ця норма встановлена як норма звичаєвого міжнародного права, застосовна як у міжнародних, так і неміжнародних збройних конфліктах⁵¹⁰. Заборона сформульована в кількох міжнародних договорах, зокрема, у Гаазькій декларації про задушливі гази (1899 р.)⁵¹¹, Женевському газовому протоколі (1925 р.)⁵¹² та Конвенції про хімічну зброю (1993 р.)⁵¹³, і застосування хімічної зброї визнано воєнним злочином у Статуті Міжнародного кримінального суду (1998 р.)⁵¹⁴.
234. У світлі визначення «хімічної зброї» в Конвенції про хімічну зброю ця норма передбачає прямий захист тварин (про захист рослинності див. Норму 22 цих Керівних принципів) і непрямий захист природного середовища, коли випадкові наслідки застосування хімічної зброї призводять до заподіяння шкоди об'єктам, що є частиною природного середовища (див. Норми 7 і 8 цих Керівних принципів).

Визначення

235. Конвенція про хімічну зброю описує «хімічну зброю» як таку, що включає «токсичні хімікати», які вона визначає як «будь-який хімікат, який за рахунок свого хімічного впливу на життєві процеси може призвести до смертельних наслідків, тимчасової недієздатності або заподіяти тривалу шкоду людині чи тваринам»⁵¹⁵. Це визначення поширюється на токсини, які є токсичними хімікатами біологічного походження. Проте, відповідно до Конвенції, «хімічна зброя» не включає токсичних хімікатів, які використовують для «воєнних цілей, не пов'язаних із застосуванням хімічної зброї, і які не залежать від використання токсичних властивостей хімікатів як методу ведення війни»⁵¹⁶, а також засобів для придушення масових заворушень, які використовуються правоохоронними органами⁵¹⁷.
236. У преамбулі Конвенції про хімічну зброю згадується «заборона застосування гербіцидів як методу ведення війни, закріплена у відповідних угодах та принципах міжнародного права»⁵¹⁸. Однак з огляду на наведене вище визначення токсичних хімікатів Конвенція не забороняє застосування гербіцидів як хімічної зброї, якщо вони не спрямовані на заподіяння шкоди людям або тваринам⁵¹⁹.

Наслідки для природного середовища

237. Наслідки застосування хімічної зброї (речовин нервово-паралітичної дії, шкірнонаривної дії, задушливої дії, речовин загальноотруйної дії або токсинів) для природного середовища можуть бути серйозними і призводити до масштабної загибелі тварин⁵²⁰; пошкодження або знищення видів

510 Див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Норма 74 та коментар, с. 259: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule74 і відповідна практика.

511 Гаазька декларація про задушливі гази (1899 р.), Резолютивна частина, пункт 1. Відповідно до пункту 2 резолютивної частини Декларація застосовується в міжнародних збройних конфліктах.

512 Женевський газовий протокол (1925 р.), Преамбула і пункт 1 резолютивної частини. Відповідно до пункту 6 резолютивної частини Протокол застосовується в міжнародних збройних конфліктах.

513 Конвенція про хімічну зброю (1993 р.), Ст. 1, згідно з якою Конвенція застосовується за будь-яких обставин, у тому числі у неміжнародних збройних конфліктах.

514 Статут Міжнародного кримінального суду (1998 р.), Ст. 8(2)(b)(xviii) та (e)(xiv), які визнають застосування такої зброї воєнними злочинами, відповідно, у міжнародних і неміжнародних збройних конфліктах.

515 Конвенція про хімічну зброю (1993 р.), Ст. 2(2).

516 Там само, Ст. 2(9)(c).

517 Там само, Ст. 2(9)(d).

518 Там само, пункт 7 Преамбули.

519 Преамбула відображає компроміс, який передбачав вилучення гербіцидів зі сфери застосування Конвенції. Див. W. Krutzsch, "The Preamble" [Преамбула], у виданні W. Krutzsch, E. Myjer and R. Trapp (eds), *The Chemical Weapons Convention: A Commentary* [Конвенція про хімічну зброю: коментар], Oxford University Press, Oxford, 2014 р., pp. 54–55. Обставини, за яких гербіциди можуть бути правомірно застосовані, залишаються предметом тривалих дискусій. У цьому контексті див. Норму 22 цих Керівних принципів.

520 ООН, Доповідь Генерального секретаря про хімічну та бактеріологічну (біологічну) зброю і наслідки їх можливого застосування, UN Doc.A/7575/Rev.1 and S/9292/Rev.1, UN, New York, 1969, p. 14.

рослин⁵²¹; довгочасного забруднення повітря, джерел води і ґрунту⁵²²; руйнування екологічних систем (наприклад, міграції видів птахів із забруднених територій)⁵²³; або знеліснення, що призводить до ерозії земель та втрат для сільського господарства⁵²⁴.

238. Знищення хімічної зброї також може заподіяти шкоду природному середовищу, якщо його проводити без дотримання відповідних стандартів⁵²⁵. Наприклад, за повідомленнями, хімічна зброя, скинута в океани для утилізації після Другої світової війни, сьогодні продовжує становити небезпеку для морського середовища⁵²⁶.

Пов'язані заборони

239. Дія інших норм може також поширюватись на застосування хімічної зброї. Внаслідок накладення заборон кілька норм одночасно можуть забороняти застосування такої зброї за конкретних обставин.
240. Залежно від її складу, хімічну зброю можна розглядати як заборонену отруту або отруєну зброю (див. Норму 19 цих Керівних принципів)⁵²⁷, або заборонену біологічну зброю (див. Норму 20 цих Керівних принципів)⁵²⁸. Застосування окремих гербіцидів також може порушувати заборону застосування хімічної зброї (див. Норму 22. А цих Керівних принципів)⁵²⁹.

521 Там само, р. 37. Див. також Норму 22.А цих Керівних принципів щодо гербіцидів, які мають характер забороненої хімічної зброї.

522 ООН, Доповідь Генерального секретаря про хімічну та бактеріологічну (біологічну) зброю і наслідки їх можливого застосування, р. 71.

523 Там само, рр. 71–72.

524 Там само, р. 72.

525 У статті 4 (10) Конвенції про хімічну зброю (1993 р.) стверджується: «Кожна держава-учасниця під час транспортування, відбору проб, зберігання та знищення хімічної зброї надає найвищий пріоритет ... захисту навколишнього середовища. Кожна держава-учасниця здійснює транспортування, відбір проб, зберігання та знищення хімічної зброї відповідно до своїх національних стандартів безпеки та норм викидів». Відповідне положення у статті 7(3) Конвенції стверджує: «Кожна держава-учасниця під час виконання своїх зобов'язань за цією Конвенцією віддає найвищий пріоритет... захисту навколишнього середовища». Про процедури безпечного знищення див. R. Trapp and P. Walker, "Article IV: Chemical weapons" [Стаття IV: Хімічна зброя], у виданні W. Krutzsch, E. Myjer and R. Trapp (eds), *The Chemical Weapons Convention: A Commentary* [Конвенція про хімічну зброю: коментар], Oxford University Press, Oxford, 2014, pp. 144–146.

526 M.I. Greenberg, K.J. Sexton and D. Vearrrier, "Sea-dumped chemical weapons: Environmental risk, occupational hazard" [Хімічна зброя, скинута в море: екологічний ризик, професійна небезпека], *Clinical Toxicology*, Vol. 54, No. 2, 2016 p., pp. 79–91. Див. також J. Hart, "Background to selected environmental and human health effects of chemical warfare agents" [Обґрунтування окремих наслідків хімічних бойових речовин для навколишнього середовища та здоров'я людини], у виданні T.A. Kassim and D. Barceló (eds), *Environmental Consequences of War and Aftermath* [Екологічні наслідки війни та їх відголоски], Springer, Berlin, 2009, pp. 9–10. Приклад співпраці держав щодо поводження з хімічними залишками війни див., наприклад, Проект держав Балтії з пошуку та оцінки хімічних боєприпасів: www.chemsea.eu.

527 Про хімічну зброю, яка за своєю природою є забороненою отрутою чи отруєною зброєю, див. коментар до Норми 19 цих Керівних принципів, пункт 224.

528 Про хімічну зброю, яка за своєю природою є забороненою біологічною зброєю, див. коментар до Норми 20 цих Керівних принципів, пункт 232 і виноску 509.

529 Про гербіциди, які за своєю природою є забороненою хімічною зброєю, див. Норму 22.А цих Керівних принципів.

НОРМА 22 – ЗАБОРОНА ЗАСТОСУВАННЯ ГЕРБІЦИДІВ ЯК МЕТОДУ ВЕДЕННЯ ВІЙНИ

Застосування гербіцидів як методу ведення війни заборонено, якщо вони:

- A. за своєю природою є забороненою хімічною зброєю;
- B. за своєю природою є забороненою біологічною зброєю;
- C. спрямовані проти рослинності, що не є військовою цілью;
- D. можуть спричинити випадкову загибель цивільного населення, поранення цивільних осіб, пошкодження цивільних об'єктів або поєднання таких наслідків, які, як може очікуватись, були б надмірними порівняно з очікуваною конкретною та безпосередньою військовою перевагою; або
- E. можуть заподіяти широкомасштабної, довготривалої та серйозної шкоди природному середовищу.

КОМЕНТАР

241. Ця норма встановлена як норма звичаєвого міжнародного права, застосовна як у міжнародних, так і неміжнародних збройних конфліктах⁵³⁰. У результаті переговорів щодо Конвенції про хімічну зброю (1993 р.) до преамбули був включений пункт про визнання «заборони застосування гербіцидів як методу ведення війни, закріпленої у відповідних угодах та принципах міжнародного права»⁵³¹. Конвенція, проте, не визначає, яке застосування розглядається як метод ведення війни, і деякі держави залишили за собою право застосовувати гербіциди проти рослинності. У цій нормі окреслені обставини, за яких не можна застосовувати гербіциди⁵³².
242. Ця норма передбачає прямий захист природного середовища, беручи до уваги, що вона регулює застосування гербіцидів, які за своєю природою спрямовані проти рослинності, тобто частини природного середовища. Норма передбачає також непрямий захист природного середовища, оскільки застосування гербіцидів може мати непередбачувані наслідки (наприклад, забруднення джерел води чи запасів їжі або тілесні ушкодження у тварин).
243. У світлі чіткої тенденції на захист природного середовища від умисної шкоди будь-яке застосування гербіцидів під час бойових дій, ймовірно, викликатиме занепокоєння⁵³³. Очевидно, що застосування гербіцидів як методу ведення війни заборонено у випадках, про які йдеться далі.

530 Див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, Норма 76, коментар, сс. 265–266: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule76 і відповідна практика.

531 Конвенція про хімічну зброю (1993 р.), Преамбула.

532 Огляд дискусії про застосування Конвенції про хімічну зброю (1993 р.) до гербіцидів під час складання проекту Конвенції див. Dinstein, "Protection of the environment in international armed conflict" [Захист навколишнього середовища під час міжнародного збройного конфлікту], pp. 538–539. Про деякі міркування, що призвели до цього, див. також Друга Оглядова конференція держав – учасниць Конвенції ЕНМОД, Женева, 14–18 вересня 1992 р., Заключна декларація, UN Doc. ENMOD/CONF. II/12, 22 вересня 1992 р., сс. 11–12; Генеральна Асамблея ООН, Рез. 47/52 E, 9 грудня 1992 р., пункт 3; Аргентина і Швеція, заяви на Другій Оглядовій конференції держав – учасниць Конвенції ЕНМОД, Женева, 14–18 вересня 1992 р., United Nations Disarmament Yearbook [Щорічник ООН з роззброєння], Vol. 17, 1993, р. 234; і Нідерланди, Нижня палата парламенту, Дебати про хімічну зброю, Tweede Kamer 68, 25 April 1995, р. 68–4105. США вважає, що заборони, встановлені Конвенцією про хімічну зброю, не застосовуються до гербіцидів: United States, Law of War Manual [США. Посібник з права збройних конфліктів], 2015, (оновлений у 2016 р.), р. 416, пункт 6.17.2. Тим не менш, США з політичних міркувань відмовились від застосування гербіцидів у збройних конфліктах і обмежили його територіями американських об'єктів або їх оборонними периметрами: США, Executive Order 11850 – Renunciation of certain uses in war of chemical herbicides and riot control agents, 8 April 1975 [США, Виконавчий наказ 11850 – Відмова від певного застосування хімічних гербіцидів та засобів боротьби з заворушеннями від 8 квітня 1975 р.], у якому зазначено: «США у рамках національної політики відмовляються першими застосовувати гербіциди на війні за винятком їх застосування згідно з правилами їх внутрішнього використання для контролю рослинності на американських базах і об'єктах або навколо їх безпосередніх оборонних периметрів». Обставини, за яких гербіциди можна законно застосовувати у збройних конфліктах, залишаються предметом дискусій.

533 Це особливо вірно, враховуючи історичний зв'язок між застосуванням гербіциду «агент оранж» під час В'єтнамської війни і наступними зусиллями міжнародного співтовариства посилити захист природного середовища під час збройного конфлікту: UNEP, Protecting the Environment during Armed Conflict: An Inventory and Analysis of International Law [ЮНЕП, Захист навколишнього середовища під час збройного конфлікту: опис та аналіз міжнародного права], р. 8. Див. також Dinstein, "Protection of the environment in international armed conflict" [Захист навколишнього середовища під час міжнародного збройного конфлікту], р. 538; і Нідерланди, Toepassing Humanitair Oorlogsrecht, 1993, р. IV-8, para. 14, and p. V-9, para. 7, де стверджується, що Стаття 35 Додаткового протоколу I (1977 р.) була сформульована з урахуванням широкомасштабного застосування дефоліантів у війні у В'єтнамі. Про потенційно менш спірне застосування гербіцидів див. політику США щодо використання гербіцидів для контролю рослинності в межах американських баз та об'єктів або навколо їх безпосередніх оборонних периметрів, див. вище виноску 532.

За своєю природою є забороненою хімічною зброєю

244. Застосування гербіцидів у збройному конфлікті з метою заподіяння шкоди людям або тваринам порушує загальну звичаєву заборону застосування хімічної зброї⁵³⁴. Конвенція про хімічну зброю забороняє, серед іншого, токсичні хімікати, які вона визначає як «будь-який хімікат, який за рахунок свого хімічного впливу на життєві процеси може призвести до смертельних наслідків, тимчасової недієздатності або заподіяти тривалу шкоду людині чи тваринам», «за винятком призначених для цілей, не заборонених цією Конвенцією»⁵³⁵. «Не заборонені цілі» включають «воєнні цілі, не пов'язані із застосуванням хімічної зброї, і які не залежать від використання токсичних властивостей хімікатів як методу ведення війни»⁵³⁶. Таким чином, Конвенція про хімічну зброю забороняє застосування гербіцидів для заподіяння шкоди людям або тваринам, але не тоді, коли вони уражають виключно рослини.
245. Відповідно, усі держави повинні забезпечити, щоб будь-які гербіциди, вибрані для застосування у збройному конфлікті, не були хімічною зброєю. Наприклад, у 1969 році в доповіді Генерального Секретаря ООН зазначалось, що «деякі гербіциди, зокрема ті, що містять органічні сполуки миш'яку, є також токсичними для людей і тварин»⁵³⁷. У цьому відношенні у звіті Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) у 1970 році, де розглядався вплив застосування хімічної зброї на здоров'я людей, зауважено: «необхідно мати на увазі, що воєнне застосування хімікатів проти рослинності може призвести до їх споживання людиною з водою та продуктами харчування у дозах, набагато вищих, ніж коли ті самі хімікати використовуються у сільському господарстві»⁵³⁸.

За своєю природою є забороненою біологічною зброєю

246. Незалежно від того, чи гербіциди застосовуються проти об'єктів, які є військовими цілями, застосування гербіцидів, які є біологічними агентами або містять біологічні агенти, заборонено звичаєвою нормою, що забороняє застосування біологічної зброї⁵³⁹. У цьому відношенні Конвенція про заборону біологічної зброї (1972 р.) забороняє будь-яку біологічну зброю, включно з тією, яка призначена для застосування проти рослин⁵⁴⁰. Приклади гербіцидів, що містять біологічні агенти, розглядалися у доповіді Генерального Секретаря ООН (1969 р.), де зауважувалось, що «патогени рослин можуть використовуватись у воєнних цілях»⁵⁴¹ і наводились приклади бактеріологічних агентів, які можуть застосовуватись для ураження рослин, зокрема, меланозом рису та гуммозом цукрової тростини⁵⁴². Сьогодні такі агенти підпадають під визначення біологічної зброї, забороненої Конвенцією про заборону біологічної зброї і звичаєвим правом.

Спрямовані проти рослинності, що не є військовою ціллю

247. Навіть якщо гербіциди за своєю природою не є забороненою хімічною або біологічною зброєю, їх застосування проти рослинності, коли таке застосування розглядається як напад, порушуватиме загальний принцип розрізнення, якщо рослинність не є військовою ціллю⁵⁴³. У зв'язку з цим і з огляду

534 Див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, коментар до Норми 76, с. 267: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule76. Про звичаєву заборону застосування хімічної зброї див. там само, Норма 74, коментар, р. 259: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule74 і відповідна практика.

535 Конвенція про хімічну зброю (1993 р.), Ст. 2(2) і (1)(a).

536 Там само, Ст. 2(9)(с) (виділено автором).

537 ООН, Доповідь Генерального секретаря про хімічну та бактеріологічну (біологічну) зброю і наслідки їх можливого застосування, с. 14.

538 WHO, Health Aspects of the Use of Chemical and Biological Weapons [ВООЗ, Вплив застосування хімічної і біологічної зброї на здоров'я людей], р. 57.

539 Про звичаєву заборону застосування біологічної зброї див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, Норма 73, коментар, с. 256: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule73 і відповідна практика.

540 Див. додаткові домовленості щодо статті 1, досягнуті на Третій і Четвертій Оглядових конференціях Конвенції про заборону біологічної зброї, які підтвердили, що сфера дії Конвенції поширюється на «мікробіологічні та інші біологічні збудники або токсини, шкідливі для рослин і тварин, а також для людини»: Восьма Оглядова конференція держав – учасниць Конвенції про заборону біологічної зброї, Додаткові домовленості, досягнуті попередніми Оглядовими конференціями щодо кожної Статті Конвенції, UN Doc. BWC/CONF.VIII/PC/4, 31 травня 2016 р., с. 3, пункт 6.

541 ООН, Доповідь Генерального секретаря про хімічну та бактеріологічну (біологічну) зброю і наслідки їх можливого застосування, с. 18.

542 Там само, с. 47.

543 Про застосування принципу розрізнення до природного середовища див. Норму 5 цих Керівних принципів. Про заборону нападів невибіркового характеру див. Норму 6 цих Керівних принципів.

на великий потенціал поширення гербіцидів особливо важливо підкреслити, що, наприклад, велика територія лісу не повинна вважатись військовою ціллю лише тому, що учасники бойових дій знаходяться на її невеликій ділянці; військовою ціллю може стати лише частина лісу, визначена як така, що робить безпосередній внесок у воєнні дії⁵⁴⁴.

248. Варто наголосити, що для того, щоб вважатись військовою ціллю, частина природного середовища повинна робити ефективний внесок у воєнні дії, а не лише відноситись до більш загальної категорії ресурсів підтримання війни⁵⁴⁵, тому вибір культури, на яку націлене застосування гербіцидів, з огляду на її важливість для раціону чи економіки супротивника (який, залежно від країни, може включати каучук, рис, пшеницю, мак, коку чи картоплю)⁵⁴⁶, буде порушувати таку норму⁵⁴⁷. Таке застосування гербіцидів буде також порушенням заборони нападів на об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення (див. Норму 10 цих Керівних принципів).

Надмірні випадкові втрати

249. Навіть у тих випадках, коли рослинність стає військовою ціллю, застосування гербіцидів порушуватиме загальну норму пропорційності, якщо можна очікувати, що напад із застосуванням гербіцидів спричинить випадкову загибель цивільного населення, поранення цивільних осіб, пошкодження цивільних об'єктів включно з частинами природного середовища, або поєднання таких наслідків, які були б надмірними порівняно з очікуваною конкретною та безпосередньою військовою перевагою⁵⁴⁸. Що стосується застосування гербіцидів, то очікувана військова перевага зазвичай полягає у позбавленні ворога безпечного місця і свободи пересування в районах з густим листям⁵⁴⁹, проте це повинно бути зважено з огляду на передбачувані випадкові наслідки нападу, наприклад пошкодження надто великої ділянки або іншої рослинності, або забруднення джерел води⁵⁵⁰, включаючи непрямі наслідки (які іноді називають «реверберуючими»), наскільки їх можна передбачити, такі як споживання тваринами або тривалий вплив на здоров'я людей⁵⁵¹. ВООЗ заявила, що використання агентів, спрямованих проти рослинності, таких як гербіциди, може мати «глибокий довготривалий вплив на здоров'я людини» в результаті значного зниження якості і кількості продовольства⁵⁵².

Широкомасштабна, довготривала і серйозна шкода природному середовищу

250. Застосування гербіцидів проти рослинності заборонене, якщо такий напад, як можна очікувати завдасть широкомасштабної, довготривалої і серйозної шкоди природному середовищу⁵⁵³.

544 Droege/Tougas, "The protection of the natural environment in armed conflict: Existing rules and need for further legal protection" [Захист природного середовища у період збройного конфлікту: існуючі норми і необхідність додаткового правового захисту], р. 28.

545 Докладніше про розрізнення, а також про окрему думку США з цього питання див. Норму 5 цих Керівних принципів.

546 Дослідження ефекту застосування гербіцидів на посівах коки в контексті збройного конфлікту в Колумбії див. ILPI, Protection of the Natural Environment in Armed Conflict: An Empirical Study [Захист природного середовища в умовах збройного конфлікту: емпіричне дослідження], рр. 43–46.

547 Ця мета нападу розглядається ООН в контексті застосування гербіцидів, які містять біологічні збудники хвороб, Доповідь Генерального секретаря про хімічну та бактеріологічну (біологічну) зброю і наслідки їх можливого застосування, сс. 46–47.

548 Про застосування принципу пропорційності до природного середовища див. Норму 7 цих Керівних принципів.

549 Dinstein, "Protection of the environment in international armed conflict" [Захист навколишнього середовища під час міжнародного збройного конфлікту], р. 538.

550 Ці наслідки розглядаються, наприклад, у посібнику: Australia, The Manual of the Law of Armed Conflict [Австралія, Посібник з права збройних конфліктів], 2006, para. 4.11. Загальну інформацію див. A.H. Westing, "Herbicides in war: Past and present" [Гербіциди у війні: минуле та сьогодення], у виданні A.H. Westing (ed.), Herbicides in War: The Long-Term Ecological and Human Consequences [Гербіциди у війні: довготривалі наслідки для екології і здоров'я людей], Stockholm International Peace Research Institute, 1984, р. 3.

551 Про довготривалі наслідки застосування гербіциду «агент оранж» під час В'єтнамської війни див., наприклад, K.R. Olson and L.W. Morton, "Long-Term Fate of Agent Orange and Dioxin TCDD Contaminated Soils and Sediments in Viet Nam Hotspots" [Довготривала перспектива для забруднених «агентом оранж» і ТХДД діоксином ґрунтів і донних осадів у гарячих точках В'єтнаму], Open Journal of Soil Science, Vol. 9, No. 1, 2019, pp. 1–34; L.T.N. Tuyet and A. Johansson, "Impact of chemical warfare with Agent Orange on women's reproductive lives in Viet Nam: A pilot study" [Вплив хімічної війни із застосуванням «агента оранж» на репродуктивне здоров'я жінок у В'єтнамі: пілотне дослідження], Reproductive Health Matters, Vol. 9, No. 18, November 2001, pp. 156–164; і J.M. Stellman and S.D. Stellman, "Agent Orange during the Viet Nam War: The lingering issue of its civilian and military health impact" [«Агент оранж» під час війни у В'єтнамі: тривала проблема його впливу на здоров'я цивільних осіб і військовослужбовців], American Journal of Public Health, Vol. 108, No. 6, June 2018, pp. 726–728.

552 WHO, Health Aspects of the Use of Chemical and Biological Weapons [ВООЗ, Вплив застосування хімічної і біологічної зброї на здоров'я людей], р. 17.

553 Про заборону заподіяння широкомасштабної, довготривалої серйозної шкоди природному середовищу див. Норму 2 цих Керівних принципів.

Застосування цієї норми до використання гербіцидів має особливе історичне значення, враховуючи, що включення заборони заподіяння широкомасштабної, довготривалої і серйозної шкоди природному середовищу до статті 35 Додаткового протоколу I (1977 р.) було викликане міжнародним обуренням через руйнівний вплив таких гербіцидів, як агенти «оранж», «вайт» і «блю», на природне середовище і життя людей під час війни у В'єтнамі⁵⁵⁴. Екологічні наслідки застосування гербіцидів у цьому збройному конфлікті є багатограними і добре задокументованими⁵⁵⁵. Це перетворення приблизно 30 відсотків мангрових лісів Південного В'єтнаму на пустку на десятиліття⁵⁵⁶, довгострокові зміни у біотичній спільноті⁵⁵⁷, зменшення вмісту поживних речовин у ґрунті та відповідні втрати продуктивності ураженої землі⁵⁵⁸.

251. Крім того, держави – учасниці Конвенції ЕНМОД (1976 р.) у 1992 році узгодили, що воєнне або будь-яке інше вороже застосування гербіцидів як засобу впливу на навколишнє середовище є забороненим методом ведення війни, якщо воно порушує екологічну рівновагу в регіоні, викликаючи тим самим широкомасштабні, довготривалі або серйозні наслідки, як руйнування, заподіяння шкоди або уражень іншій державі-учасниці⁵⁵⁹. Визначення «широкомасштабні, довготривалі або серйозні», яке використовують держави-учасниці, відповідає визначенням цих термінів для цілей Конвенції ЕНМОД (див. Норму 3.В цих Керівних принципів).

554 Про цей історичний зв'язок див. виноску 533.

555 Див., зокрема, А.Н. Westing, *Ecological Consequences of the Second Indochina War* [Екологічні наслідки другої війни в Індокитаї], Stockholm International Peace Research Institute, Almqvist & Wikseel, Stockholm, 1976, pp. 24–45 and 63–82.

556 Там само, р. 39.

557 Там само, pp. 37 and 39–40.

558 Там само, pp. 37–38 and 68–69.

559 Друга оглядова конференція держав – учасниць Конвенції ЕНМОД, Заключний документ, ENMOD/CONF.II/12, Geneva, 22 September 1992, Part II, pp. 11–12.

НОРМА 23 – ЗАПАЛЮВАЛЬНА ЗБРОЯ

- A. У випадку застосування запалювальної зброї слід дотримуватися особливої обережності з метою уникнення або в будь-якому разі мінімізації випадкової загибелі цивільного населення, поранення цивільних осіб або пошкодження цивільних об'єктів, включаючи природне середовище.
- B. Державам – учасницям Протоколу III до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї забороняється здійснювати напади запалювальною зброєю на ліси або інші види рослинного покриву, окрім випадків, коли вони використовуються для укриття, приховування або маскуванню комбатантів або інших військових цілей, або самі по собі є військовими цілями.

КОМЕНТАР

252. Загальна норма, втілена в Нормі 23.A, яка наведена тут з додаванням прямого посилання на природне середовище, встановлена як норма міжнародного звичаєвого права, застосовна як у міжнародних, так і неміжнародних збройних конфліктах⁵⁶⁰. Норма 23.B повторює положення статті 2(4) Протоколу III (1980 р.) до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї. Вона застосовується в міжнародних збройних конфліктах щодо всіх держав – учасниць Протоколу, а у неміжнародних збройних конфліктах – щодо тих держав-учасниць, які дотримуються положень статті 1 (зі змінами та доповненнями 2001 р.) Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, яка розширила сферу застосування Конвенції на ситуації неміжнародного збройного конфлікту. В останньому випадку норма застосовується також до недержавних збройних формувань, які є стороною неміжнародного збройного конфлікту.

Норма 23.A

253. Норма 23.A відображає застосування загальних принципів розрізнення і запобіжних заходів до конкретного випадку запалювальної зброї і природного середовища⁵⁶¹. Застосування запалювальної зброї має унікальні та вражаючі наслідки, пов'язані з дією вогню. При застосуванні запалювальної зброї слід дотримуватися особливої обережності, щоб звести до мінімуму невідповідну дію, у тому числі на природне середовище. Як і в Нормі 11.A щодо обов'язку виявляти особливу обережність під час здійснення нападів на установи та споруди, що містять небезпечні сили, особлива обережність необхідна при виконанні оцінки тих запобіжних заходів, які практично можливі і враховують унікальні ризики, пов'язані із застосуванням запалювальної зброї, і, відповідно, застосування суворих запобіжних заходів⁵⁶². Це може передбачати, наприклад, вимогу про те, щоб рішення розпочати такий напад приймалось на вищому рівні командування і (або) про забезпечення консультації відповідних спеціалістів (наприклад, пожежників або спеціалістів з охорони навколишнього середовища), коли розглядається ризик неконтрольованого розповсюдження пожежі або можливі наслідки застосування вогню.

254. Про наслідки застосування запалювальної зброї для природного середовища йшлося у доповіді Генерального Секретаря ООН (1972 р.), де підкреслювалось, що таке застосування «може призвести до незворотних екологічних змін, які матимуть тяжкі довгострокові наслідки»⁵⁶³. Наслідки можуть включати пошкодження дерев або інших рослин (як від первинної пожежі, так і пізніше від грибків та комах, які можуть проникати через пошкодження, завдані вогнем), зменшення захисної підстилки, що збільшить ризик ерозії ґрунту, а також прямий і непрямий вплив на популяції дикої природи⁵⁶⁴.

⁵⁶⁰ Див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, Норма 84, коментар, с. 287: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule84 і відповідна практика.

⁵⁶¹ Докладніше про застосування принципів розрізнення і запобіжних заходів до природного середовища див. Норми 5 і 8 цих Керівних принципів.

⁵⁶² Термін «практично можливі» тлумачиться як практично здійсненні або можливі, враховуючи всі наявні на той час обставини, включно з гуманітарними та воєнними міркуваннями. Докладніше про обговорення практично можливих запобіжних заходів див. Норму 8 цих Керівних принципів.

⁵⁶³ Генеральна Асамблея ООН, Доповідь Генерального секретаря про напалм та іншу запалювальну зброю і всі аспекти її можливого застосування, с. 51.

⁵⁶⁴ Westing, Ecological Consequences of the Second Indochina War [Екологічні наслідки другої війни в Індокитаї], pp. 58–60.

255. Розглядаючи можливість застосування запалювальної зброї, слід враховувати такі фактори, як запалювальна речовина боєприпасів та її передбачувані наслідки; склад природного середовища, яке оточує військову ціль; потенційні труднощі контролю випадкових загорянь, які можуть виникати; ступінь можливого захисту природного середовища; клімат та переважаючі погодні умови; побічну токсичну дію монооксиду вуглецю та інших продуктів згоряння⁵⁶⁵. Зокрема вогонь ймовірніше пошириться при високій швидкості вітру, в умовах низької вологості і коли рослинність давно не зволожувалась дощами⁵⁶⁶.
256. Прикладом відповідного запобіжного заходу може бути призупинення або скасування нападу, якщо погодні умови зробили розповсюдження вогню більш ймовірним, і якщо це зробило б напад непропорційним або невибірковим. Іншим прикладом є вибір альтернативної зброї, яка дозволила б досягти подібного результату воєнної операції при зведенні до мінімуму очікуваної випадкової шкоди цивільним особам та об'єктам включно з природним середовищем.
257. При застосуванні запалювальної зброї необхідно поважати загальні норми, які забороняють напади невибіркового та непропорційного характеру. Це передбачає, що при оцінюванні невибіркового та непропорційних наслідків застосування запалювальної зброї буде врахована шкода, заподіяна природному середовищу внаслідок пожежі. На цьому слід наголосити, оскільки, залежно від обставин та способів застосування цієї зброї, вогонь може поширюватися так, що над ним та наслідками його поширення буде втрачено контроль у часі та просторі, що порушить питання дотримання заборони нападів невибіркового характеру⁵⁶⁷.

Норма 23.В

258. Норма 23.В повторює положення статті 2(4) Протоколу III до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї.
259. Для цілей цього Протоколу стаття 1(1) містить визначення запалювальної зброї як «будь-якої зброї або боєприпасів, які в першу чергу призначені для підпалу об'єктів або спричинення людям опіків від дії полум'я, тепла або того й іншого разом, які виникають в результаті хімічної реакції речовини, доставленої до цілі». Запалювальна зброя не включає боєприпасів, які можуть здійснювати випадкову запалювальну або опікову дію, таких як освітлювальні снаряди, трасуючі боєприпаси, димові або сигнальні системи або боєприпаси комбінованої дії⁵⁶⁸.
260. Хоча ця норма стосується конкретно запалювальної зброї, слід зауважити, що загальна норма, яка забороняє напади на будь-яку частину природного середовища, окрім випадків, коли вона є військовою цілью, є обов'язковою як у міжнародних, так і неміжнародних збройних конфліктах відповідно до звичаєвого права⁵⁶⁹. Тому, поки ліси або інші види рослинного покриву не є військовими цільями, вони не повинні бути об'єктом нападу із застосуванням запалювальної зброї.

565 Докладніше про наслідки застосування запалювальної зброї для природного середовища див. Генеральна Асамблея ООН, Доповідь Генерального секретаря про напад та іншу запалювальну зброю та всі аспекти її можливого застосування, сс. 18, 43–44 і 50–51.

566 Там само, сс. 21–22.

567 Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), Commentary on the Additional Protocols [Коментар до Додаткових протоколів], р. 623, para. 1963. Докладніше про заборону нападів невибіркового характеру, включно з відношенням заборони до застосування вогню, див. Норму 6 цих Керівних принципів. Зокрема в контексті Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї (1980 р.) деякі держави засудили невибіркоче застосування запалювальної зброї. Див., наприклад, заяву Хорватії на зустрічі Високих Договірних Сторін Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, 21–23 листопада 2018 р., та заяву Хорватії на П'ятій Оглядовій конференції Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, 12 грудня 2016 р. заяву Ірландії на зустрічі Високих Договірних Сторін Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї в листопаді 2017 р.; заяву Молдови на П'ятій Оглядовій конференції Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, 12 грудня 2016 р.

568 Боєприпаси комбінованої дії – це боєприпаси, призначені для поєднання проникнення, вибуху або фрагментації на осколки з додатковим запалюючим ефектом, наприклад, бронебійні снаряди.

569 Так, це загальний принцип розрізнення, що застосовується до природного середовища. Докладніше див. Норму 5 цих Керівних принципів. Щодо того, чи можуть бути обмежені наслідки застосування запалювальної зброї, як того вимагає МГП, див. також Норму 6 цих Керівних принципів про заборону нападів невибіркового характеру; і Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, Норма 71, коментар, сс. 244–250: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule71 і відповідна практика.

261. Хоча формулювання статті 2(4) може розцінюватись як таке, що залишає простір для сумнівів, чи можна спрямовувати напади проти рослинного покриву, навіть якщо він не є військовою ціллю, цей пункт не слід читати окремо. Зокрема пункт 1 тієї самої статті встановлює загальну заборону нападу на цивільні об'єкти із застосуванням запалювальної зброї⁵⁷⁰. Крім того, використання окремих частин лісу або інших рослин для укриття, приховування або маскуванню комбатантів чи інших військових цілей може зробити військовою ціллю сам рослинний покрив. Таке тлумачення підтверджується формулюванням пункту – «використовуються для», – що перегукується з визначенням військової цілі; використання об'єктів, у цьому випадку частин природного середовища, є одним із способів, яким вони можуть здійснювати ефективний внесок у воєнні дії. Насамкінець, історія написання статті 2(4) вказує на відсутність наміру створити колізію цієї норми і визначення цивільних об'єктів і військових цілей у статті 52(1)–(2) Додаткового протоколу I (1977 р.)⁵⁷¹.

570 Про практику щодо навколишнього середовища як цивільного за характером, а також пов'язані з цим різні погляди див. пункти 18–21 цих Керівних принципів.

571 З цього питання див. W.H. Parks, "Le protocole sur les armes incendiaires", *Revue internationale de la Croix-Rouge*, Vol. 72, No. 786, November-December 1990, pp. 602–603:

Cette disposition nouvelle a été introduite tardivement au cours de la dernière session. Elle visait à interdire l'emploi des armes incendiaires pour mener une politique de la "terre brûlée". La règle a toutefois été [sic] remaniée par un petit groupe informel constitué par le président du Groupe de travail afin de la rendre conforme aux principes du droit de la guerre déjà en vigueur. Comme mentionné plus haut, cette règle est en accord avec les articles 52, paragraphes 1) et 2) et 55 du Protocole additionnel I.

НОРМА 24 – НАЗЕМНІ МІНИ

- A. Мінімальні звичаєві норми щодо наземних мін, застосовні до сторін конфлікту:
- i. Застосовуючи наземні міни, слід дотримуватися особливої обережності з метою мінімізації їхньої невибіркової дії, включаючи наслідки для природного середовища.
 - ii. Сторона конфлікту, що застосовує наземні міни, повинна по можливості реєструвати місце їхнього встановлення.
 - iii. Після завершення активних воєнних дій сторона конфлікту, що застосовувала наземні міни, повинна усунути або в будь-який інший спосіб зробити їх безпечними для цивільного населення або ж посприяти розмінуванню.
- B. Державам – учасницям Конвенції про заборону протипіхотних мін:
- i. Забороняється застосування протипіхотних мін⁵⁷².
 - ii. Кожна держава-учасниця повинна знищити або забезпечити знищення своїх запасів протипіхотних мін.
 - iii. Кожна держава-учасниця повинна якнайшвидше очистити забруднені протипіхотними мінами території, що знаходяться під її юрисдикцією або контролем.
- C. Для держав, які не є учасницями Конвенції про заборону протипіхотних мін, але є учасницями Протоколу II до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї з поправками, внесеними 3 травня 1996 р. (Протоколу з поправками II до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї), застосування протипіхотних і протитранспортних мін обмежується загальними та спеціальними нормами, передбаченими цим Протоколом, включно з тими, які вимагають, щоб:
- i. Уся інформація про розміщення мін, закладення мінних полів та заміновані території була зареєстрована, збережена та доступна після припинення активних бойових дій, зокрема для цілей розмінування.
 - ii. Негайно після припинення активних бойових дій усі заміновані території та мінні поля були розчищені, розміновані, знищені або утримувались відповідно до вимог Протоколу з поправками II до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї.

КОМЕНТАР

262. Норма 24.A включає мінімальні норми звичаєвого права, застосовні конкретно до наземних мін. Вона діє для невеликого числа держав, які не є учасницями Конвенції про заборону протипіхотних мін (1997 р.) або Протоколу з поправками II (1996 р.) до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї. Норми 24.A.i та iii застосовуються до всіх збройних конфліктів, як міжнародних, так і неміжнародних. Норма 24.A.ii застосовується у міжнародних і, можна стверджувати, що й у неміжнародних збройних конфліктах.
263. Норма 24.B спирається на положення статті 1(1), 4 і 5(1) Конвенції про заборону протипіхотних мін. Конвенція діє в усіх ситуаціях, у тому числі в міжнародних і неміжнародних збройних конфліктах⁵⁷³.
264. Норма 24.C відображає зобов'язання Протоколу з поправками II до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, який встановлює норми щодо мін, мін-пасток та інших пристроїв. Зокрема пункти Норми 24.C спираються на положення статей 9(1) і 10(1) і (2) Протоколу. Протокол з поправками II поширюється на міжнародні і неміжнародні збройні конфлікти⁵⁷⁴. Коли держава є учасницею як Протоколу з поправками II, так і Конвенції про заборону протипіхотних мін, переважну силу щодо протипіхотних мін мають положення Конвенції.

572 Відповідно до Конвенції забороняється також виготовляти, створювати запаси та передавати протипіхотні міни, а також розробляти, іншим чином набувати та зберігати протипіхотні міни або будь-яким чином допомагати, заохочувати чи спонукати будь-кого до вчинення заборонених дій.

573 Відповідно до Статті 1(1) Конвенції держави-учасниці зобов'язуються «ніколи, за жодних обставин» не застосовувати протипіхотні міни. Це зобов'язання поширюється на всі ситуації збройного конфлікту, інші ситуації внутрішніх конфліктів або напружень, а також на мирний час.

574 Див. Протокол з поправками II до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї (1996 р.), Ст. 1(2).

265. Ці норми є актуальними, враховуючи серйозні наслідки застосування наземних мін для цивільного населення і природного середовища. Можливий вплив такої зброї на природне середовище вже давно викликає стурбованість міжнародної спільноти⁵⁷⁵. Можливими наслідками є загибель дикої природи і довгочасне забруднення сільськогосподарських земель⁵⁷⁶. Це може змусити місцеве населення уникати таких територій або покидати їх, і призведе до нераціональної експлуатації інших частин природного середовища⁵⁷⁷. Таким чином, незалежно від того, чи є держава учасницею Протоколу з поправками II або Конвенції про заборону протипіхотних мін, імплементація всіх або частини цих норм є заходами, яких повинна вживати будь-яка сторона конфлікту, щоб мінімізувати випадкову шкоду, заподіяну природному середовищу в результаті застосування наземних мін.
266. Операції з розмінування або знищення наземних мін можуть також спричинити негативні екологічні наслідки⁵⁷⁸. Це як короткостроковий ефект, наприклад, знищення рослинності, так і такі довгострокові наслідки, як забруднення ґрунту і водних ресурсів у випадках знищення зброї на місці⁵⁷⁹. Такі операції також можуть впливати на природне середовище існування комах і дикої природи⁵⁸⁰.
267. Норми 24.A–C сформульовані з метою звести до мінімуму вплив наземних мін на навколишнє середовище і сприяти їх швидкому усуненню після закінчення активних бойових дій, що явно принесло б користь природному середовищу і дозволило б продуктивно використовувати його ресурси.
268. Ця норма не стосується морських мін. Застосування морських мін регулюється договірним правом і звичаєвим правом включно із загальними нормами МГП щодо ведення бойових дій⁵⁸¹. Відповідні джерела договірного права включають Гаазьку конвенцію (VIII) про підводні міни (1907 р.). Крім того, у Посібнику Сан-Ремо з міжнародного права, що застосовується до збройних конфліктів на морі (1994 р.) повторюються норми, конкретно застосовні до морських мін⁵⁸².

Норма 24.A

269. Будь-яке застосування наземних мін регулюється загальними звичаєвими нормами розрізнення, пропорційності і запобіжних заходів⁵⁸³. Норми 24.A.i–iii, які впливають з них, – це мінімальні норми

575 Огляд історії розгляду цього питання в ООН, починаючи з 1975 року, див. Генеральна Асамблея ООН, Проблеми залишків війни: Доповідь Генерального секретаря, UN Doc. A/38/383, 19 жовтня 1983 р., пункти 3–8. Див. також Генеральна Асамблея ООН, Доповідь Генерального секретаря про захист навколишнього середовища під час збройного конфлікту, 1993 р., пункт 107, у якому цитується звіт, представлений МКЧХ на 48-й сесії Генеральної Асамблеї ООН: «[МКЧХ] вважає, що слід приділити пильну увагу проблемі екологічної шкоди, завданої невибірковим та нересторованим встановленням мін».

576 Про можливі серйозні і довгочасні наслідки впливу наземних мін для природного середовища див., наприклад, Генеральна Асамблея ООН, Доповідь Генерального секретаря про проблеми залишків війни, зокрема Додаток I, пункти 16–22; і A.A. Berhe, “The contribution of landmines to land degradation [Внесок наземних мін у деградацію земель], Land Degradation & Development, Vol. 18, No. 1, January/February 2007, pp. 1–15.

577 Додаткову інформацію про вплив наземних мін та вибухонебезпечних залишків війни на природне середовище, див., наприклад, A.H. Westing (ed.), Explosive Remnants of War: Mitigating the Environmental Effects [Вибухонебезпечні залишки війни: пом'якшення наслідків для навколишнього середовища], Taylor and Francis, London, 1985; Генеральна Асамблея ООН, Доповідь Генерального секретаря про проблему залишків війни, зокрема Додаток I, пункти 16–22; і Sandoz/Zimmermann (eds), Commentary on the Additional Protocols [Коментар до Додаткових протоколів], pp. 410–411, para. 1443.

578 Geneva International Centre for Humanitarian Demining (GICHD), “Do no harm” and mine action: Protecting the environment while removing the remnants of conflict [Женевський міжнародний центр гуманітарного розмінування, «Не нашкодь» та протримінна діяльність: захист навколишнього середовища під час усунення залишків конфлікту], GICHD, Geneva, 2014.

579 U. Hoffman and P. Rapillard “Do no harm in mine action: Why the environment matters” [Не нашкодити при розмінуванні: чому навколишнє середовище важливе], The Journal of ERW and Mine Action, Vol. 19, No. 1, May 2015, p. 5.

580 Приклад заходів, вжитих для захисту дикої природи під час розмінування території див. M. Jebens, “Protecting the environment: Mine clearance in Skallingen, Denmark” [Захист навколишнього середовища: розмінування у Скаллінгені, Данія], The Journal of ERW and Mine Action, Vol. 19, No. 1, 2015, pp. 37–42.

581 Огляд правових міркувань щодо морських мін див. D. Letts, “Naval mines: Legal considerations in armed conflict and peacetime” [Морські міни: правові міркування в умовах збройних конфліктів та в мирний час], International Review of the Red Cross, 2016, Vol. 98, No. 2, 2016, pp. 543–565; та Chatham House, International Law Applicable to Naval Mines [Міжнародне право, застосовне до морських мін], International Security Department Workshop Summary, London, October 2014.

582 Doswald-Beck (ed.), San Remo Manual on International Law Applicable to Armed Conflicts at Sea [Посібник Сан-Ремо з міжнародного права, що застосовується до збройних конфліктів на морі], pp. 25–26, paras 80–92. Положення посібника про належну увагу до природного середовища застосовуються також до морських мін: там само, p. 15, para. 44.

583 Див. Норми 5, 6 і 7 цих Керівних принципів. Див. також Протокол з поправками II до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї (1996 р.), Ст. 3.

звичаєвого міжнародного права, застосовні конкретно до наземних мін⁵⁸⁴. Як зазначалось раніше, Норми 24.A.i та iii застосовуються як у міжнародних, так і неміжнародних збройних конфліктах⁵⁸⁵; Норма 24.A.ii застосовна у міжнародних і, можна стверджувати, що й у неміжнародних, збройних конфліктах⁵⁸⁶.

270. Вимога Норми 24.A.i щодо особливої обережності з метою звести до мінімуму невибірково дію наземних мін впливає з цивільного характеру природного середовища⁵⁸⁷. При оцінюванні невибіркової або непропорційної дії наземних мін необхідно враховувати шкоду природному середовищу, яка може бути спричинена таким нападом. Щоб виконати це зобов'язання, сторони конфлікту повинні вживати заходів для зменшення ризиків такої дії; це неминуче вимагає від них дотримання зобов'язань, передбачених загальними нормами ведення бойових дій⁵⁸⁸.
271. Вимога Норми 24.A.ii щодо того, що сторона конфлікту, яка застосовує наземні міни, повинна по можливості реєструвати місця їх встановлення, забезпечує захист природного середовища, оскільки такі реєстри в кінцевому рахунку сприятимуть швидкому розмінуванню, особливо в постконфліктних умовах, і таким чином можна знизити ризик для природного середовища, пов'язаний з цими пристроями.
272. Вимога Норми 24.A.iii щодо того, що після завершення активних воєнних дій сторона конфлікту, що застосовувала наземні міни, повинна усунути або в будь-який інший спосіб зробити їх безпечними для цивільного населення або ж посприяти розмінуванню, логічно знижує ризик шкоди, яку така зброя завдає природному середовищу, хоча, як зазначалося вище, певні заходи з розмінування можуть самі по собі завдати шкоди природному середовищу, якщо не проводити їх з належною обережністю⁵⁸⁹.

Норма 24.B

273. Ця норма окреслює вимоги Конвенції про заборону протипіхотних мін, які стосуються захисту природного середовища. Відповідно до положень Конвенції, протипіхотна міна – це боєприпас, призначений для встановлення на землі, під землею, або поблизу поверхні землі чи іншої поверхні, для вибуху від присутності, близькості або контакту з людиною⁵⁹⁰. Це включає міни, які масово виробляються відповідно до галузевих стандартів, а також імпровізовані міни⁵⁹¹.
274. Крім заборони застосування протипіхотних мін (Норма 24.B.i цих Керівних принципів), Конвенція про заборону протипіхотних мін вимагає, щоб кожна держава – учасниця Конвенції знищила всі свої запаси протипіхотних мін (Норма 24.B.ii цих Керівних принципів). Як і інші види боєприпасів, протипіхотні міни можуть містити небезпечні матеріали та отруйні хімікати, які при неналежному знищенні можуть витікати, забруднювати запаси підземних питних вод і негативно впливати на

584. Див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, Норма 81, с. 280: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule81 і відповідна практика; там само, Норма 82, п. 283: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule82 і відповідна практика; і там само, Норма 83, п. 285, https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule83 і відповідна практика.

585. Див. там само, Норма 81, коментар, п. 280: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule81 і відповідна практика; і там само, Норма 83, коментар, п. 285: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule83 і відповідна практика.

586. Див. там само, Норма 82, коментар, п. 283: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule82 і відповідна практика.

587. Про цивільний характер природного середовища див. розділ «Попередні міркування» цих Керівних принципів, пункти 18–21. Загальну інформацію про застосування заборони нападів невибіркового характеру до природного середовища див. Норму 6 цих Керівних принципів.

588. Див., зокрема, принципи розрізнення, пропорційності та запобіжних заходів, які застосовуються до природного середовища, у Нормах 5, 7 і 8 цих Керівних принципів.

589. Докладніше див. пункт 266 цих Керівних принципів.

590. Конвенція про заборону протипіхотних мін (1997 р.), Ст. 2(1) і 2(2).

591. Четверта оглядова конференція держав – учасниць Конвенції про заборону протипіхотних мін, Осло, 26–29 листопада 2019 р., Заключний документ, UN Doc. APLC/CONF/2019/5, 22 січня 2020 р., сс. 7 і 31; ICRC, Views and recommendations on improvised explosive devices falling within the scope of the Anti-Personnel Mine Ban Convention [МКЧХ, Погляди та рекомендації щодо саморобних вибухових пристроїв, що підпадають під дію Конвенції про заборону протипіхотних мін], Робочий документ, представлений МКЧХ на Четвертій оглядовій конференції держав – учасниць Конвенції про заборону протипіхотних мін, Осло, 25–29 листопада 2019 р., с. 2.

рослинний та тваринний світ. Міжнародні стандарти протимінної діяльності спрямовані на зменшення цих ризиків. Вони містять рекомендовані стандарти знищення накопичених запасів протипіхотних мін та загальні вказівки з управління знищенням вибухонебезпечних боєприпасів для національних компетентних органів та організацій зі знищення боєприпасів⁵⁹². Інші міжнародні інструменти, такі як Конвенція про заборону забруднення моря шляхом скидання відходів та інших матеріалів (1972 р.) і Протокол до неї (1996 р.), також є актуальними і можуть застосовуватись, якщо держава є їх стороною. Вони забороняють, серед іншого, скидання та спалювання низки матеріалів у морі, включаючи боєприпаси. Можуть також застосовуватись інші міжнародні угоди, що регулюють спалювання та міжнародне переміщення небезпечних відходів і транспортування небезпечних вантажів⁵⁹³. Кожна держава – учасниця Конвенції про заборону протипіхотних мін повинна оцінити, які документи застосовуються в кожному конкретному випадку.

- 275.** Норма 24.В.iii відображає вимоги Конвенції про заборону протипіхотних мін щодо розмінування забруднених протипіхотними мінами територій. Як показала історія, практично у всіх конфліктах, в яких були застосовані протипіхотні міни, вони залишаються ще довго після закінчення конфлікту. Їх широке застосування в минулих конфліктах призвело до того, що деякі країни зіткнулися з масштабним забрудненням мінами і величезними проблемами очистити від них територію. Розмінування залишається кропітким повільним процесом, і для деяких країн триває десятиліттями. Поки не буде проведено розмінування, міни залишаються загрозою для цивільного населення та навколишнього середовища, а заміновані території залишаються поза межами сільськогосподарської та іншої життєдіяльності, що має негативний соціально-економічний вплив на постраждалі громади.
- 276.** Кожна держава – учасниця Конвенції про заборону протипіхотних мін зобов'язана розчистити свої забруднені території якомога швидше, але не пізніше, ніж через десять років після того, як вона приєдналась до Конвенції. Держава може попросити продовження цього строку, але, подаючи заявку на це, вона повинна провести, серед іншого, оцінку гуманітарних, соціальних, економічних та екологічних наслідків такого продовження.
- 277.** Національні органи, що здійснюють нагляд за розмінуванням, несуть відповідальність за те, щоб операції з розмінування або знищення мін виконувалися безпечним, ефективним та дієвим способом і таким чином, щоб мінімізувати будь-який обґрунтовано очікуваний вплив на природне середовище. Міжнародні стандарти протимінної діяльності дають вказівки щодо зменшення впливу на довкілля операцій з розмінування, і їх слід брати до уваги та застосовувати на практиці у відповідних випадках⁵⁹⁴.

Норма 24.С

- 278.** Норма 24.С окреслює ключові зобов'язання щодо протипіхотних мін, що містяться в Протоколі з поправками II до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які стосуються захисту природного середовища. У міжнародних збройних конфліктах ця норма зобов'язує держав – учасниць Протоколу з поправками. У неміжнародних збройних конфліктах вона застосовується до всіх сторін конфлікту, у тому числі недержавних збройних груп. Відповідно до статті 2(1) Протоколу з поправками «міна» означає «боєприпас, що встановлюється під землею, на землі чи поблизу поверхні землі або іншої поверхні, і призначений для вибуху, спричиненого присутністю, близькістю чи контактом з людиною або транспортним засобом».
- 279.** Вимога Норми 24.С.i щодо того, щоб сторона конфлікту реєструвала інформацію про розміщення мін, закладення мінних полів та заміновані території, забезпечує захист природного середовища, оскільки такі реєстри в кінцевому рахунку сприятимуть швидкому розмінуванню, особливо в постконфліктних

⁵⁹² UN Mine Action Service (UNMAS), National Planning Guidelines for Stockpile Destruction [Служба ООН з питань протимінної діяльності (ЮНМАС), Настанови з національного планування знищення запасів], IMAS 11.30, 2nd ed., UNMAS, New York, 1 January 2003.

⁵⁹³ Див. Конвенція про контроль за транскордонним переміщенням небезпечних відходів та їх утилізацією (1989 р.); і Європейська угода про міжнародне дорожнє перевезення небезпечних вантажів (1957 р.).

⁵⁹⁴ UNMAS, Safety & occupational health – Protection of the environment [ЮНМАС, Безпека та гігієна праці – захист навколишнього середовища], IMAS 10.70, ЮНМАС, New York, 1 September 2007.

умовах, і, отже, знижуватимуть ризик для природного середовища, пов'язаний із застосуванням цих мін.

- 280.** Крім того, Норма 24.C.ii вимагає, щоб після завершення активних бойових дій сторони конфлікту усунули наземні міни, або у будь-який інший спосіб зробили їх безпечними для цивільного населення на територіях під їх контролем⁵⁹⁵, або сприяли усуненню закладених ними наземних мін, якщо забруднені території перебувають під контролем іншої сторони конфлікту, відповідно до вимог статті 10(3) Протоколу з поправками II. Це логічно зменшує ризик заподіяння шкоди природному середовищу, хоча, як зазначалось вище, певні заходи з розмінування можуть самі завдати шкоди природному середовищу, якщо їх не проводити з належною обережністю⁵⁹⁶. Як і при очищенні від вибухонебезпечних залишків війни (див. Норму 25 цих Керівних принципів), національні компетентні органи повинні брати до уваги Міжнародні стандарти протимінної діяльності та інші відповідні документи.

⁵⁹⁵ Протокол з поправками II до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї (1996 р.), Ст. 10(1)–(2).

⁵⁹⁶ Додаткову інформацію див. пункт 266 цих Керівних принципів.

НОРМА 25 – МІНІМІЗАЦІЯ ВПЛИВУ ВИБУХОНЕБЕЗПЕЧНИХ ЗАЛИШКІВ ВІЙНИ, ЗОКРЕМА НЕРОЗІРВАНИХ КАСЕТНИХ БОЄПРИПАСІВ

- A. Кожна держава – учасниця Протоколу V до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї та сторони збройних конфліктів зобов'язані:
- максимально і наскільки практично можливо реєструвати і зберігати інформацію про застосування або залишення вибухонебезпечних боєприпасів;
 - у разі застосування або залишення вибухонебезпечних боєприпасів, які можуть стати вибухонебезпечними залишками війни, негайно після припинення активних бойових дій і, наскільки це можливо, з урахуванням законних інтересів безпеки сторін, надати доступ до такої інформації відповідно до статті 4(2) Протоколу;
 - після припинення активних бойових дій, і як тільки це стане можливим позначити місцезнаходження і знешкодити, вилучити або знищити вибухонебезпечні залишки війни на уражених територіях, що перебувають під їхнім контролем.
- B. Кожна держава – учасниця Конвенції про касетні боєприпаси зобов'язується:
- ніколи і за жодних обставин не застосовувати касетні боєприпаси;⁵⁹⁷
 - знищити всі запаси касетних боєприпасів та забезпечити відповідність методів знищення чинним міжнародним стандартам охорони здоров'я населення та навколишнього середовища;
 - якомога швидше знешкодити і знищити або забезпечити знешкодження і знищення залишків касетних боєприпасів, що знаходяться на забруднених касетними боєприпасами територіях під її юрисдикцією або контролем.

КОМЕНТАР

281. Норми 25.A.i і 25.A.ii спираються на положення статті 4 Протоколу V про вибухонебезпечні залишки війни (2003 р.) до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї. Норма 25.A.iii спирається на положення статті 3 Протоколу. Протокол V застосовується в міжнародних і неміжнародних збройних конфліктах⁵⁹⁸.
282. Норма 25.B.i спирається на положення статті 1(1)(а) Конвенції про касетні боєприпаси (2008 р.). Норми 25.B.ii і 25.B.iii – на положення статті 3(2) і 4(1) цієї Конвенції відповідно. Конвенція застосовується в усіх ситуаціях, включаючи як міжнародні, так і неміжнародні збройні конфлікти⁵⁹⁹.
283. Ці норми є релевантними, оскільки вибухонебезпечні залишки війни, включаючи залишки касетних боєприпасів, можуть мати серйозні наслідки для цивільного населення та природного середовища. Зокрема така зброя може забруднювати ґрунти та водні ресурси, що змушуватиме місцеве населення уникати певних територій чи покидати їх, що призведе до нераціональної експлуатації інших частин природного середовища⁶⁰⁰. Операції зі знешкодження або знищення такої зброї також можуть негативно впливати на природне середовище.

⁵⁹⁷ Також забороняється розробляти, виробляти, інакше набувати, створювати запаси, зберігати або передавати будь-кому касетні боєприпаси і допомагати, заохочувати чи спонукати будь-кого до вчинення будь-яких заборонених дій.

⁵⁹⁸ Протокол V до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї (2003 р.), Ст. 1(3). Див. також L. Maresca, "A new protocol on explosive remnants of war: The history and negotiation of Protocol V 1980 Convention on Certain Conventional Weapons" [Новий протокол про вибухонебезпечні залишки війни: історія та переговори про Протокол V до Конвенції 1980 року про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї], *International Review of the Red Cross*, Vol. 86, No. 856, p. 824, де пояснюється: «Стаття 1(3) говорить, що Протокол застосовується в ситуаціях, що виникають в результаті конфліктів, згаданих в пунктах 1 – 6 статті 1 Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї в редакції від 21 грудня 2001 р. Це посилення на поправки, прийняті Другою оглядовою конференцією Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які розширюють сферу застосування Протоколів I–IV до Конвенції на неміжнародні збройні конфлікти».

⁵⁹⁹ Відповідно до статті 1(1) Конвенції про касетні боєприпаси (2008 р.), держави-учасниці зобов'язуються «ніколи, за жодних обставин» не застосовувати касетні боєприпаси. Розуміється, що це включає всі ситуації збройного конфлікту.

⁶⁰⁰ Докладніше про наслідки вибухонебезпечних залишків війни для природного середовища див., наприклад, Westing (ed.), *Explosive Remnants of War: Mitigating the Environmental Effects* [Вибухонебезпечні залишки війни: пом'якшення екологічних наслідків]; Генеральна Асамблея ООН, Доповідь Генерального секретаря про проблеми залишків війни,

284. Відповідно, незалежно від того, чи є держава учасницею Протоколу V до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї або Конвенції про касетні боєприпаси, будь-яка сторона конфлікту може повністю або частково імплементувати ці норми, щоб звести до мінімуму випадкову шкоду, заподіяну природному середовищу в результаті ведення воєнних дій. Термін «сторони збройного конфлікту» включає недержавні збройні групи, які є стороною збройного конфлікту на території Високої Договірної Сторони Протоколу V до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї.

Норма 25.A

285. Метою Норми 25.A є мінімізація впливу вибухонебезпечних залишків війни і сприяння їх швидкому усуненню після закінчення активних бойових дій, що принесло б користь природному середовищу і дозволило б продуктивно використовувати його ресурси.

286. Щоб сприяти досягненню цієї мети, кожна держава – учасниця Протоколу V до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, а також сторони збройного конфлікту зобов'язані реєструвати інформацію про вибухонебезпечні боєприпаси, застосовані або залишені ними. Термін «вибухонебезпечні боєприпаси» означає «звичайні боєприпаси, що містять вибухові речовини»⁶⁰¹. Термін «вибухонебезпечні залишки війни» включає боєприпаси, що не вибухнули, і залишені вибухонебезпечні боєприпаси⁶⁰².

287. Виконуючи Норму 25.A, держава – учасниця Протоколу V до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, а також сторони збройного конфлікту повинні реєструвати і зберігати таку інформацію⁶⁰³:

- місцезнаходження районів ураження із застосуванням вибухонебезпечних боєприпасів;
- приблизна кількість, тип і характер використаних вибухонебезпечних боєприпасів;
- загальне місцезнаходження будь-яких боєприпасів, які, як відомо, або можливо не вибухнули;
- місцезнаходження залишених вибухонебезпечних боєприпасів;
- приблизна кількість і тип залишених вибухонебезпечних боєприпасів в кожному конкретному місці.

288. Як передбачено Нормою.25.A.ii, таку інформацію необхідно розкрити якомога швидше після закінчення активних бойових дій, щоб сприяти інформуванню про ризики, маркуванню та знешкодженню вибухонебезпечних залишків для захисту цивільного населення. Таку інформацію можна надати безпосередньо стороні або сторонам, які контролюють територію, де ймовірно знаходяться вибухонебезпечні боєприпаси, що не вибухнули чи були залишені стороною конфлікту, або передати за посередництвом взаємно узгодженої третьої сторони, наприклад ООН.

289. Така інформація буде корисною організаціям, які працюють над мінімізацією впливу на цивільне населення боєприпасів, що не вибухнули, або залишених боєприпасів, і ведуть просвітницьку діяльність, інформуючи про ризики, або здійснюють утилізацію та знешкодження вибухонебезпечних

зокрема Додаток I, пункти 16–22; i Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), *Commentary on the Additional Protocols* [Коментар до Додаткових протоколів], pp. 410–411, para. 1443.

601 Як зазначено в Протоколі V до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї (2003 р.), Ст. 2(1). Далі у цьому положенні стверджується, що для цілей Протоколу, міни, міни-пастки та деякі інші пристрої виключені з цього визначення, оскільки вони регулюються окремо Протоколом з поправками II до Конвенції 1996 року про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї. Див. Норму 24 цих Керівних принципів щодо наземних мін.

602 Відповідно до статті 2(2) Протоколу V (2003 р.) до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї «боєприпаси, що не вибухнули, означає вибухонебезпечні боєприпаси, в які вставлено запальник, детонатор або у інший спосіб підготовлено до використання й використано у збройному конфлікті. Вони могли бути випущені, скинуті, запущені або наведені та повинні були вибухнути, але не вибухнули». Відповідно до статті 2(3) Протоколу «[термін] залишені вибухонебезпечні боєприпаси означає вибухонебезпечні боєприпаси, які не були використані під час збройного конфлікту, які були забуті чи залишені стороною збройного конфлікту і більше не знаходяться під контролем сторони, що забула чи залишила їх. Залишені вибухонебезпечні боєприпаси можуть мати чи не мати вставлені запальники або детонатори, вони можуть бути чи не бути у інший спосіб підготовані або не підготовані до використання».

603 Цей перелік наведений в Розділі 1 Технічного Додатку до Протоколу V (2003 р.) до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, який містить рекомендовані, необов'язкові найкращі практики досягнення цілей відповідних положень.

боєприпасів. У цьому відношенні держави-учасниці і сторони збройного конфлікту зобов'язані надавати інформацію на запит таких організацій, коли вони переконуються, що такі організації проводять або будуть вести просвітницьку діяльність, інформуючи місцеве населення про ризики, та діяльність із знешкодження в уражених районах.

290. Норма 25.A.iii (а також Норма 25.B.iii) вимагає знешкодження вибухонебезпечних залишків війни, у тому числі залишків касетних боєприпасів, після закінчення активних бойових дій.
291. Національні органи, які здійснюють нагляд за діяльністю із знешкодження, зобов'язані забезпечити проведення таких операцій безпечно, ефективно, раціонально, і з мінімальним впливом на природне середовище⁶⁰⁴. Міжнародні стандарти протимінної діяльності містять рекомендації щодо зменшення впливу на довкілля операцій із знешкодження, і їх слід брати до уваги та застосовувати на практиці у відповідних випадках⁶⁰⁵. Окрім можливих наслідків наявності вибухонебезпечних залишків війни, операції з їх знешкодження та знищення також можуть впливати на природне середовище. Це може бути як короткостроковий ефект, наприклад, знищення рослинності, так і довгострокові наслідки, такі як забруднення ґрунту і водних ресурсів у випадках знищення зброї на місці⁶⁰⁶. Такі операції також можуть впливати на природне середовище існування комах і дикої природи.
292. Хоча норми Протоколу V щодо обов'язку знешкодження стосуються лише конфліктів, які відбувались після того, як Протокол набрав чинності, державам, які постраждали від вибухонебезпечних залишків війни на момент приєднання до Протоколу, надається «право просити і отримувати допомогу» від інших держав – учасниць Протоколу⁶⁰⁷. Водночас держави-учасниці, які спроможні це зробити, зобов'язані надавати допомогу, наскільки це є необхідним і практично можливим, щоб допомогти постраждалим державам-учасницям зменшити небезпеку, що становлять вибухонебезпечні залишки війни⁶⁰⁸.

Норма 25.B

293. Норма 25.B.i окреслює вимоги Конвенції про касетні боєприпаси, які стосуються захисту природного середовища. Відповідно до Конвенції касетний боєприпас визначається як «звичайний боєприпас, який призначений для розсіювання або вивільнення розривних суббоєприпасів, кожен з яких має вагу менше 20 кілограмів»⁶⁰⁹.
294. Крім заборони застосування касетних боєприпасів (Норма 25.B.i), Конвенція вимагає, щоб кожна держава-учасниця знищила всі свої запаси касетних боєприпасів (Норма 25.B.ii). Важливо, що, виконуючи ці вимоги, держава-учасниця повинна забезпечити дотримання міжнародних стандартів охорони здоров'я населення та захисту довкілля⁶¹⁰. Як і інші види боєприпасів, касетні боєприпаси містять небезпечні матеріали і токсичні хімікати, які у разі неналежного знищення можуть забруднювати ґрунтові води і негативно впливати на флору і фауну.
295. Не існує міжнародно визнаних стандартів, які б конкретно стосувались знищення запасів касетних боєприпасів. Проте Міжнародні стандарти протимінної діяльності містять рекомендовані стандарти знищення запасів протипіхотних мін і загальні вказівки щодо управління знищенням запасів вибухонебезпечних боєприпасів для національних компетентних органів і організацій, які займаються знищенням боєприпасів⁶¹¹. Інші міжнародні документи, такі як Конвенція про заборону

604 Відповідно до положень Протоколу V до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї (2003 р.), Ст. 3.

605 UNMAS, Safety & occupational health – Protection of the environment [ЮНМАС, Безпека та гігієна праці – захист навколишнього середовища].

606 Докладніше див. Норма 24 цих Керівних принципів про наземні міни, пункт 266.

607 Протокол V до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї (2003 р.), Ст. 7(1).

608 Там само, Ст. 7(2).

609 Низка боєприпасів не вважаються касетними боєприпасами для цілей Конвенції: Конвенція про касетні боєприпаси (2008), стаття 2(2)(a)–(c). У цьому положенні наведені визначення терміну «розривні суббоєприпаси» та інших термінів, які вживаються в тексті Конвенції.

610 Конвенція про касетні боєприпаси (2008 р.), Ст.3(2).

611 UNMAS National Planning Guidelines for Stockpile Destruction [ЮНМАС, Наставови з національного планування знищення запасів].

забруднення моря шляхом скидання відходів та інших матеріалів (1972 р.) і Протокол до неї (1996 р.), також можуть застосовуватись державами, які є учасниками цих договорів. Вони забороняють, серед іншого, скидання та спалювання низки матеріалів у морі, включаючи боєприпаси. Можуть також застосовуватися інші міжнародні угоди, що регулюють спалювання та міжнародне переміщення небезпечних відходів та транспортування небезпечних вантажів⁶¹². Кожна держава – учасниця Конвенції про касетні боєприпаси повинна буде оцінювати, які документи є актуальними для кожного конкретного випадку.

296. Норма 25.V.iii відображає вимоги Конвенції щодо розчищення земель, забруднених залишками касетних боєприпасів⁶¹³. Вона включена до цих Керівних принципів, оскільки історія показала, що велика кількість суббоєприпасів часто не вибухає і після закінчення конфлікту продовжує становити серйозну небезпеку, зокрема й для природного середовища. Масштабне використання цієї зброї в минулих конфліктах призвело до того, що території деяких країн забруднені мільйонами боєприпасів, які не вибухнули і є дуже нестабільними⁶¹⁴.
297. Кожна держава – учасниця Конвенції зобов'язується розчистити свої забруднені території якомога швидше, але не пізніше ніж через десять років після дати набрання чинності Конвенції для такої держави-учасниці⁶¹⁵. Держава може попросити продовження цього строку, але, подаючи заявку на це, вона повинна провести, серед іншого, оцінку гуманітарних, соціальних, економічних та екологічних наслідків такого продовження⁶¹⁶.
298. Як зазначалось раніше в коментарі до Норми 25.A, операції з розчищення території також можуть негативно впливати на природне середовище. Компетентні органи держав-учасниць повинні брати до уваги міжнародні стандарти, зокрема Міжнародні стандарти протимінної діяльності⁶¹⁷.
299. У випадках, коли касетні боєприпаси застосовувались або були залишені однією державою-учасницею до набрання чинності цією Конвенцією для такої держави, і стали залишками касетних боєприпасів на території, що перебуває під юрисдикцією або контролем іншої держави-учасниці на момент набрання Конвенцією чинності для такої іншої держави, то першій державі-учасниці наполегливо рекомендується надати допомогу другій державі-учасниці⁶¹⁸. Така допомога може мати характер технічної, фінансової, матеріальної допомоги, або допомоги у формі людських ресурсів, і надаватись безпосередньо державі, яка зазнає негативного впливу від вибухонебезпечних залишків війни, або за посередництвом узгодженої третьої сторони, наприклад ООН або іншої організації.

612 Конвенція про контроль за транскордонним переміщенням небезпечних відходів та їх утилізацією (1989 р.) і Європейська угода про міжнародне дорожнє перевезення небезпечних вантажів (1957 р.).

613 Конвенція про касетні боєприпаси (2008 р.), Ст. 4.

614 ICRC, Cluster munitions: What are they and what is the problem?, Factsheet [МКЧХ, Касетні боєприпаси: що це та в чому проблема? Інформаційний бюлетень], Geneva, 2010, p. 1: <https://www.icrc.org/en/doc/resources/documents/legal-fact-sheet/cluster-munitions-factsheet-230710.htm>.

615 Конвенція про касетні боєприпаси (2008 р.), Ст. 4(1)(a). Див. також там само, Ст. 4(1)(b).

616 Там само, Ст. 4(5) і (6)(h).

617 Там само, Ст. 4(5) і (3).

618 Там само, Ст. 4(4).

ЧАСТИНА IV: ДОТРИМАННЯ, ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ТА РОЗПОВСЮДЖЕННЯ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА, ЯКІ ЗАХИЩАЮТЬ ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ

НОРМА 26 – ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ДОТРИМУВАТИСЬ І ЗАБЕЗПЕЧУВАТИ ДОТРИМАННЯ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА, ЗОКРЕМА НОРМ, ЯКІ ЗАХИЩАЮТЬ ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ

- A. Кожна сторона конфлікту повинна дотримуватись і забезпечувати дотримання міжнародного гуманітарного права, зокрема норм щодо захисту природного середовища, з боку її збройних сил та інших осіб чи груп, які фактично діють за її вказівками або під її керівництвом чи контролем.
- B. Держави не можуть заохочувати порушення сторонами збройного конфлікту норм міжнародного гуманітарного права, у тому числі норм, які захищають природне середовище. Вони повинні використовувати свій вплив, наскільки це можливо, щоб зупинити порушення міжнародного гуманітарного права.

КОМЕНТАР

300. Ці загальні норми, наведені тут з додаванням прямого посилання на природне середовище, встановлені як норми звичаєвого міжнародного права, застосовні як у міжнародних, так і неміжнародних збройних конфліктах⁶¹⁹. Відповідно до проведеного МКЧХ дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права, зобов'язання дотримуватись і забезпечувати дотримання не обмежується положеннями Женевських конвенцій (1949 р.) та Додаткових протоколів до них (1977 р.), а застосовується до всього зводу норм МГП, зобов'язуючого конкретну державу⁶²⁰. Зобов'язання дотримуватись і забезпечувати дотримання також викладене у спільній статті 1 Женевських конвенцій, а також у статті 1(1) Додаткового протоколу I, причому держави («Високі Договірні Сторони») зобов'язуються дотримуватись і забезпечувати дотримання «цієї Конвенції» і, відповідно, «цього Протоколу» за будь-яких обставин. Як зазначалось, це договірне зобов'язання викристалізувалось у звичаєву норму.
301. Хоча відповідні договірні положення адресовані «Високим Договірним Сторонам» і, отже, не недержавним збройним групам, які є сторонами неміжнародних збройних конфліктів, зі спільної Статті 3 (яка зобов'язує всі сторони конфлікту) випливає, що недержавні збройні групи зобов'язані «дотримуватись» передбачених нею гарантій. Такі групи повинні також «забезпечити дотримання» положень спільної Статті 3 їхніми членами та окремими особами або групами, які діють від їх імені, на основі вимоги до збройних груп бути організованими і мати відповідальне командування, яке повинне забезпечити дотримання МГП⁶²¹.
302. Зобов'язання держав відповідно до спільної Статті 1 дотримуватись і забезпечувати дотримання МГП поширюється на спільну Статтю 3 у випадку неміжнародного збройного конфлікту⁶²². Отже, всі сторони конфлікту міжнародного чи неміжнародного характеру зобов'язані дотримуватись і

619 Див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, Норма 139, коментар, с. 495: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule139 і відповідна практика; і там само, Норма 144, коментар, р. 509: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule144 і відповідна практика.

620 Там само, коментар до Норми 139, р. 495: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule139; і там само, коментар до Норми 144, р. 511: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule144. Див. також ICRC, Commentary on the First Geneva Convention [МКЧХ, Коментар до Першої Женевської конвенції], 2016, para. 126.

621 ICRC, Commentary on the First Geneva Convention [МКЧХ, Коментар до Першої Женевської конвенції], 2016, paras 131–132.

622 Там само, пункт 125.

забезпечувати дотримання чинних норм МГП, включно з нормами, які захищають природне середовище. Держави, які не є сторонами збройного конфлікту, також повинні дотримуватись і забезпечувати дотримання зазначених зобов'язань.

Зобов'язання дотримуватись і забезпечувати дотримання

303. Сторони конфлікту повинні дотримуватись застосовних норм МГП, і безсумнівно, що дії або бездіяльність, які прирівнюються до порушень МГП, тягнуть за собою міжнародну відповідальність держави за умови, що такі дії або бездіяльність приписуються державі відповідно до положень про відповідальність держав⁶²³. Сторони повинні також «забезпечувати дотримання» норм. Це вимагає від них вживати відповідних заходів, щоб, перш за все, запобігти порушенням МГП. Отже, держави повинні ще у мирний час почати вживати всіх необхідних заходів, щоб забезпечити дотримання чинних норм МГП.⁶²⁴ Сторони збройного конфлікту можуть вживати різних заходів, щоб забезпечити дотримання норм МГП, зокрема норм, що захищають природне середовище, серед іншого, інтегруючи такі норми у свої законодавчі, адміністративні та інституційні заходи (наприклад, включаючи такі норми у військові статuti і кодекси поведінки)⁶²⁵ і заохочуючи інформування цивільного населення про те, як МГП захищає природне середовище під час збройного конфлікту⁶²⁶.
304. Окремо варто зазначити, що зобов'язання дотримуватись і забезпечувати дотримання МГП стосується всіх держав, незалежно від того, чи є вони сторонами конфлікту⁶²⁷. Зобов'язання забезпечити дотримання іншими [суб'єктами] містить як негативне, так і позитивне зобов'язання: відповідно до негативного зобов'язання держави не можуть ні заохочувати, ні допомагати або сприяти порушенням МГП сторонами конфлікту, а відповідно до позитивного зобов'язання вони повинні максимально використати свій вплив, щоб запобігти таким порушенням і зупинити їх⁶²⁸. Варто відзначити, що думки з цього питання розходяться. Одна думка полягає в тому, що держави повинні лише забезпечити дотримання своїми органами і приватними особами в межах власної юрисдикції, і дехто висловлює незгоду з правовим характером позитивного компоненту зобов'язання забезпечити дотримання іншими [суб'єктами]⁶²⁹. Сьогодні переважає думка, яку підтримує МКЧХ, що зобов'язання забезпечити дотримання не обмежується поведінкою сторін конфлікту, а включає вимогу до держав робити все, що в їх силах, щоб забезпечити повсюдне дотримання МГП, у тому числі іншими державами і недержавними суб'єктами, які є сторонами збройного конфлікту⁶³⁰. Ця

623 Там само, пункт 144. Про відповідальність за порушення МГП див. також Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, коментар до Норми 149, с. 530: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule149 і відповідна практика.

624 ICRC, Commentary on the First Geneva Convention [МКЧХ, Коментар до Першої Женевської конвенції], 2016, paras 145–149.

625 Див. Норму 29 цих Керівних принципів.

626 Див. Норму 30 цих Керівних принципів.

627 K. Dörmann and J. Serralvo, “Common Article 1 to the Geneva Conventions and the obligation to prevent international humanitarian law violations” [Спільна Стаття 1 Женевських конвенцій і зобов'язання запобігати порушенням міжнародного гуманітарного права], International Review of the Red Cross, Vol. 96, No. 895, 2014, pp. 716–722. Див. також ICRC, Commentary on the First Geneva Convention [МКЧХ, Коментар до Першої Женевської конвенції], 2016, para. 153; and Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, Норма 144, с. 509: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule144.

628 Докладніше про зміст цих позитивних і негативних зобов'язань див. Dörmann/Serralvo, “Common Article 1 to the Geneva Conventions and the obligation to prevent international humanitarian law violations” [Спільна Стаття 1 Женевських конвенцій і зобов'язання запобігати порушенням міжнародного гуманітарного права], pp. 726–732. Див. також ICRC, Commentary on the First Geneva Convention [МКЧХ, Коментар до Першої Женевської конвенції], 2016, paras 154–173; і Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, коментар до Норми 144, сс. 510–512: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule144.

629 ICRC, Commentary on the First Geneva Convention [МКЧХ, Коментар до Першої Женевської конвенції], 2016, paras 120–121 and 155; і ICRC, Commentary on the Second Geneva Convention: Convention (II) for the Amelioration of the Condition of the Wounded, Sick and Shipwrecked Members of Armed Forces at Sea [МКЧХ, Коментар до Другої Женевської конвенції: Конвенція (II) про поліпшення долі поранених, хворих і осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі], ICRC, Geneva/Cambridge University Press, Cambridge, 2017, p. 62, para. 191 і посилання у вивисці 93, зокрема зауваження В. Egan, юридичного радника Державного департаменту США, в статті American Society of International Law, “International law, legal diplomacy, and the counter-ISIL campaign: Some observations” [Міжнародне право, правова дипломатія та кампанія проти ІДІЛ: деякі спостереження], 1 April 2016, Див. також думку V. Robson, юридичного радника Міністерства закордонних справ та у справах Співдружності Сполученого Королівства: V. Robson “The common approach to Article 1: The scope of each State’s obligation to ensure respect for the Geneva Conventions” [Спільний підхід до Статті 1: обсяг зобов'язань кожної держави забезпечити дотримання Женевських конвенцій], Journal of Conflict & Security Law, Vol. 25, No. 1, 2020 p., pp. 101–115.

630 Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, коментар до Норми 144, сс. 509–510: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule144. Див. також ICRC, Commentary on the First Geneva Convention [МКЧХ, Коментар до

думка сформульована в коментарі МКЧХ (1952 р.) до Першої Женевської конвенції, і зміни, які відбулись з того часу у міжнародному звичаєвому праві, підтвердили цю позицію⁶³¹.

- 305.** Відповідні заходи, яких можна вживати, включають, зокрема, обмін результатами наукової експертизи щодо характеру шкоди, заподіяної природному середовищу конкретними видами зброї, що сприятиме оцінюванню пропорційності, а також надання доступу до технічних порад щодо застосування пасивних запобіжних заходів для захисту територій, які мають велике природоохоронне значення або є екологічно вразливими.

Застосовні норми МГП, зокрема ті, що захищають природне середовище

- 306.** Застосовні норми МГП, які захищають природне середовище, незалежно від того, договірні вони чи звичаєві, можуть відрізнитись залежно від характеру конфлікту (міжнародного чи неміжнародного)⁶³². Сторони конфлікту зобов'язані дотримуватись і забезпечувати дотримання лише тих норм, які до них застосовуються. Крім того, з міркувань політики МКЧХ заохочує сторони неміжнародних збройних конфліктів застосовувати інші норми, які діють в умовах міжнародних збройних конфліктів, щоб додатково захистити природне середовище⁶³³.

Першої Женевської конвенції], 2016, paras 120–121 and 155–156; ICRC, Commentary on the Second Geneva Convention [МКЧХ, Коментар до Другої Женевської конвенції], 2017, paras 192–195; i Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), Commentary on the Additional Protocols [Коментар до Додаткових протоколів], p. 36, para. 45.

⁶³¹ Pictet (ed.), Commentary on the First Geneva Convention [Коментар до Першої Женевської конвенції], 1952, p. 26 (хоча в англійському варіанті Коментаря вживається вираз «слід докласти зусиль» (should endeavour), у французькому оригіналі вживається слово «необхідно» (doivent) і зрозуміло, що йдеться про обов'язок); МС ООН, Военна та воєнізована діяльність в Нікарагуа та проти Нікарагуа (Нікарагуа проти США), Рішення, 1986 р., пункт 220; i Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Норма 144, с. 509: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rule144 і відповідна практика.

⁶³² Як зазначено у коментарях до цих Керівних принципів, не вирішене питання про те, чи певні норми, відповідно до звичаєвого права, застосовуються у неміжнародних збройних конфліктах.

⁶³³ Див. Норму 18 цих Керівних принципів.

НОРМА 27 – ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА ЩОДО ЗАХИСТУ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА НА НАЦІОНАЛЬНОМУ РІВНІ

Держави повинні діяти відповідно до своїх зобов'язань прийняти національне законодавство та вживати інших заходів на національному рівні, щоб забезпечити імплементацію норм міжнародного гуманітарного права щодо захисту природного середовища у збройному конфлікті.

КОМЕНТАР

307. Ця норма, яка сприяє імплементації міжнародних зобов'язань у національне законодавство і практику, впливає із зобов'язання дотримуватись і забезпечувати дотримання МГП⁶³⁴, а також із зобов'язання держав вживати всіх необхідних заходів, щоб зупинити всі дії, які суперечать положенням Женевських конвенцій (1949 р.) і Додаткового протоколу I (1977 р.)⁶³⁵.
308. Термін «імплементація» охоплює всі заходи, яких необхідно вжити, щоб забезпечити повне дотримання норм МГП⁶³⁶. Таким чином, термін охоплює широкий спектр вимог⁶³⁷, включно із прийняттям законодавства, яке встановлює відповідні системи регулювання або покарання, які можуть застосовуватись національними судами, підготовку збройних сил з міжнародного гуманітарного права і заохочення навчання МГП цивільного населення⁶³⁸.
309. Слід зауважити, що багато з таких зобов'язань є актуальними у мирний час, включно з вимогами прийняття законодавства, яке встановлює покарання за воєнні злочини, і вжиття заходів, необхідних, щоб зупинити інші порушення МГП⁶³⁹. Отже воєнні злочини, які впливають на природне середовище, повинні бути криміналізовані в національному законодавстві⁶⁴⁰. Такі зобов'язання найкраще виконуються під час збройних конфліктів, якщо у мирний час були зроблені підготовчі кроки до їх імплементації⁶⁴¹. Щодо захисту природного середовища, то такі кроки могли б включати положення, які гарантуватимуть усунення або зменшення шкоди, заподіяної природному

634 Про зобов'язання дотримуватись МГП і забезпечувати його дотримання див. Норму 26 цих Керівних принципів. Стосовно зв'язку між національною імплементацією і зобов'язанням дотримуватись і забезпечувати дотримання Женевських конвенцій, сформульованим у спільній Статті 1, див. E. Mikos-Skuzza, "Dissemination of the Conventions, including in time of armed conflict" [Поширення Конвенцій, у тому числі під час збройного конфлікту], у збірнику A. Clapham, P. Gaeta and M. Sassòli (eds), *The 1949 Geneva Conventions: A Commentary* [Женевські конвенції 1949 року: Коментар], Oxford University Press, Oxford, 2015, p. 598.

635 Перша Женевська конвенція (1949 р.), Ст. 49(3); Друга Женевська конвенція (1949 р.), Ст. 50(3); Третя Женевська конвенція (1949 р.), Ст. 129(3); Четверта Женевська конвенція (1949 р.), Ст. 146(3); Додатковий протокол I (1977 р.), Стст. 85(1) і 86(1). Виконуючи це зобов'язання, держави можуть вдаватись до широкого спектру заходів, включно з тими, які окреслені тут. Додаткову інформацію див. ICRC, *Commentary on the First Geneva Convention* [МКЧХ, Коментар до Першої Женевської конвенції], 2016, paras 2896–2898.

636 ICRC, *Advisory Service on International Humanitarian Law, Implementing International Humanitarian Law: From Law to Action*, Legal factsheet [МКЧХ, Консультативна служба з питань МГП, Імплементація міжнародного гуманітарного права: від закону до дії. Юридичний інформаційний бюлетень], ICRC, Geneva, 2002. Про зусилля МКЧХ з підтримки національних заходів з імплементації МГП див. P. Bertram, "The ICRC's Advisory Service on International Humanitarian Law: The challenge of national implementation" [МКЧХ, Консультативна служба з питань МГП: проблеми національної імплементації], *International Review of the Red Cross*, Vol. 36, No. 312, May 1996, pp. 338–347.

637 Вичерпний огляд ключових Статей Женевських конвенцій (1949 р.) і Додаткових протоколів (1977 р.), які вимагають запровадження національних заходів із імплементації МГП, див. ICRC, *Advisory Service on International Humanitarian Law, Implementing International Humanitarian Law: From Law to Action* [МКЧХ, Консультативна служба з питань МГП, Імплементація міжнародного гуманітарного права: від закону до дії], p. 2.

638 Див. Норми 28–30 цих Керівних принципів.

639 ICRC, *Commentary on the First Geneva Convention* [МКЧХ, Коментар до Першої Женевської конвенції], 2016, para. 199.

640 Про воєнні злочини, які мають відношення до захисту природного середовища, див. Норму 28 цих Керівних принципів. Приклад криміналізації воєнних злочинів проти довкілля в національному законодавстві див., наприклад, Iraq, Law No. 10 of the Iraqi Higher Criminal Court [Ірак, Закон №10 Вищого кримінального суду Іраку], 2005, Art. (13)(2)(e).

641 ICRC, *Commentary on the First Geneva Convention* [МКЧХ, Коментар до Першої Женевської конвенції], 2016, para. 200.

середовищу під час випробування, застосування або знищення військової техніки⁶⁴², і створення можливостей для моніторингу екологічної шкоди⁶⁴³.

310. Багато держав – учасниць Женевських конвенцій створили національні комітети або подібні організації (які часто називають просто «національними комітетами МГП») для консультування і допомоги органам влади в діяльності з імплементації зобов'язань щодо МГП, включно з нормами щодо захисту природного середовища⁶⁴⁴.
311. У держав можуть бути зобов'язання щодо імплементації МГП на національному рівні, які впливають з інших міжнародних договорів, учасницями яких вони є, і стосуються захисту природного середовища під час збройного конфлікту. Наприклад, держава – учасниця Конвенції ЕНМОД (1976 р.) «зобов'язується вживати будь-яких заходів, які вона вважатиме за необхідне, відповідно до своїх конституційних процедур, щоб заборонити або запобігти будь-якій діяльності, що суперечить положенням Конвенції, у будь-якому місці під її юрисдикцією або контролем»⁶⁴⁵. З цієї метою держави – учасниці Конвенції повинні прийняти кримінальне законодавство, у тому числі у мирний час, щоб заборонити і припинити застосування заборонених методів на своїй території і у будь-якому місці під їх юрисдикцією або контролем⁶⁴⁶.

642 Таке положення міститься в документі: Regulation of the Chinese People's Liberation Army on the Protection of the Environment [Регламент Народно-визвольної армії Китаю щодо охорони навколишнього середовища], 2004. Ці та інші відповідні приклади див. огляд практики держав та міжнародних організацій в документі Комісії з міжнародного права: Попередня доповідь спеціального доповідача Марі Г. Якобссон (Marie G. Jacobsson), pp. 8–15, де міститься посилання на "NATO military principles and policies for environmental protection" [Військові принципи і політики НАТО щодо захисту навколишнього середовища]; та Комісія з міжнародного права, Друга доповідь спеціального доповідача Марі Г. Якобссон (Marie G. Jacobsson), сс. 17–21. Див. також, EU, European Union Military Concept on Environmental Protection and Energy Efficiency for EU-led military operations [ЄС, Військова концепція Європейського Союзу з охорони навколишнього середовища та енергоефективності воєнних операцій, очолюваних ЄС], pp. 15–17.

643 Наприклад, шляхом розвитку системи оцінок впливу на навколишнє середовище (ОВНС) або створення екологічної бази даних, до якої всі підрозділи збройних сил вносять інформацію про діяльність, продукти чи послуги, які можуть вплинути на навколишнє середовище. Ці та інші відповідні приклади див. Комісія з міжнародного права, Попередня доповідь спеціального доповідача Марі Г. Якобссон (Marie G. Jacobsson), сс. 8–15. Див. також заяву Малайзії щодо заходів, вжитих для захисту та збереження навколишнього середовища, включаючи необхідність надання звітів ОВНС перед спорудженням військових баз і установок та належне розміщення вибухових речовин та споруд для зберігання палива: Малайзія, заява, подана Шостому комітету Генеральної Асамблеї ООН, 69-а сесія, пункт 78 порядку денного, 5 листопада 2014 р., пункти 12–13.

644 Наприклад, національний комітет МГП, зокрема в рамках роботи Комісії з міжнародного права над захистом природного середовища у зв'язку зі збройними конфліктами, див. Словенія, заява, подана Шостому комітету Генеральної Асамблеї ООН, 74-а сесія, пункт 79 порядку денного, 31 жовтня 2019 р.

645 Конвенція ЕНМОД (1976), Ст. IV.

646 ICRC, Advisory Service on International Humanitarian Law, 1976 Convention on the Prohibition of Military or Any Hostile Use of Environmental Modification Techniques, Legal factsheet [МКЧХ, Консультативна служба з питань МГП, Конвенція 1976 року про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на навколишнє середовище, Юридичний інформаційний бюлетень], ICRC, Geneva, 31 January 2003.

НОРМА 28 – ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ЗА ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ, ЯКІ СТОСУЮТЬСЯ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА

- A. Держави повинні розслідувати воєнні злочини, у тому числі злочини, які стосуються природного середовища, імовірно вчинені їхніми громадянами чи збройними силами, або на їхній території, і, за наявності підстав, притягати до відповідальності осіб, підозрюваних у вчиненні таких злочинів. Вони також повинні розслідувати інші воєнні злочини, над якими вони мають юрисдикцію, у тому числі злочини, які стосуються природного середовища, і, за наявності підстав, притягати до відповідальності осіб, підозрюваних у вчиненні таких злочинів.
- B. Командири та інші начальники несуть кримінальну відповідальність за воєнні злочини, у тому числі злочини, які стосуються природного середовища, вчинені їхніми підлеглими, якщо вони знали або мали підстави знати, що підлеглі збираються вчинити або вчиняють такі злочини, і не вжили всіх необхідних та розумних заходів в межах своїх повноважень, щоб запобігти їх вчиненню або, якщо такі злочини були вчинені, для покарання відповідальних за них осіб.
- C. Окремі особи несуть кримінальну відповідальність за вчинені ними воєнні злочини, у тому числі злочини, які стосуються природного середовища.

КОМЕНТАР

312. Загальні норми, втілені в Нормах 28.A, 28.B і 28.C, наведених тут з додаванням прямого посилання на природне середовище, встановлені як норми звичаєвого міжнародного права, застосовні як у міжнародних, так і неміжнародних збройних конфліктах⁶⁴⁷. Воєнні злочини, про які йдеться в цих нормах, включають встановлені положеннями про серйозні порушення Женевських конвенцій (1949 р.) і Додаткового протоколу I (1977 р.)⁶⁴⁸, передбачені Статутом Міжнародного кримінального суду (1998 р.)⁶⁴⁹ і міжнародним звичаєвим правом⁶⁵⁰.

Кримінальна відповідальність, що конкретно стосується природного середовища

313. Стаття 8(2)(b)(iv) Статуту Міжнародного кримінального суду має історичне значення. Вона встановлює для держав-учасниць склад воєнного злочину, який полягає в «умисному нападі, знаючи, що такий напад спричинить ... широку, довготривалу і серйозну шкоду природному середовищу, яка була б явно надмірною порівняно з очікуваною конкретною і безпосередньою загальною військовою перевагою»⁶⁵¹. Це положення першим встановлює індивідуальну відповідальність за міжнародний злочин, який завдає шкоди природному середовищу як такому, і

647 Щодо Норми 28.A цих Керівних принципів, див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, Норма 158, коментар, с. 607: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule158 і відповідна практика. Слід відзначити, що Норма 158 цього дослідження разом з Нормою 157 означає, що держави повинні здійснювати кримінальну юрисдикцію, якою їхнє національне законодавство наділяє суди, чи то обмежену територіальну чи персональну юрисдикцію або ж універсальну юрисдикцію, яка є обов'язковою у випадку серйозних порушень. Щодо Норми 28. В цих Керівних принципів див. там само, Норма 153, коментар, р. 558: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule153 і відповідна практика. Щодо Норми 28.C цих Керівних принципів див. там само, Норма 151, коментар, р. 551: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule151 і відповідна практика.

648 Перша Женевська конвенція (1949 р.), Ст. 50; Друга Женевська конвенція (1949 р.), Ст. 51; Третя Женевська конвенція (1949 р.), Ст. 130; Четверта Женевська конвенція (1949 р.), Ст. 147; Додатковий протокол I (1977 р.), Ст. 11 і 85.

649 Перелік воєнних злочинів міститься у Статті 8 Статуту Міжнародного кримінального суду (1998 р.).

650 Ілюстративний перелік воєнних злочинів див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, коментар до Норми 156, сс. 574–604: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule156.

651 Таким чином, Статут Міжнародного кримінального суду (1998 р.) впроваджує оцінку пропорційності додатково до вимоги про те, що шкода, заподіяна природному середовищу, повинна кваліфікуватись як «широкомасштабна, довготривала і серйозна»; див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, коментар до Норми 45, с. 153: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule45. Інші думки з цього питання див. Dörmann, Elements of War Crimes under the Rome Statute of the International Criminal Court [Елементи воєнних злочинів відповідно до Римського статуту Міжнародного кримінального суду], р. 167; і S. Freeland, Addressing the Intentional Destruction of the Environment during Warfare under the Rome Statute of the International Criminal Court [Розгляд умисного знищення навколишнього середовища під час воєнних дій відповідно до Римського статуту Міжнародного кримінального суду], Intersentia, Cambridge, June 2015, pp. 206–208.

його застосування не обумовлено заподіянням шкоди людині⁶⁵². Відповідно до Статуту Міжнародного кримінального суду норма, що передбачає такий склад воєнного злочину, застосовується у міжнародних, але не у неміжнародних збройних конфліктах.

Кримінальна відповідальність, яка в загальному сенсі стосується природного середовища

314. Інші норми, які передбачають склади воєнних злочинів, що не мають прямого відношення до природного середовища, можуть все ж захищати певні його частини. Такий захист може надаватись прямо, наприклад, шляхом заборони розграбування об'єктів, включаючи природні ресурси, або непрямо, наприклад, шляхом заборони заподіяння серйозної шкоди здоров'ю, яка може бути спричинена руйнуванням конкретної частини природного середовища внаслідок застосування, наприклад, ядерної зброї.
315. Інші потенційно релевантні норми, які застосовуються у міжнародних збройних конфліктах, відповідно до Статуту Міжнародного кримінального суду включають такі: стаття 8(2)(a)(iv), яка забороняє масове знищення та привласнення майна, не виправдане військовою необхідністю та здійснене безпідставно та незаконно; стаття 8(2)(b)(ii), яка забороняє умисне спрямування нападів на цивільні об'єкти; стаття 8(2)(b)(v), яка забороняє здійснювати напад або бомбардувати будь-якими засобами міста, села, житло чи будівлі, які не обороняються і не є військовими цілями; стаття 8(2)(b)(xiii), яка забороняє знищення або захоплення майна супротивника, якщо цього не вимагає нагальна військова необхідність; стаття 8(2)(b)(xvi), яка забороняє розграбування міста або населеного пункту, навіть коли вони захоплені штурмом; стаття 8(2)(b)(xvii), яка забороняє застосування отрути або отруєної зброї; і стаття 8(2)(b)(xviii), яка забороняє застосування задушливих, отруйних чи інших газів, а також аналогічних рідин, матеріалів чи засобів⁶⁵³.
316. Потенційно релевантні норми, які застосовуються до неміжнародних збройних конфліктів, відповідно до Статуту Міжнародного кримінального суду включають такі: стаття 8(2)(e)(v), яка забороняє розграбування міста або населеного пункту, навіть коли вони захоплені штурмом; стаття 8(2)(e)(xii), яка забороняє знищення або захоплення майна супротивника, якщо цього не вимагає нагальна необхідність конфлікту; стаття 8(2)(e)(xiii), яка забороняє застосування отрути або отруєної зброї; і стаття 8(2)(e)(xiv), яка забороняє застосування задушливих, отруйних чи інших газів, а також аналогічних рідин, матеріалів чи засобів⁶⁵⁴.
317. Важливо, що для судового переслідування злочинів, які мають негативний вплив на природне середовище, під час оцінювання тяжкості злочинів при визначенні відбору справи для розгляду в Міжнародному кримінальному суді, можливо, доведеться розглянути, чи злочини були вчинені шляхом знищення природного середовища, чи призвели до такого знищення. Крім того, вплив злочину можна оцінювати за екологічною шкодою, заподіяною постраждалій громаді, причому особливу увагу слід приділити судовому переслідуванню злочинів, «які вчинені шляхом знищення

⁶⁵² Хоча визначення цього воєнного злочину вперше явно захищає природне середовище, дехто зауважив, що у цій нормі екологічні питання все ж залишаються другорядними порівняно з інтересами, що мають воєнне значення див., наприклад, Freeland, Addressing the Intentional Destruction of the Environment during Warfare under the Rome Statute of the International Criminal Court [Розгляд умисного знищення навколишнього середовища під час воєнних дій відповідно до Римського статуту Міжнародного кримінального суду], р. 206. Докладніше про цей воєнний злочин див. також К. J. Heller and J. C. Lawrence, "The first ecosentric environmental war crime: The limits of article 8(2)(b)(iv) of the Rome Statute" [Перший екоцентричний екологічний злочин: обмеження статті 8(2)(b)(iv) Римського статуту], Georgetown International Environmental Law Review, Vol. 20, No. 1, 2007, pp. 61–96; і M. A. Drumbl, Accountability for Property Crimes and Environmental War Crimes: Prosecution, Litigation, and Development [Відповідальність за майнові злочини та екологічні воєнні злочини: судове переслідування, судові процеси і розвиток], International Center for Transitional Justice, New York, 2009, pp. 7–8.

⁶⁵³ Докладніше див. Freeland, Addressing the Intentional Destruction of the Environment during Warfare under the Rome Statute of the International Criminal Court [Розгляд умисного знищення навколишнього середовища під час воєнних дій відповідно до Римського статуту Міжнародного кримінального суду], pp. 213–214; і Drumbl, Accountability for Property Crimes and Environmental War Crimes: Prosecution, Litigation, and Development [Відповідальність за майнові злочини та екологічні воєнні злочини: судове переслідування, судові процеси і розвиток], р. 8.

⁶⁵⁴ Freeland, Addressing the Intentional Destruction of the Environment during Warfare under the Rome Statute of the International Criminal Court [Розгляд умисного знищення навколишнього середовища під час воєнних дій відповідно до Римського статуту Міжнародного кримінального суду], р. 214.

або призвели, серед іншого, до знищення природного середовища, незаконної експлуатації природних ресурсів або незаконного відчуження землі»⁶⁵⁵.

318. Відомі випадки успішного судового переслідування за воєнні злочини, які, принаймні частково, стосувалися природного середовища, наприклад, за використання практики випаленої землі⁶⁵⁶ або за незаконну експлуатацію природних ресурсів⁶⁵⁷. Однак на сьогодні небагато осіб понесли індивідуальну відповідальність за воєнні злочини, які стосуються природного середовища⁶⁵⁸.

655 ICC, Office of the Prosecutor, Policy paper on case selection and prioritisation [Міжнародний кримінальний суд, Офіс прокурора, Директивний документ про вибір і пріоритизацію справ], ICC, 15 September 2016, pp. 13–14, paras 40 and 41.

656 Німецький офіцер Альфред Йодль (Alfred Jodl) був засуджений Нюрнберзьким військовим трибуналом зокрема за застосування практики випаленої землі в Норвегії: Процеси великих воєнних злочинців в Міжнародному військовому трибуналі: Нюрнберг, 14 листопада 1945 р. – 1 жовтня 1946 р., Том. I, 1947 р., сс. 324–325.

657 Перелік справ, де розграбування переслідується як воєнний злочин і де йшлося про майно, яке було частиною природного середовища (наприклад, нафта і руди), див. Stewart, Corporate War Crimes [Корпоративні воєнні злочини], Annex 1, pp. 96–124. Крім того, хоча це не є предметом міжнародного кримінального права, МС ООН розглядав питання мародерства, грабежу та експлуатації природних ресурсів Демократичної Республіки Конго, зокрема в контексті Статті 43 Гаазької конвенції (1907 р.) у справі Бойові дії на території Конго (Демократична Республіка Конго проти Уганди), Рішення, 19 грудня 2005 р., пункти 242, 246 і 250.

658 Про проблеми переслідування за воєнні злочини, що стосуються природного середовища, див. Drumbl, Accountability for Property Crimes and Environmental War Crimes: Prosecution, Litigation, and Development [Відповідальність за майнові злочини та екологічні воєнні злочини: судове переслідування, судові процеси і розвиток], pp. 7–11; і M.A. Drumbl, “Waging war against the world: The need to move from war crimes to environmental crimes” [Ведення війни проти світу: необхідність переходу від воєнних злочинів до екологічних злочинів], у виданні Austin/Bruch (eds), The Environmental Consequences of War [Екологічні наслідки війни], pp. 620–646. Про необхідність ефективного розгляду умисного знищення природного середовища відповідно до норм міжнародного кримінального права, а також можливості того, що екологічна шкода може бути віднесена до сфери злочинів проти людяності або геноциду, див. Freeland, Addressing the Intentional Destruction of the Environment during Warfare under the Rome Statute of the International Criminal Court [Розгляд умисного знищення навколишнього середовища під час воєнних дій відповідно до Римського статуту Міжнародного кримінального суду], pp. 219–226.

НОРМА 29 – ПІДГОТОВКА ЗБРОЙНИХ СИЛ З МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА, ВКЛЮЧНО З НОРМАМИ ЩОДО ЗАХИСТУ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА

Держави і сторони конфлікту повинні забезпечити підготовку своїх збройних сил з міжнародного гуманітарного права, включно з нормами щодо захисту природного середовища.

КОМЕНТАР

319. Ця загальна норма, яка наведена тут з додаванням прямого посилання на природне середовище, встановлена як норма звичаєвого міжнародного права, застосовується до держав у мирний час, а також до сторін міжнародних і неміжнародних збройних конфліктів⁶⁵⁹. Вона відображає зобов'язання розповсюджувати серед особового складу збройних сил норми МГП, окреслені в міжнародних документах, зокрема Женевських конвенціях (1949 р.)⁶⁶⁰, Додаткових протоколах до них (1977 р.)⁶⁶¹, Гаазькій конвенції про захист культурних цінностей (1954 р.), Другому протоколі до неї (1999 р.)⁶⁶², а також Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї (1980 р.)⁶⁶³. Крім того, це наслідок зобов'язання дотримуватись і забезпечувати дотримання МГП⁶⁶⁴.

Проведення навчання

320. Ця норма не приписує, в який спосіб держави і сторони збройного конфлікту повинні виконувати своє зобов'язання включити МГП, зокрема норми, які захищають природне середовище, у свої програми навчання збройних сил⁶⁶⁵. Однак, щоб виробити поведінку, яка відповідає закону, норми МГП щодо захисту природного середовища не можна викладати як абстрактний та окремий набір правових норм⁶⁶⁶, їх слід інтегрувати у регулярну діяльність, тренування та навчання збройних сил таким чином, щоб вони ефективно впливали на їх культуру та основні цінності⁶⁶⁷.

321. Отже, хоча закон не визначає точних заходів, які держави повинні вжити для виконання цього зобов'язання, на практиці держави видають військові посібники та інші стандартні довідкові матеріали з цієї теми або, у деяких випадках, інтегрують МГП у свої польові бойові статuti (а також у навчальні матеріали, курси та відео)⁶⁶⁸. Велике значення для навчання нормам МГП, що захищають природне середовище, має Резолюція Генеральної Асамблеї ООН (1992 р.) про захист довкілля під час збройного конфлікту, яка закликала держави «вжити заходів для включення у свої військові статuti положень

659 Див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Норма 14.2, коментар, с. 501: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule142 і відповідна практика.

660 Перша Женевська конвенція (1949 р.), Ст. 47; Друга Женевська конвенція (1949 р.), Ст. 48; Третя Женевська конвенція (1949 р.), Ст. 127; Четверта Женевська конвенція (1949 р.), Ст. 144.

661 Додатковий протокол I (1977 р.), Ст. 83 і 87(2); Додатковий протокол II (1977 р.), Ст. 19.

662 Гаазька конвенція про захист культурних цінностей (1954), Ст. 25; Другий протокол до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей (1999), Ст. 30.

663 Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї (1980), Ст. 6.

664 ICRC, Commentary on the First Geneva Convention [МКЧХ, Коментар до Першої Женевської конвенції], 2016, para. 14.6. Див. також Норму 26 цих Керівних принципів, а також R. Geiss, "The obligation to respect and to ensure respect for the Conventions" [Зобов'язання дотримуватись і забезпечувати дотримання Конвенцій], у виданні A. Clapham, P. Gaeta and M. Sassòli (eds), The 1949 Geneva Conventions: A Commentary [Женевські конвенції 1949 року: Коментар], Oxford University Press, Oxford, 2015, p. 119.

665 ICRC, Commentary on the First Geneva Convention [МКЧХ, Коментар до Першої Женевської конвенції], 2016, para. 277.4.

666 Про розрив між знаннями, установками і поведінкою див. ICRC, The Roots of Behaviour in War: Understanding and Preventing IHL Violations [Корені поведінки на війні: Розуміння і запобігання порушенням МГП], ICRC, Geneva, 2004, p. 8. Див. також ICRC, The Roots of Restraint in War [Корені стриманості на війні], ICRC, Geneva, 2018, p. 25.

667 Поведінка озброєних людей під час операцій формується чотирма основними факторами: (1) доктриною; (2) освітою; (3) навчанням і оснащенням; і (4) санкціями. Щоб операції проводились з дотриманням закону, закон повинен стати невід'ємною складовою всіх чотирьох елементів, і саме це МКЧХ називає процесом «інтеграції»; див. загальну інформацію: ICRC, Integrating the Law [МКЧХ, Інтеграція права], ICRC, Geneva, 2007, pp. 17 and 23–35. Див. також ICRC, Commentary on the First Geneva Convention [МКЧХ, Коментар до Першої Женевської конвенції], 2016, para. 277.6.

668 ICRC, Commentary on the First Geneva Convention [МКЧХ, Коментар до Першої Женевської конвенції], 2016, para. 277.5. Приклад держава, яка застосовує так практику, тобто видає буклет з офіційними перекладами Женевських конвенцій і Додаткових протоколів щоб використовувати його як навчальний посібник для збройних сил, див. заяву Словенії в контексті роботи Комісії з міжнародного права над питанням захисту природного середовища у зв'язку зі збройними конфліктами, : Словенія, заява, подана Шостому комітету Генеральної Асамблеї ООН, 74-а сесія, пункт 79 порядку денного, 31 жовтня 2019 р.

міжнародного права, що застосовуються для захисту навколишнього середовища, та забезпечити їх ефективне розповсюдження»⁶⁶⁹, і на цей заклик дійсно відгукнулись багато держав⁶⁷⁰.

322. Окрім включення правових положень до військових статутів, держави та сторони збройних конфліктів адаптують складність та деталізацію навчальних матеріалів до рангів і відповідальності особового складу, а також розробляють навчальні курси, щоб забезпечити дотримання МГП радше рефлекторно, а не як предмету теоретичних знань⁶⁷¹. Що стосується захисту природного середовища, НАТО, наприклад, призначив штабних офіцерів, відповідальних за впровадження стандартів охорони навколишнього середовища на стратегічному, оперативному і тактичному рівнях, і створив Робочу групу з питань захисту навколишнього середовища, яка ставить за мету «зменшити можливий шкідливий вплив військової діяльності на навколишнє середовище шляхом розробки політик, документів зі стандартизації, керівних принципів та найкращої практики планування і виконання операцій та навчань НАТО»⁶⁷². В Регламенті Народно-визвольної армії Китаю встановлені стандарти захисту навколишнього середовища під час проведення навчань, а також планування і реалізації будівельних проєктів⁶⁷³. Держави або сторони збройного конфлікту можуть задіяти нові форми навчання, в тому числі з використанням інструментів віртуальної реальності, для вивчення норм МГП щодо захисту навколишнього природного середовища⁶⁷⁴.

Збройні сили

323. Термін «збройні сили», який вживається у формулюванні цієї норми, слід розуміти у загальному значенні, і тому він включає сили недержавних збройних формувань⁶⁷⁵. Так, щоб забезпечити дотримання норм МГП, зокрема тих, які захищають природне середовище, їх потрібно розповсюджувати. Часто згадується, що «одним із найгірших ворогів Женевських конвенцій є незнання»⁶⁷⁶. На практиці збройні формування нерідко дозволяли МКЧХ розповсюджувати МГП серед своїх учасників⁶⁷⁷, а деякі інтегрували норми МГП, які захищають природне середовище, у свої кодекси поведінки⁶⁷⁸.

669 Генеральна Асамблея ООН, Рез. 47/37, Захист довкілля в період збройного конфлікту, 25 листопада 1992 р., пункт 3.

670 Див., наприклад, Australia, *The Manual of the Law of Armed Conflict* [Австралія, Посібник з права збройних конфліктів], пара. 5.50; Бурунді, *Règlement No. 98 sur le droit international humanitaire*, 2007, Part 1 bis, p. 5; Chad, *Droit international humanitaire: Manuel de l'instructeur en vigueur dans les forces armées et de sécurité*, 2006, p. 16; Італія, *Manuale di diritto umanitario*, 1991, Vol. I, para. 85; Мексика, *Manual de Derecho Internacional Humanitario para el Ejército y la Fuerza Área Mexicanos*, 2009, para. 255; United Kingdom, *The Joint Service Manual of the Law of Armed Conflict* [Сполучене Королівство. Загальновійськовий посібник з права збройних конфліктів], 2004 р., пункт 13.30; і United States, *The Commander's Handbook on the Law of Naval Operations* [США, Довідник командира з права морських операцій], 2007, para. 8.4.

671 ICRC, *Commentary on the First Geneva Convention* [МКЧХ, Коментар до Першої Женевської конвенції], 2016, para. 2775. Приклади заходів, які вживаються державою, див. Польща, заява, подана Шостому комітету Генеральної Асамблеї ООН, 69-а сесія, пункт 78 порядку денного, 3 листопада 2014 р. Про заходи, які вживаються недержавними збройними формуваннями, щоб забезпечити дотримання зобов'язань, див., наприклад, P. Bongard, "Engaging armed non-state actors on humanitarian norms: Reflections on Geneva Call's experience" [Участь недержавних збройних суб'єктів у [дотриманні] гуманітарних норм: Роздуми про досвід женевських вимог], *Humanitarian Exchange Magazine*, No. 58, July 2013.

672 NATO, "Environment – NATO's stake" [Навколишнє середовище – ставка НАТО], 9 December 2014. Див. також, наприклад, *Multinational Capability Development Campaign (MCDC), Understand to Prevent: Practical guidance on the military contribution to the prevention of violent conflict* [Кампанія з розвитку багатонаціональних спроможностей (MCDC), Зрозуміти, щоб запобігти: Практичні вказівки щодо військового внеску в запобігання насильницьким конфліктам], MCDC, April 2017, де наведені поради з екологічних питань, pp. 189–197. Про актуальність екологічного тренінгу і освіти див. NATO, STANAG 7141, *Joint NATO Doctrine for Environmental Protection During NATO-Led Military Activities* [Спільна доктрина НАТО з охорони навколишнього середовища під час очолюваних НАТО воєнних дій], pp. 5-1-5-4.

673 Див., наприклад, China, *Regulation of the Chinese People's Liberation Army on the Protection of the Environment* [Китай. Регламент Народно-визвольної армії Китаю щодо охорони навколишнього середовища], 2004; і China, *Regulations of the Chinese People's Liberation Army on Environmental Impact Assessment* [Китай. Регламент Народно-визвольної армії Китаю щодо оцінки впливу на навколишнє середовище], 2006.

674 B. Clarke, C. Rouffaer and F. Sénéchaud, "Beyond the Call of Duty: Why shouldn't video game players face the same dilemmas as real soldiers?" [За рамками «Call of Duty»: Чому гравці у відеоігри не повинні стикатись з тими самими дилемами, що й справжні солдати?], *International Review of the Red Cross*, Vol. 94, No. 886, Summer 2012 р., pp. 718–720.

675 Зокрема Стаття 19 Додаткового протоколу II 1977 р. стверджує, що Протокол «потрібно поширювати наскільки можливо», і це положення зобов'язує недержавних озброєних суб'єктів, які є сторонами конфліктів, що регулюються цим Протоколом.

676 Pictet (ed.), *Commentary on the First Geneva Convention* [Коментар до Першої Женевської конвенції], 1952, p. 348.

677 Henckaerts/Doswald-Beck (eds), *ICRC Study on Customary International Humanitarian Law* [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, коментар до Норми 142, с. 505: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule142.

678 Приклади кодексів, зобов'язань або політик недержавних збройних формувань, що стосуються захисту природного середовища, див. J. Somer, "Non-state armed groups continue to cause environmental damage in conflicts, yet states are reluctant to meaningfully address their conduct for fear of granting them legitimacy" (blog) [Недержавні збройні формування продовжують завдавати екологічної шкоди в конфліктах, проте держави неохоче осмислено розглядають їх поведінку, побоюючись надати їм легітимності (блог)], *Conflict and Environment Observatory*, 4 December 2015.

НОРМА 30 – РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЗНАТЬ ПРО МІЖНАРОДНЕ ГУМАНІТАРНЕ ПРАВО, ЗОКРЕМА НОРМ ЩОДО ЗАХИСТУ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА, СЕРЕД ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ

Держави повинні заохочувати навчання цивільного населення міжнародному гуманітарному праву, зокрема нормам щодо захисту природного середовища.

КОМЕНТАР

324. Ця загальна норма, яка наведена тут з додаванням прямого посилання на природне середовище, встановлена як норма звичаєвого міжнародного права, і практика не вказує на існування будь-якої відмінності між навчанням нормам МГП, які застосовуються у міжнародних збройних конфліктах, і тим нормам, які застосовуються у неміжнародних збройних конфліктах⁶⁷⁹. Ця норма відображає зобов'язання, окреслені в Женевських конвенціях (1949 р.)⁶⁸⁰, Гаазькій конвенції про захист культурних цінностей (1954 р.)⁶⁸¹ і Додаткових протоколах I і II (1977 р.)⁶⁸². Крім того, у такий спосіб держави можуть забезпечити дотримання МГП приватними особами⁶⁸³.
325. Програми навчання цивільного населення можуть включати навчальні курси для фахівців у сфері медіа, призначені для підвищення точності та чіткості висвітлення правових питань у збройних конфліктах, а також включення цього предмету до шкільних та університетських навчальних програм⁶⁸⁴. Глобальні ініціативи, такі як Міжнародний день запобігання експлуатації навколишнього середовища під час війни та збройних конфліктів, оголошений Генеральною Асамблеєю ООН, який відзначається щороку 6 листопада⁶⁸⁵, або Масовий відкритий онлайн-курс з екологічної безпеки та підтримання миру, який використовує досвід роботи ЮНЕП⁶⁸⁶, також можуть служити платформою для підвищення обізнаності цивільного населення щодо норм, які захищають природне середовище під час збройного конфлікту.
326. На недержавні збройні формування – сторони конфліктів, до яких застосовний Додатковий протокол II, поширюється дія статті 19 Протоколу, яка говорить, що «цей Протокол має розповсюджуватись якомога ширше». Недержавні збройні формування – сторони неміжнародних збройних конфліктів, до яких не застосовується Додатковий протокол II, хоча й не зв'язані звичаєвим правом (з огляду на те, що звичаєва норма прямо застосовується до «держав»), тим не менш, заохочуються навчати цивільне населення, яке живе під їх контролем, чинним нормам МГП⁶⁸⁷.

679 Див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, Норма 143, коментар, с. 505: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rule143 і відповідна практика.

680 Перша Женевська конвенція (1949 р.), Ст. 47; Друга Женевська конвенція (1949 р.), Ст. 48; Третя Женевська конвенція (1949 р.), Ст. 127; Четверта Женевська конвенція (1949 р.), Ст. 144. Про правове зобов'язання розповсюджувати, значення термінів «зобов'язатись» (undertake) і «розповсюдження» (dissemination) див. ICRC, Commentary on the First Geneva Convention [МКЧХ, Коментар до Першої Женевської конвенції], 2016, paras 2759 and 2772. Про значення терміну «якомога» (if possible) див. також Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, коментар до Норми 143, с. 506: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rule143.

681 Гаазька конвенція про захист культурних цінностей (1954), Ст. 25.

682 Додатковий протокол I (1977 р.), Ст. 83; Додатковий протокол II (1977 р.), Ст. 19. Щодо обсягу зобов'язання «розповсюджувати» в Додатковому протоколі II див. Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), Commentary on the Additional Protocols [Коментар до Додаткових протоколів], коментар до Статті 19 Додаткового протоколу II, р. 1488, para. 4910, and р. 1489, para. 4912.

683 ICRC, Commentary on the First Geneva Convention [МКЧХ, Коментар до Першої Женевської конвенції], 2016, paras 150–151. Докладніше про зобов'язання дотримуватись і забезпечувати дотримання МГП див. також Норму 26 цих Керівних принципів.

684 ICRC, Commentary on the First Geneva Convention [МКЧХ, Коментар до Першої Женевської конвенції], 2016, paras 2779–2781.

685 Генеральна Асамблея ООН, Рез. 56/4, Відзначення Міжнародного дня запобігання експлуатації навколишнього середовища в умовах війни та збройних конфліктів, 5 листопада 2001 р.

686 Докладніше див. «Global Land and Tool Network», Масовий відкритий онлайн-курс з екологічної безпеки та підтримання миру: <https://gltn.net/2019/02/07/massive-open-online-course-mooc-on-environmental-security-and-sustaining-peace/>

687 Див. Генеральна Асамблея ООН, Рез. 3032 (XXVII), Повага до прав людини в умовах збройних конфліктів, 18 грудня 1972 р., пункт 2; Генеральна Асамблея ООН, Рез. 3102 (XXVIII), Повага до прав людини в умовах збройних конфліктів, 11 грудня 1973 р., пункт 5; and Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, коментар до Норми 143, с. 508: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rule143.

НОРМА 31 – КОНСУЛЬТУВАННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ З ПИТАНЬ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА, У ТОМУ ЧИСЛІ НОРМ ЩОДО ЗАХИСТУ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА

Кожна держава повинна забезпечити наявність юридичних радників, які у разі потреби могли б консультувати військових командирів на відповідному рівні щодо застосування міжнародного гуманітарного права, зокрема норм, які захищають природне середовище.

КОМЕНТАР

327. Це загальна норма, яка наведена тут з додаванням прямого посилання на природне середовище, встановлена як норма звичаєвого міжнародного права, що застосовується до збройних сил держав, і практика не вказує на існування будь-якої відмінності між консультуванням з норм МГП, які застосовуються у міжнародних збройних конфліктах, і тих норм, які застосовуються у неміжнародних збройних конфліктах⁶⁸⁸. У договірному праві ця норма викладена у статті 82 Додаткового протоколу I (1977 р.). Крім того, дотримання цієї норми дозволяє виконувати зобов'язання дотримуватись і забезпечувати дотримання МГП⁶⁸⁹.
328. Ця норма передбачає, що юридичні радники будуть обізнані щодо чинних норм МГП, які захищають природне середовище, і, отже, будуть готові надавати юридичні консультації військовим командирам, коли це необхідно, щоб забезпечити дотримання норм збройними силами держави. Ці Керівні принципи розроблялись як ресурс для допомоги юридичним радникам.

688 Див. Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, с. 500: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rule141 Норма 141, коментар і відповідна практика.

689 Див. ICRC, Commentary on the First Geneva Convention [МКЧХ, Коментар до Першої Женевської конвенції], 2016, пара. 148. Див. також Henckaerts/Doswald-Beck (eds), ICRC Study on Customary International Humanitarian Law [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, коментар до Норми 141, с. 501: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rule141. Зобов'язання щодо наявності юридичних радників є спеціальним положенням, спрямованим на забезпечення дотримання норм МГП. Про зв'язок між цими двома зобов'язаннями див. Geiss, "The obligation to respect and to ensure respect for the Conventions" [Зобов'язання дотримуватись і забезпечувати дотримання Конвенцій], р. 119. Про зобов'язання дотримуватись і забезпечувати дотримання МГП див. також Норму 26 цих Керівних принципів.

НОРМА 32 – ОЦІНКА ТОГО, ЧИ НОВА ЗБРОЯ, ЗАСОБИ ЧИ МЕТОДИ ВЕДЕННЯ ВІЙНИ БУДУТЬ ЗАБОРОНЕНІ МІЖНАРОДНИМ ГУМАНІТАРНИМ ПРАВОМ, ЗОКРЕМА НОРМАМИ ЩОДО ЗАХИСТУ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА

Під час дослідження, розробки, придбання або прийняття на озброєння нової зброї, засобів або методів ведення війни Держави – учасниці Додаткового протоколу I зобов'язані визначити, чи їх застосування за певних чи за будь-яких обставин не буде заборонене застосовними нормами міжнародного права, зокрема нормами щодо захисту природного середовища.

КОМЕНТАР

329. Ця норма встановлена статтею 36 Додаткового протоколу I (1977 р.), і, отже, є правовим зобов'язанням держав – учасниць Протоколу. Однак незалежно від того, чи є держави сторонами Протоколу, усі вони зацікавлені в оцінці законності нової зброї. Це сприяє забезпеченню того, що збройні сили держави здатні вести бойові дії відповідно до її міжнародних зобов'язань⁶⁹⁰. На думку МКЧХ, вимога проводити юридичну оцінку нової зброї також впливає із зобов'язання забезпечити дотримання МГП.
330. Більшість договірних і звичаєвих норм, на відповідність яким перевіряється нова зброя або метод, застосовуються як у міжнародних, так і неміжнародних збройних конфліктах, при цьому сфера застосування визначається у кожному конкретному випадку з посиланням на відповідну норму⁶⁹¹.

Дослідження, розробка, придбання або прийняття на озброєння

331. Зобов'язання, окреслене у статті 36 Додаткового протоколу I, застосовується до всіх держав-учасниць, включно з тими, які купують зброю, і тими, які її виробляють⁶⁹². Посилання у цій нормі на «дослідження, розробку, придбання або прийняття на озброєння» нової зброї, засобів або методів ведення війни означає, що таку оцінку слід проводити на якомога більш ранньому етапі⁶⁹³.

Нова зброя, засіб або метод ведення війни

332. Посилання на «зброю, засоби або методи ведення війни» встановлює дуже широку матеріальну сферу застосування цієї норми⁶⁹⁴. Отже, зобов'язання щодо проведення юридичної оцінки поширюється на всі типи зброї, призначеної як для ураження живої сили, так і матеріальних об'єктів, а також на всі системи озброєнь. Така юридична оцінка охоплює також методи ведення воєнних дій, що означає способи застосування зброї та інших засобів ведення війни відповідно до воєнної доктрини, тактики, правил застосування сили, оперативних заходів і контрзаходів⁶⁹⁵. Для захисту природного середовища важливо, щоб, коли йдеться про юридичну оцінку нової зброї, засобів або методів ведення війни, укладачі цього положення Додаткового протоколу I спеціально брали до уваги, серед іншого, геофізичну або екологічну війну⁶⁹⁶. Сьогодні, у світлі швидкого розвитку нових технологій, проведення юридичної оцінки пропонуваної нової зброї має особливе значення.

Оцінка з урахуванням норм, що захищають природне середовище

333. При визначенні законності нової зброї, засобів або методу ведення війни, органи, які здійснюють юридичну оцінку, повинні застосовувати існуючі договірні або звичаєві норми міжнародного права,

690 Див. ICRC, A Guide to the Legal Review of New Weapons, Means and Methods of Warfare: Measures to Implement Article 36 of Additional Protocol I of 1977 [МКЧХ. Посібник з правової експертизи нової зброї, засобів та методів ведення війни: заходи щодо імплементації статті 36 Додаткового протоколу I 1977 р.], ICRC, Geneva, January 2006, p. 1.

691 Там само, р. 11, зокрема виноска 25, яка нагадує, що в рішенні Апеляційної палати МКТЮ у справі Тадича (Tadić) стосовно заборонених методів і засобів ведення війни зазначається, «що те, що є негуманним, а отже й забороненим у міжнародних війнах, не може не бути негуманним і неприпустимо у громадянській війні»: МКТЮ, Прокурор проти Тадича (Prosecutor v. Tadić). Рішення на клопотання захисту у проміжній апеляції на юрисдикцію, 2 жовтня 1995 р., пункти 119 і 127.

692 Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), Commentary on the Additional Protocols [Коментар до Додаткових протоколів], р. 426, para. 1473.

693 ICRC, A Guide to the Legal Review of New Weapons, Means and Methods of Warfare [МКЧХ. Посібник з правової експертизи нової зброї, засобів та методів ведення війни], pp. 23–24, зокрема виноска 79.

694 Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), Commentary on the Additional Protocols [Коментар до Додаткових протоколів], р. 398, para. 1402.

695 ICRC, A Guide to the Legal Review of New Weapons, Means and Methods of Warfare [МКЧХ. Посібник з правової експертизи нової зброї, засобів та методів ведення війни], р. 9.

696 Sandoz/Swinarski/Zimmermann (eds), Commentary on the Additional Protocols [Коментар до Додаткових протоколів], pp. 427–428, para. 1476.

які є обов'язковими для цієї держави. Юридична оцінка проводиться з урахуванням таких норм: (1) заборони або обмеження застосування окремих видів зброї, засобів або методів ведення війни, встановлених міжнародними договорами і звичаєвим правом (таких як заборона хімічної і біологічної зброї)⁶⁹⁷; і (2) загальні заборони або обмеження застосування зброї, засобів або методів ведення війни згідно з міжнародними договорами і міжнародним звичаєвим гуманітарним правом (таких як заборона застосування зброї невибіркової дії)⁶⁹⁸, включно з нормами, які захищають природне середовище, у відповідних випадках⁶⁹⁹. Як передбачено у статті 36 Додаткового протоколу I, норми, які застосовуються при проведенні юридичної оцінки, включають також «будь-які інші норми міжнародного права, що застосовуються» до держави, такі як міжнародне право прав людини або міжнародне право навколишнього середовища.

334. При зборі емпіричних даних про наслідки застосування зброї для природного середовища⁷⁰⁰ можна керуватись такими питаннями⁷⁰¹:

- Чи проведені відповідні наукові дослідження впливу зброї на природне середовище і вивчені їх результати?
- Який вид і масштаби очікуваної шкоди, прямо або непрямо заподіяної природному середовищу?
- Наскільки тривалою, як очікується, буде заподіяна шкода; чи можливо з практичної або економічної точки зору виправити шкоду, тобто відновити природне середовище до початкового стану, і скільки часу для цього потрібно?
- Яким може бути прямий і непрямий вплив екологічної шкоди на цивільне населення?
- Чи така зброя спеціально призначена для знищення природного середовища, заподіяння йому шкоди або спричинення зміни навколишнього середовища?

335. Крім того, важливо відзначити, що навіть якщо оцінка не забезпечує наукової визначеності щодо наслідків застосування нової зброї, засобів або методу ведення війни для природного середовища, це не звільняє державу від необхідності вживати запобіжних заходів щодо таких наслідків, щоб запобігти заподіянню непропорційної шкоди⁷⁰².

⁶⁹⁷ Про заборони або обмеження застосування окремих видів зброї в контексті захисту природного середовища див. Норми 19–25 цих Керівних принципів. Перелік норм, які забороняють або обмежують застосування окремих видів зброї в цілому, див. ICRC, *A Guide to the Legal Review of New Weapons, Means and Methods of Warfare* [МКЧХ. Посібник з правової експертизи нової зброї, засобів та методів ведення війни], pp. 11–14. Після виходу цієї публікації були прийняті міжнародні договори про повну заборону касетних боєприпасів (2008 р.) і ядерної зброї (2017 р.), хоча останній ще не набрав чинності на момент написання цих Керівних принципів.

⁶⁹⁸ Перелік відповідних загальних норм див. ICRC, *A Guide to the Legal Review of New Weapons, Means and Methods of Warfare* [МКЧХ. Посібник з правової експертизи нової зброї, засобів та методів ведення війни], pp. 15–17.

⁶⁹⁹ Див. Норми 1–4 цих Керівних принципів, які передбачають спеціальний захист природного середовища. Про загальні заборони або обмеження застосування зброї, методів і засобів ведення війни в контексті захисту природного середовища див. Частина III цих Керівних принципів.

⁷⁰⁰ У контексті роботи Комісії з міжнародного права над питанням захисту навколишнього середовища у зв'язку зі збройними конфліктами Колумбія і Ліван у своїх заявах, поданих Шостому комітету Генеральної Асамблеї ООН, підкреслили актуальність статті 36 Додаткового протоколу I для аналізу впливу на навколишнє середовище: Колумбія, 74-а сесія, пункт 79 порядку денного, 1 листопада 2019 р.; і Ліван, 74-а сесія, пункт 79 порядку денного, 5 листопада 2019 р.

⁷⁰¹ Ці питання перелічені у виданні ICRC, *A Guide to the Legal Review of New Weapons, Means and Methods of Warfare* [МКЧХ. Посібник з юридичної оцінки нової зброї, засобів та методів ведення війни], pp. 19–20.

⁷⁰² Henckaerts/Doswald-Beck (eds), *ICRC Study on Customary International Humanitarian Law* [МКЧХ: Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права], Том I, коментар до Норми 44, с. 147: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule44.

БІБЛІОГРАФІЯ

ЗАГАЛЬНІ ПУБЛІКАЦІЇ

Adger, W.N., et al., "Human security", in C.B. Field et al. (eds), *Climate Change 2014: Impacts, Adaptation, and Vulnerability. Part A: Global and Sectoral Aspects. Contribution of Working Group II to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*, Cambridge University Press, Cambridge, 2014, pp. 755–791.

Aldrich, G.H., "Customary International Humanitarian Law – An Interpretation on behalf of the International Committee of the Red Cross", *British Yearbook of International Law*, Vol. 76, No. 1, 2005, pp. 503–524.

Bellinger III, J.B., and Haynes II, W.J., "A US Government response to the International Committee of the Red Cross Study on Customary International Humanitarian Law", *International Review of the Red Cross*, Vol. 89, No. 866, June 2007, pp. 443–471.

Berhe, A.A., "The contribution of landmines to land degradation", *Land Degradation & Development*, Vol. 18, No. 1, January/February 2007, pp. 1–15.

Berman, P., "The ICRC's Advisory Service on International Humanitarian Law: The challenge of national implementation", *International Review of the Red Cross*, Vol. 36, No. 312, May 1996, pp. 338–347.

Boothby, W.H., *The Law of Targeting*, Oxford University Press, Oxford, 2012.

Bongard, P., "Engaging armed non-state actors on humanitarian norms: Reflections on Geneva Call's experience", *Humanitarian Exchange Magazine*, No. 58, July 2013, pp. 9–11: https://genevacall.org/wp-content/uploads/dlm_uploads/2013/12/art-1.pdf.

Bothe, M., "The protection of the environment in times of armed conflict: Legal rules, uncertainty, deficiencies and possible developments", in ICRC, *Meeting of Experts on the Protection of the Environment in Time of Armed Conflict: Report on the Work of the Meeting*, ICRC, Geneva, 1992.

– "Military activities and the protection of the environment", *Environmental Policy and Law*, Vol. 37, No. 2/3, 2007, pp. 232–238.

Bothe, M., Partsch, K.J., and Solf, W.A., *New Rules for Victims of Armed Conflicts: Commentary on the Two 1977 Protocols Additional to the Geneva Conventions of 1949*, 2nd ed., Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2013.

Bothe, M. et al., "International law protecting the environment during armed conflict: Gaps and opportunities", *International Review of the Red Cross*, Vol. 92, No. 879, September 2010, pp. 569–592.

Boylan, P.J., *Review of the Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict (The Hague Convention of 1954)*, UNESCO doc. CLT-93/WS/12, Paris, 1993.

Bruch, C., Muffett C., and Nichols, S.S. (eds), *Governance, Natural Resources, and Post-Conflict Peacebuilding*, Routledge, Oxon, 2016.

Carson, T., "Advancing the legal protection of the environment in relation to armed conflict: Protocol I's threshold of impermissible environmental damage and alternatives", *Nordic Journal of International Law*, Vol. 82, No. 1, 2013, pp. 83–101.

Clarke, B., Rouffaer, C., and Sénéchaud, F., "Beyond the Call of Duty: Why shouldn't video game players face the same dilemmas as real soldiers?", *International Review of the Red Cross*, Vol. 94, No. 886, Summer 2012, pp. 711–737.

Corn, G., and Schoettler, J.A., "Targeting and civilian risk mitigation: The essential role of precautionary measures", *Military Law Review*, Vol. 223, No. 4, January 2015, pp. 785–842.

Desgagné, R., "The prevention of environmental damage in time of armed conflict: Proportionality and precautionary measures", *Yearbook of International Humanitarian Law*, Vol. 3, December 2000, pp. 109–129.

Dinstein, Y., "Protection of the environment in international armed conflict", *Max Planck Yearbook of United Nations Law*, Vol. 5, 2001, pp. 523–549.

– "Legitimate military objectives under the current *jus in bello*", *International Law Studies*, Vol. 78, 2002, pp. 139–172.

– "The ICRC Customary International Humanitarian Law Study", *Israel Yearbook on Human Rights*, Vol. 36, 2006, pp. 1–15.

– "Distinction and loss of civilian protection in international armed conflicts", *Israel Yearbook on Human Rights*, Vol. 38, 2008, pp. 1–16.

– *The Conduct of Hostilities under the Law of International Armed Conflict*, 3rd ed., Cambridge University Press, Cambridge, 2016.

– *The International Law of Belligerent Occupation*, 2nd ed., Cambridge University Press, Cambridge, 2019.

Dolzer, R., "Requisitions", in R. Bernhardt (ed.), *Encyclopedia of Public International Law*, Vol. III, North Holland, Amsterdam, 1997, pp. 205–208.

Dörmann, K., *Elements of War Crimes under the Rome Statute of the International Criminal Court: Sources and Commentary*, ICRC, Geneva/Cambridge University Press, Cambridge, 2003.

Dörmann, K., and Serralvo, J., "Common Article 1 to the Geneva Conventions and the obligation to prevent international humanitarian law violations", *International Review of the Red Cross*, Vol. 96, No. 895, 2014, pp. 707–736.

Doswald-Beck, L. (ed.), *San Remo Manual on International Law Applicable to Armed Conflicts at Sea*, prepared by international lawyers and naval experts convened by the International Institute of Humanitarian Law (IIHL), adopted in June 1994, Cambridge University Press, Cambridge, 1995.

Downey, Jr., W.G., "Captured enemy property: Booty of war and seized enemy property", *American Journal of International Law*, Vol. 44, 1950, pp. 488–504.

Droege, C., and Tougas, M.L., "The protection of the natural environment in armed conflict: Existing rules and need for further legal protection", *Nordic Journal of International Law*, Vol. 82, No. 1, 2013, pp. 21–52.

Drumbl, M.A., "Waging war against the world: The need to move from war crimes to environmental crimes", in J.E. Austin and C.E. Bruch (eds), *The Environmental Consequences of War*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, pp. 620–646.

– *Accountability for Property Crimes and Environmental War Crimes: Prosecution, Litigation, and Development*, International Center for Transitional Justice, New York, 2009.

Egan, B., "International law, legal diplomacy, and the counter-ISIL campaign: Some observations", *International Law Studies*, Vol. 92, 2016, pp. 235–248.

Feilchenfeld, E.H., *The International Economic Law of Belligerent Occupation*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, D.C., 1942.

Fleck, D., "Legal protection of the environment: The double challenge of non-international armed conflict and post-conflict peacebuilding", in C. Stahn, J. Iverson and J.S. Easterday (eds), *Environmental Protection and Transitions from Conflict to Peace: Clarifying Norms, Principles, and Practices*, Oxford University Press, Oxford, 2017, pp. 203–219.

Freeland, S., *Addressing the Intentional Destruction of the Environment during Warfare under the Rome Statute of the International Criminal Court*, Intersentia, Cambridge, June 2015.

Gaynor, K.M., et al., “War and wildlife: Linking armed conflict to conservation”, *Frontiers in Ecology and the Environment*, Vol. 14, No. 10, December 2016, pp. 533–542.

Geiss, R., “The obligation to respect and to ensure respect for the Conventions”, in A. Clapham, P. Gaeta and M. Sassòli (eds), *The 1949 Geneva Conventions: A Commentary*, Oxford University Press, Oxford, 2015, pp. 111–134.

Gill, T.D., and Fleck, D., *The Handbook of the International Law of Military Operations*, 2nd ed., Oxford University Press, Oxford, 2015.

Gillard, E.C., *Proportionality in the Conduct of Hostilities: The Incidental Harm Side of the Assessment*, Chatham House, London, December 2018.

Gisel, L., “The use of explosive weapons in densely populated areas and the prohibition of indiscriminate attacks”, in E. Greppi (ed.), *Conduct of Hostilities: The Practice, the Law and the Future*, Franco Angeli, Milan, 2015, pp. 100–112.

– “Relevant incidental harm for the proportionality principle”, in ICRC/College of Europe, *Urban Warfare*, Proceedings of 16th Bruges Colloquium, 15–16 October 2015, *Collegium* No. 46, Autumn 2016, pp. 118–128.

– (ed.) *The Principle of Proportionality in the Rules Governing the Conduct of Hostilities under International Humanitarian Law*, Report of the International Expert Meeting, Quebec, 22–23 June 2016, ICRC, Geneva, 2018.

– “The relevance of revenue-generating objects in relation to the notion of military objective”, in ICRC/College of Europe, *The Additional Protocols at 40: Achievements and Challenges*, Proceedings of the 18th Bruges Colloquium, 19–20 October 2017, *Collegium*, No. 48, Autumn 2018, pp. 139–150.

Goldblat, J., “The Biological Weapons Convention: An overview”, *International Review of the Red Cross*, Vol. 37, No. 318, 1997, pp. 251–265.

Goodman, R., “The Obama administration and targeting ‘war-sustaining’ objects in non-international armed conflict”, *American Journal of International Law*, Vol. 110, No. 4, October 2016, pp. 663–679.

Greenberg, M.I., Sexton, K.J., and Vearrier, D., “Sea-dumped chemical weapons: Environmental risk, occupational hazard”, *Clinical Toxicology*, Vol. 54, No. 2, 2016, pp. 79–91.

Hanson T., et al., “Warfare in Biodiversity Hotspots”, *Conservation Biology*, Vol. 23, No. 3, June 2009, pp. 578–587.

Hart, J., “Background to selected environmental and human health effects of chemical warfare agents”, in T.A. Kassim and D. Barceló (eds), *Environmental Consequences of War and Aftermath*, Springer, Berlin, 2009, pp. 2–19.

Heller, K.J., and Lawrence, J.C., “The first ecocentric environmental war crime: The limits of article 8(2)(b)(iv) of the Rome Statute”, *Georgetown International Environmental Law Review*, Vol. 20, No. 1, 2007, pp. 61–96.

Heintschel von Heinegg, W., and Donner, M., “New Developments in the Protection of the Natural Environment in Naval Armed Conflicts”, *German Yearbook of International Law*, Vol. 37, 1994, pp. 281–314.

Henckaerts, J.M., “Customary International Humanitarian Law – A rejoinder to Judge Aldrich”, *British Yearbook of International Law*, Vol. 76, No. 1, 2005, pp. 525–532.

– “The ICRC Customary International Humanitarian Law Study: A rejoinder to Professor Dinstein”, *Israel Yearbook on Human Rights*, Vol. 37, 2007, pp. 259–270.

– “Customary International Humanitarian Law: A response to US Comments”, *International Review of the Red Cross*, Vol. 89, No. 866, June 2007, pp. 473–488.

Henckaerts, J.M., and Constantin, D., "Protection of the Natural Environment", in A. Clapham and P. Gaeta (eds), *The Oxford Handbook of International Law in Armed Conflict*, Oxford University Press, Oxford, 2014, pp. 469–491.

Henckaerts, J.M., and Doswald-Beck, L. (eds), *Customary International Humanitarian Law*, Vol. I: Rules and Vol. II: Practice, ICRC, Geneva/Cambridge University Press, Cambridge, 2005, reprinted 2009: <https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/customary-international-humanitarian-law-i-icrc-eng.pdf> (Vol. I) and <https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/customary-international-humanitarian-law-ii-icrc-eng.pdf> (Vol. II, Parts 1 and 2).

Hoffman, U., and Rapillard, P., "Do no harm in mine action: Why the environment matters", *The Journal of ERW and Mine Action*, Vol. 19, No. 1, May 2015, pp. 4–9.

Hulme, K., *War Torn Environment: Interpreting the Legal Threshold*, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2004.

– "Natural environment", in E. Wilmshurst and S. Breau (eds), *Perspectives on the ICRC Study on Customary International Humanitarian Law*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, pp. 204–237.

– "Taking care to protect the environment against damage: A meaningless obligation?", *International Review of the Red Cross*, Vol. 92, No. 879, September 2010, pp. 675–691.

Jebens, M., "Protecting the environment: Mine clearance in Skallingen, Denmark", *The Journal of ERW and Mine Action*, Vol. 19, No. 1, 2015, pp. 37–42.

Krutzsch, W., "The Preamble", in W. Krutzsch, E. Myjer and R. Trapp (eds), *The Chemical Weapons Convention: A Commentary*, Oxford University Press, Oxford, 2014, pp. 50–57.

Le Billon, P., *Wars of Plunder: Conflicts, Profits and the Politics of Resources*, Hurst, London, 2012.

Letts, D., "Naval mines: Legal considerations in armed conflict and peacetime", *International Review of the Red Cross*, 2016, Vol. 98, No. 2, 2016, pp. 543–565.

Lundberg, M.A., "The plunder of natural resources during war: A war crime?", *Georgetown Journal of International & Comparative Law*, Vol. 39, No. 3, 2008, pp. 495–525.

Maresca, L., "A new protocol on explosive remnants of war: The history and negotiation of Protocol V to the 1980 Convention on Certain Conventional Weapons", *International Review of the Red Cross*, Vol. 86, No. 856, pp. 815–835.

Maresca, L., and Mitchell, E., "The human costs and legal consequences of nuclear weapons under international humanitarian law", *International Review of the Red Cross*, Vol. 97, No. 899, 2015, pp. 621–645.

McDonald, A., and Brollowski, H., "Requisitions", in R. Wolfrum (ed.), *Max Planck Encyclopedia of Public International Law*, Oxford University Press, Oxford, April 2011: <https://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e393?rskey=OMJtdx&result=1&prd=MPIL>.

McLeod, C., Valentine, P., and Wild, R. (eds), *Sacred Natural Sites: Guidelines for Protected Area Managers*, IUCN, Gland (Switzerland), 2008.

Mikos-Skuza, E., "Dissemination of the Conventions, including in time of armed conflict", in A. Clapham, P. Gaeta and M. Sassòli (eds), *The 1949 Geneva Conventions: A Commentary*, Oxford University Press, Oxford, 2014, pp. 597–614.

Millet, P., "Antianimal biological weapons programs", in M. Wheelis, L. Rózsa and M. Dando (eds), *Deadly Cultures: Biological Weapons Since 1945*, Harvard University Press, Cambridge (MA), 2006, pp. 224–235.

Mundy, M., *The Strategies of the Coalition in the Yemen War: Aerial Bombardment and Food War*, World Peace Foundation, October 2018: <https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/Strategies%20of%20Coalition%20in%20Yemen%20War.pdf>.

Neuman, N., "A precautionary tale: The theory and practice of precautions in attack", *Israel Yearbook on Human Rights*, Vol. 48, 2018, pp. 19–41.

– "Challenges in the interpretation and application of the principle of distinction during ground operations in urban areas", *Vanderbilt Journal of Transnational Law*, Vol. 51, 2018, pp. 807–825.

Nimmo, L., "International Women's Day 2020: Women, war and water in Yemen" (blog), Conflict and Environment Observatory, 6 March 2020: <https://ceobs.org/international-womens-day-2020-women-war-and-water-in-yemen/>.

Oeter, S., "Methods and means of combat", in D. Fleck (ed.), *The Handbook of Humanitarian Law in Armed Conflicts*, 3rd ed., Oxford University Press, Oxford, 2013, pp. 115–230.

O'Keefe, R., *The Protection of Cultural Property in Armed Conflict*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006.

Olson, K.R., and Morton, L.W., "Long-Term Fate of Agent Orange and Dioxin TCDD Contaminated Soils and Sediments in Vietnam Hotspots", *Open Journal of Soil Science*, Vol. 9, No. 1, 2019, pp. 1–34.

Omar, S.A.S., Bhat, N.R., and Asem, A., "Critical assessment of the environmental consequences of the invasion of Kuwait, the Gulf War, and the aftermath", in T.A. Kassim and D. Barcelo (eds), *Environmental Consequences of War and Aftermath*, Springer-Verlag, Berlin, 2009, pp. 142–170.

Parks, W.H., "Le protocole sur les armes incendiaires", *Revue internationale de la Croix-Rouge*, Vol. 72, No. 786, November–December 1990, pp. 584–604.

Payne, C.R., "Protection of the natural environment", in B. Saul and D. Akande (eds), *The Oxford Guide to International Humanitarian Law*, Oxford University Press, Oxford, 2020, pp. 205–234.

Pictet, J.S. (ed.), *The Geneva Conventions of 12 August 1949: Commentary*, Vol. I: *Geneva Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armed Forces in the Field*, ICRC, Geneva, 1952.

– *The Geneva Conventions of 12 August 1949: Commentary*, Vol. IV: *Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War*, ICRC, Geneva, 1958.

Quéguiner, J.F., "Precautions under the law governing the conduct of hostilities", *International Review of the Red Cross*, Vol. 88, No. 864, December 2006, pp. 793–821.

Radics, O., and Bruch, C., "The law of pillage, conflict resources, and *jus post bellum*", in C. Stahn, J. Iverson and J.S. Easterday (eds), *Environmental Protection and Transitions from Conflict to Peace: Clarifying Norms, Principles, and Practices*, Oxford University Press, Oxford, 2017, pp. 143–168.

Roberts, A., "Environmental destruction in the 1991 Gulf War", *International Review of the Red Cross*, Vol. 32, No. 291, December 1992, pp. 538–553.

Roberts, A., and Guelff, R. (eds), *Documents on the Laws of War*, 3rd ed., Oxford University Press, Oxford, 2000.

Robinson, I., and Nohle, E., "Proportionality and precautions in attack: The reverberating effects of using explosive weapons in populated areas", *International Review of the Red Cross*, Vol. 98, No. 1, April 2016, pp. 107–145.

Robson, V., "The common approach to Article 1: The scope of each State's obligation to ensure respect for the Geneva Conventions", *Journal of Conflict & Security Law*, Vol. 25, No. 1, 2020, pp. 101–115.

Sandoz, Y., Swinarski, C., and Zimmermann, B. (eds), *Commentary on the Additional Protocols of 8 June 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949*, ICRC, Geneva/Martinus Nijhoff, Leiden, 1987.

Sands, P., *Principles of International Environmental Law*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994.

Sands P., et al., *Principles of International Environmental Law*, 4th edition, Cambridge University Press, Cambridge, 2018.

Santerre, E.K.D., "From confiscation to contingency contracting: Property acquisition on or near the battle-field", *Military Law Review*, Vol. 124, 1989, pp. 111–161.

Sassòli M., and Cameron, L., "The protection of civilian objects: Current state of the law and issues *de lege ferenda*", in N. Ronzitti and G. Venturini (eds), *The Law of Air Warfare: Contemporary Issues*, Eleven International, The Hague, 2006, pp. 35–74.

Schmitt, M.N., "Green war: An assessment of the environmental law of international armed conflict", *Yale Journal of International Law*, Vol. 22, 1997, pp. 1–109.

– "Precision attack and international humanitarian law", *International Review of the Red Cross*, Vol. 87, No. 859, September 2005, pp. 445–466.

– "War, technology and the law of armed conflict", in A.M. Helm (ed.), *The Law of War in the 21st Century: Weaponry and the Use of Force*, International Law Studies, Vol. 82, 2006, pp. 137–182.

– "Air warfare", in A. Clapham and P. Gaeta (eds), *The Oxford Handbook of International Law in Armed Conflict*, Oxford University Press, Oxford, 2014, pp. 118–144.

Schmitt, M.N., Garraway, C.H.B., and Dinstein, Y. (eds), *The Manual on the Law of Non-International Armed Conflict, with Commentary*, IHL, San Remo, 2006.

Schmitt M.N., and Merriam J.J., "The tyranny of context: Israeli targeting practices in legal perspective", *University of Pennsylvania Journal of International Law*, Vol. 37, No. 1, 2015, pp. 53–139.

Schmitt M.N., and Vihul L. (eds), *Tallinn Manual 2.0 on the International Law Applicable to Cyber Operations*, 2nd ed., Cambridge University Press, Cambridge, 2017.

Shambaugh, J., Oglethorpe, J., and Ham, R., *The Trampled Grass: Mitigating the Impacts of Armed Conflict on the Environment*, Biodiversity Support Program, Washington, D.C., 2001.

Shelton, D., *Human rights and the environment: Jurisprudence of human rights bodies*, Background Paper No. 2, Joint UNEP–OHCHR Expert Seminar on Human Rights and the Environment, Geneva, 14–16 January 2002.

– "Human rights and the environment: Substantive rights", in M. Fitzmaurice, D.M. Ong and P. Merkouris (eds), *Research Handbook on International Environmental Law*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham, 2010, pp. 265–283.

Somer, J., "Non-state armed groups continue to cause environmental damage in conflicts, yet states are reluctant to meaningfully address their conduct for fear of granting them legitimacy" (blog), Conflict and Environment Observatory, 4 December 2015: <https://ceobs.org/environmental-protection-and-non-state-armed-groups-setting-a-place-at-the-table-for-the-elephant-in-the-room/>.

Steinhamm, A.A., "Pillage", in R. Bernhardt (ed.), *Encyclopedia of Public International Law*, Vol. III, North Holland, Amsterdam, 1997, p. 1029.

Stellman, J.M., and Stellman, S.D., "Agent Orange during the Vietnam War: The lingering issue of its civilian and military health impact", *American Journal of Public Health*, Vol. 108, No. 6, June 2018, pp. 726–728.

Stewart, J.G., *Corporate War Crimes: Prosecuting Pillage of Natural Resources*, Open Society Foundations, New York, 2011:

<https://www.justiceinitiative.org/publications/corporate-war-crimes-prosecuting-pillage-natural-resources>.

Tignino, M., "Water during and after armed conflicts: What protection in international law?", *International Water Law*, Vol. 1, No. 4, 2016, pp. 1–111.

Toman, J., *The Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict*, Dartmouth Publishing Company, Brookfield (Vermont), 1996.

Triffterer, O., and Ambos, K. (eds), *The Rome Statute of the International Criminal Court: A Commentary*, 3rd ed., Hart, Oxford, 2016.

Tuyet, L.T.N., and Johansson, A., “Impact of chemical warfare with Agent Orange on women’s reproductive lives in Vietnam: A pilot study”, *Reproductive Health Matters*, Vol. 9, No. 18, November 2001, pp. 156–164.

von Glahn, G., *The Occupation of Enemy Territory: A Commentary on the Law and Practice of Belligerent Occupation*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1967.

Vöneky, S., “Peacetime environmental law as a basis of state responsibility for environmental damage caused by war”, in J.E. Austin and C.E. Bruch (eds), *The Environmental Consequences of War: Legal, Economic, and Scientific Perspectives*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, pp. 190–225.

Westing, A.H., *Ecological Consequences of the Second Indochina War*, Stockholm International Peace Research Institute, Almqvist & Wikseel, Stockholm, 1976.

– (ed.), “Herbicides in war: Past and present”, in A.H. Westing (ed.), *Herbicides in War: The Long-Term Ecological and Human Consequences*, Stockholm International Peace Research Institute, 1984, pp. 3–24.

– *Explosive Remnants of War: Mitigating the Environmental Effects*, Taylor and Francis, London, 1985.

Wheelis, M., Rózsa, L., and Dando, M. (eds), *Deadly Cultures: Biological Weapons since 1945*, Harvard University Press, Cambridge (MA), 2006.

Whitby, S.M., “Anticrop Biological Weapons Programs”, in M. Wheelis, L. Rózsa and M. Dando (eds), *Deadly Cultures: Biological Weapons Since 1945*, Harvard University Press, Cambridge (MA), 2006, pp. 213–223.

York, C., “International law and the collateral effects of war on the environment: The Persian Gulf”, *South African Journal on Human Rights*, Vol. 7, 1991, pp. 269–290.

Zwanenburg, M., “The challenges of applying the principles of distinction, proportionality and precautions in contemporary military operations from a State perspective”, in ICRC/College of Europe, *The Additional Protocols at 40: Achievements and Challenges*, Collegium No. 48, Autumn 2018, pp. 151–162.

Zwijnenburg, W., and Postma, F., *Living under a Black Sky: Conflict Pollution and Environmental Health Concerns in Iraq*, PAX, Utrecht, November 2017: <https://ceobs.org/pax-2017-living-under-a-black-sky-conflict-pollution-and-environmental-health-concerns-in-iraq/>.

Zwijnenburg, W., et al., “Solving the jigsaw of conflict-related environmental damage: Utilizing open-source analysis to improve research into environmental health risks”, *Journal of Public Health*, Vol. 42, No. 3, November 2019, pp. 352–360: <https://doi.org/10.1093/pubmed/fdz107>.

ПУБЛІКАЦІЇ ОРГАНІЗАЦІЙ

Chatham House, *International Law Applicable to Naval Mines*, International Security Department Workshop Summary, London, October 2014:

www.chathamhouse.org/sites/default/files/field/field_document/20140226NavalMines.pdf.

Council of Europe, Parliamentary Assembly, *Environmental impact of the war in Yugoslavia on south-east Europe*, Report of the Committee on the Environment, Regional Planning and Local Authorities, Doc. 8925, 10 January 2001: <http://www.assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=9143&lang=EN>.

European Union Military Committee, *European Union Military Concept on Environmental Protection and Energy Efficiency for EU-led military operations*, EEAS 01574/12, 14 September 2012.

Geneva International Centre for Humanitarian Demining (GICHD), “Do no harm” and mine action: *Protecting the environment while removing the remnants of conflict*, GICHD, Geneva, 2014: <https://www.gichd.org/en/resources/publications/detail/publication/do-no-harm-and-mine-action-protecting-the-environment-while-removing-the-remnants-of-conflict/>.

Human Rights Council, *Adverse effects of the illicit movement and dumping of toxic and dangerous products and wastes on the enjoyment of human rights: Report of the Special Rapporteur, Okechukwu Ibeanu*, UN Doc. A/HRC/5/5, 5 May 2007.

- *Report of the Special Rapporteur on the implications for human rights of the environmentally sound management and disposal of hazardous substances and wastes*, UN Doc. A/HRC/33/41, 2 August 2016.
- *Report of the Special Rapporteur on the implications for human rights of the environmentally sound management and disposal of hazardous substances and wastes*, UN Doc. A/HRC/36/41, 20 July 2017.
- *Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment*, UN Doc. A/HRC/37/59, 24 January 2018.
- *Report of the Independent Expert on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment*, John H. Knox, UN Doc. A/HRC/22/43, 24 December 2012.

International Committee of the Red Cross, *Protection of the environment in time of armed conflict*, Report submitted to the 48th session of the UN General Assembly, reproduced in UN General Assembly, *Report of the UN Secretary-General on the protection of the environment in times of armed conflict*, UN Doc. A/48/269, 29 July 1993.

- *Guidelines for Military Manuals and Instructions on the Protection of the Environment in Times of Armed Conflict*, 1994, annexed to UN General Assembly, *United Nations Decade of International Law: Report of the Secretary-General*, UN Doc. A/49/323, 19 August 1994.
- Advisory Service on International Humanitarian Law, *Implementing International Humanitarian Law: From Law to Action*, Legal factsheet, ICRC, Geneva, 2002: <https://www.icrc.org/en/document/implementing-international-humanitarian-law-law-action>.
- Advisory Service on International Humanitarian Law, *1976 Convention on the Prohibition of Military or Any Hostile Use of Environmental Modification Techniques*, Legal factsheet, ICRC, Geneva, 31 January 2003: <https://www.icrc.org/en/document/1976-convention-prohibition-military-or-any-hostile-use-environmental-modification>.
- *The Roots of Behaviour in War: Understanding and Preventing IHL Violations*, ICRC, Geneva, 2004.
- *A Guide to the Legal Review of New Weapons, Means and Methods of Warfare: Measures to Implement Article 36 of Additional Protocol I of 1977*, ICRC, Geneva, January 2006.
- *Cluster munitions: What are they and what is the problem?*, Factsheet, Geneva, 2010.
- “A collection of codes of conduct issued by armed groups”, *International Review of the Red Cross*, Vol. 93, No. 882, June 2011, pp. 483–501.
- *Strengthening Legal Protection for Victims of Armed Conflicts*, Report submitted to the 31st International Conference of the Red Cross and Red Crescent, ICRC, Geneva, October 2011.
- *Handbook on International Rules Governing Military Operations*, ICRC, Geneva, 2013.
- *Nuclear Weapons and International Humanitarian Law*, Information Note No. 4, ICRC, Geneva, 2013: <https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/2013/4132-4-nuclear-weapons-ihl-2013.pdf>.
- *Commentary on the First Geneva Convention: Convention (I) for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armed Forces in the Field*, ICRC, Geneva/Cambridge University Press, Cambridge, 2016.
- *Commentary on the Second Geneva Convention: Convention (II) for the Amelioration of the Condition of the Wounded, Sick and Shipwrecked Members of Armed Forces at Sea*, ICRC, Geneva/Cambridge University Press, Cambridge, 2017.
- *Advisory Service on International Humanitarian Law, 2017 Treaty on the Prohibition of Nuclear Weapons*, Factsheet, ICRC, Geneva, 2018.
- *The Roots of Restraint in War*, ICRC, Geneva, 2018.
- *Views and recommendations on improvised explosive devices falling within the scope of the Anti-Personnel Mine*

Ban Convention, Working paper submitted by the ICRC to the Fourth Review Conference of the States Parties to the Anti-Personnel Mine Ban Convention, Oslo, 25–29 November 2019.

- *International Humanitarian Law and the Challenges of Contemporary Armed Conflicts: Recommitting to Protection in Armed Conflict on the 70th Anniversary of the Geneva Conventions*, ICRC, Geneva, 2019.
- *Commentary on the Third Geneva Convention: Convention (III) relative to the Treatment of Prisoners of War*, ICRC, Geneva/Cambridge University Press, Cambridge, 2020.
- *When Rain Turns to Dust: Understanding and Responding to the Combined Impact of Armed Conflicts and the Climate and Environment Crisis on People's Lives*, ICRC, Geneva, 2020.

International Criminal Court, Office of the Prosecutor, *Policy paper on case selection and prioritisation*, ICC, 15 September 2016.

International Law and Policy Institute, *Protection of the Natural Environment in Armed Conflict: An Empirical Study*, ILPI, Oslo, 2014.

International Law Association Study Group, “*The Conduct of Hostilities and International Humanitarian Law: Challenges of the 21st Century*”, *International Law Studies*, Vol. 93, No. 322, 2017.

International Law Commission, *Yearbook of the International Law Commission 2001*, Vol. II, Part Two, UN, New York/Geneva, 2007.

- Draft Articles on the Effects of Armed Conflicts on Treaties (2011), reproduced in UN General Assembly, *Report of the International Law Commission: Sixty-third session (26 April–3 June and 4 July–12 August 2011)*, UN Doc. A/66/10, 2011.
- *Second report on identification of customary international law by Michael Wood, Special Rapporteur*, UN Doc. A/CN.4/672, 22 May 2014.
- *Preliminary report on the protection of the environment in relation to armed conflicts submitted by Marie G. Jacobsson, Special Rapporteur*, UN Doc. A/CN.4/674, 30 May 2014.
- *Second report on the protection of the environment in relation to armed conflicts submitted by Marie G. Jacobsson, Special Rapporteur*, UN Doc. A/CN.4/685, 28 May 2015.
- *Third report on the protection of the environment in relation to armed conflicts submitted by Marie G. Jacobsson, Special Rapporteur*, UN Doc. A/CN.4/700, 3 June 2016.
- *Fifth report on identification of customary international law by Michael Wood, Special Rapporteur*, UN Doc. A/CN.4/717, 14 March 2018.
- *First report on protection of the environment in relation to armed conflicts by Marja Lehto, Special Rapporteur*, UN Doc. A/CN.4/720, 30 April 2018.
- *Second report on protection of the environment in relation to armed conflicts by Marja Lehto, Special Rapporteur*, UN Doc. A/CN.4/728, 27 March 2019.
- Draft Principles on the Protection of the Environment in Relation to Armed Conflict (2019), reproduced in UN General Assembly, *Report of the International Law Commission: Seventy-first session (29 April–7 June and 8 July–9 August 2019)*, UN Doc. A/74/10, UN, New York, 2019, Chap. VI. Protection of the environment in relation to armed conflicts, pp. 209–296.

Multinational Capability Development Campaign, *Understand to Prevent: Practical guidance on the military contribution to the prevention of violent conflict*, MCDC, April 2017: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/618886/dar_mcdc_u2p_handbook.pdf.

North Atlantic Treaty Organization, “Environment – NATO’s stake”, 9 December 2014: http://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_91048.htm.

- NATO Glossary of Terms and Definitions, AAP-06, NATO Standardization Office, 2019.
- STANAG 7141, *Joint NATO Doctrine for Environmental Protection during NATO-Led Military Activities*, AJEPP-4, Edition B Version 1, NATO Standardization Office, March 2018: <https://nso.nato.int/nso/zPublic/ap/PROM/AJEPP-4%20EDB%20V1%20E.pdf>.
- STANAG 2582, *Environmental Protection Best Practices and Standards for Military Camps in NATO Operations*, AJEPP-2, Edition A Version 2, NATO Standardization Office, November 2018.

Program on Humanitarian Policy and Conflict Research at Harvard University (HPCR), *Manual on International Law Applicable to Air and Missile Warfare*, Cambridge University Press, Cambridge, 2013: <https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/8B2E79FC145BFB3D492576E00021ED34-HPCR-may2009.pdf>.

United Nations, *Report of the Secretary-General on Chemical and Bacteriological (Biological) Weapons and the Effects of their Possible Use*, UN Doc. A/7575/Rev.1 and S/9292/Rev.1, United Nations, New York, 1969.

- *Report of the United Nations Conference on the Human Environment*, Stockholm, 5–16 June 1972, UN Doc. A/CONF.48/14/Rev.1, UN, New York, 1973.

United Nations Environment Programme, *Post-Conflict Environmental Assessment – Albania*, UNEP, Nairobi, 2000.

- Division of Early Warning and Assessment, *The Mesopotamian Marshlands: Demise of an Ecosystem*, UNEP/DEWA/TR.01-3, UNEP, Nairobi, 2001.
- Post-Conflict Branch, *Ground Contamination Assessment Report: Military Waste Storage Site, Astana, Afghanistan*, UNEP, Nairobi, 2006.
- *Environmental Considerations of Human Displacement in Liberia: A Guide for Decision-Makers and Practitioners*, UNEP, Nairobi, 2006.
- *UNEP in Iraq: Post-Conflict Assessment, Clean-up and Reconstruction*, UNEP, Nairobi, 2007: https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/17462/UNEP_Iraq.pdf?sequence=1&isAllowed=1.
- *Environmental Assessment of the Gaza Strip following the escalation of hostilities in December 2008–January 2009*, UNEP, Nairobi, 2009.
- *From Conflict to Peacebuilding: The Role of Natural Resources and the Environment*, UNEP, Nairobi, 2009.
- *Protecting the Environment during Armed Conflict: An Inventory and Analysis of International Law*, UNEP, Nairobi, 2009.
- *The Democratic Republic of the Congo: Post-Conflict Environmental Assessment: Synthesis for Policy Makers*, UNEP, Nairobi, 2011.
- *Rwanda: From Post-Conflict to Environmentally Sustainable Development*, UNEP, Nairobi, 2011.
- *Technical Note – Environmental Issues in Areas Retaken from ISIL: Mosul, Iraq*, UNEP, Nairobi, 2017: http://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/22434/environmental_issues_Isil_Iraq.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
- *Environmental Rule of Law: First Global Report*, UNEP, Nairobi, 2019.

United Nations Environment Programme/United Nations Centre for Human Settlements, *The Kosovo Conflict: Consequences for the Environment & Human Settlements*, UNEP/UNCHS, Nairobi, 1999.

United Nations General Assembly, *Report of the Secretary-General on napalm and other incendiary weapons and all aspects of their possible use*, UN Doc. A/8803, 9 October 1972.

- *Report of the Conference of the Committee on Disarmament*, Vol. I: *General Assembly Official Records: Thirty-first session*, Supplement No. 27 (A/31/27), 1976.

- *Problems of remnants of war: Report of the Secretary-General*, UN Doc. A/38/383, 19 October 1983.
- *Protection of the environment in times of armed conflict: Report of the Secretary-General*, UN Doc. A/47/328, 31 July 1992.
- *Report of the United Nations Conference on Environment and Development*, Rio de Janeiro, 3–14 June 1992, Annex I: Rio Declaration on Environment and Development, UN Doc. A/CONF.151/26 (Vol. I), 12 August 1992.
- *Protection of the Environment in times of armed conflict: Report of the Secretary-General*, UN Doc. A/48/269, 29 July 1993.
- *Interim report on the situation of human rights in Iraq prepared by Mr Max van der Stoep, Special Rapporteur*, UN Doc. A/48/600, 18 November 1993.
- *Report of the International Law Commission: Seventieth session (30 April–1 June and 2 July–10 August 2018)*, UN Doc. A/73/10, 2018.
- *Report of the International Law Commission: Seventy-first session (29 April–7 June and 8 July–9 August 2019)*, UN Doc. A/74/10, 6 June 2019.

United Nations Mine Action Service (UNMAS), *Safety & occupational health – Protection of the environment*, IMAS 10.70, UNMAS, New York, 1 September 2007.

United Nations Security Council, *Protection of civilians in armed conflict: Report of the Secretary-General*, UN Doc. S/2020/366, 6 May 2020.

United Nations War Crimes Commission, *History of the United Nations War Crimes Commission and the Development of the Laws of War*, His Majesty's Stationery Office, London, 1948.

United States Department of Defense, "Final Report to Congress on the Conduct of the Persian Gulf War, Appendix O on the Role of the Law of War", *International Legal Materials*, Vol. 31, 10 April 1992, pp. 612–644.

- "Department of State Memorandum of Law on Israel's Right to Develop New Oil Fields in Sinai and the Gulf of Suez", *International Legal Materials*, Vol. 16, No. 3, May 1977.

United States Department of Defense, Finnish Ministry of Defence and Swedish Armed Forces, *Environmental Guidebook for Military Operations*, March 2008: https://ceobs.org/wp-content/uploads/2018/03/Guidebook_final_printing_version.pdf.

World Health Organization, *Health Aspects of the Use of Chemical and Biological Weapons*, WHO, Geneva, 1970.

ВІЙСЬКОВІ СТАТУТИ

Australia, *The Manual of the Law of Armed Conflict*, Australian Defence Doctrine Publication 06.4, Defence Publishing Service, Canberra, 11 May 2006.

Belgium, *Cours pour conseillers en droit des conflits armés : Les lieux et biens protégés*, Département de la Défense, Ecole Royale Militaire, CDCA_DCA-07, May 2009.

Burundi, *Règlement n° 98 sur le droit international humanitaire*, Ministère de la Défense Nationale et des Anciens Combattants, Projet "Moralisation" (BDI/B-05), August 2007.

Canada, *The Law of Armed Conflict at the Operational and Tactical Levels*, B-GJ-005-104/FP-021, Office of the Judge Advocate General, Ottawa, 13 August 2001.

Chad, *Droit international humanitaire : Manuel de l'instructeur en vigueur dans les forces armées et de sécurité*, Ministère de la Défense, Présidence de la République, Etat-major des Armées, 2006.

China, *Regulations of the People's Liberation Army of China on the Protection of Environment*, 2004: http://www.mod.gov.cn/policy/2009-07/13/content_3098543.htm.

– *Regulations of the Chinese People's Liberation Army on Environmental Impact Assessment*, 2006: http://www.mod.gov.cn/policy/2009-07/13/content_3098811.htm.

Côte d'Ivoire, *Droit de la guerre : Manuel d'instruction*, Livre III, Tome 1: *Instruction de l'élève officier d'active de 1ère année*, *Manuel de l'élève*, Ministère de la Défense, Forces Armées Nationales, November 2007.

Czech Republic, *Field Regulations*, Ministry of Defence, Prague, 2nd ed., 1997.

Germany, *Humanitarian Law in Armed Conflicts – Manual*, DSK VV207320067, VR II 3, Federal Ministry of Defence, August 1992.

– *Law of Armed Conflict – Manual*, Joint Service Regulation (ZDv) 15/2, DSK AV230100262, Federal Ministry of Defence, Berlin, 1 May 2013.

Israel, *Rules of Warfare on the Battlefield*, 2nd ed., Military Advocate-General's Corps Command, IDF School of Military Law, 2006.

Italy, *Manuale di diritto umanitario, Introduzione e Volume I, Usi e convenzioni di Guerra*, SMD-G-014, Stato Maggiore della Difesa, I Reparto, Ufficio Addestramento e Regolamenti, Rome, 1991.

– *Manuale del Combattente*, SME 1000/A/2, Stato Maggiore Esercito/Reparto Impiego delle Forze, Ufficio Dottrina, Addestramento e Regolamenti, 1998.

Mexico, *Manual de Derecho Internacional Humanitario para el Ejército y la Fuerza Área Mexicanos*, Ministry of National Defence, June 2009.

Netherlands, *Toepassing Humanitair Oorlogsrecht*, Voorschrift No. 27-412/1, Koninklijke Landmacht, Ministerie van Defensie, 1993.

– *Humanitair Oorlogsrecht: Handleiding*, Voorschrift No. 27-412, Koninklijke Landmacht, Militair Juridische Dienst, 2005.

New Zealand, *Manual of Armed Forces Law*, Vol. 4: *Law of Armed Conflict*, DM 69, 2nd ed., New Zealand Defence Force, August 2017.

Republic of Korea, *Operational Law Manual*, 1996.

Russian Federation, *Application of IHL Rules: Regulations for the Armed Forces of the Russian Federation*, Ministry of Defence, Moscow, 8 August 2001.

Switzerland, *Bases légales du comportement à l'engagement (R-BCE)*, Règlement 51.007/IV, Swiss Army, issued based on Article 10 of the Ordinance on the Organization of the Federal Department for Defence, Civil Protection and Sports of 7 March 2003, entry into force 2005.

– *ABC of International Humanitarian Law*, Federal Department of Foreign Affairs, Bern, 2009.

United Kingdom, *The Joint Service Manual of the Law of Armed Conflict*, Joint Service Publication 383, Joint Doctrine & Concepts Centre, Swindon (UK), 2004.

United States, *Air Force Pamphlet 110-31, International Law – The Conduct of Armed Conflict and Air Operations*, US Department of the Air Force, 1976.

– *Operational Law Handbook*, JA 422, International and Operational Law Department, United States Army, Virginia, 1997.

– *The Commander's Handbook on the Law of Naval Operations*, NWP 1-14M/MCWP 5-12.1/COMDTPUB P5800.7, Department of the Navy, Office of the Chief of Naval Operations and Headquarters, US Marine Corps, and Department of Homeland Security, US Coast Guard, July 2007.

-
- *Operational Law Handbook*, International and Operational Law Department, United States Army, Virginia, 2015: www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/pdf/operational-law-handbook_2015.pdf.
 - *Law of War Manual*, US Department of Defense, Washington D.C., June 2015 (updated December 2016).

ДОДАТОК: СПИСОК РЕЦЕНЗЕНТІВ

У 2019 році МКЧХ представив проєкт Керівних принципів низці рецензентів, обраних за їх досвід у тематиці та за географічним представництвом. Метою рецензування було покращення якості та практичної корисності, а не отримання схвалення Керівних принципів, які публікуються виключно під керівництвом МКЧХ. Рецензенти надавали коментарі у своїй особистій якості. Для процесу підготовки проєкту важливо було мати зворотній зв'язок.

Список рецензентів:

Австралія

Проф. Стюарт Кей (Stuart Kaye), директор Австралійського національного центру океанічних ресурсів і безпеки, Університет Вуллонгонга

Індія

Д-р Бхарат Г. Десаї (Bharat H. Desai), професор міжнародного права, завідувач кафедри міжнародного права навколишнього середовища і голова Центру міжнародно-правових досліджень, факультет міжнародних досліджень Університету ім. Джавахарлала Неру, Нью-Делі

Ірак

Д-р Ахмед Аубайс Алфатлаві (Ahmed Aubais Alfatlawi), професор міжнародного публічного права Юридичний коледж Університету Куфи

Ізраїль

Майор Гай Кейнан (Guy Keinan), Департамент міжнародного права воєнно-юридичної служби, Армії оборони Ізраїлю

Китай

Проф. Іфен Чен (Yifeng Chen), ад'юнкт-професор міжнародного права і помічник директора Інституту міжнародного права, юридичний факультет Пекінського університету

Німеччина

Проф. Міхаель Боте (Michael Bothe), почесний професор публічного права, Франкфуртський університет; колишній співголова Групи спеціалістів з питань навколишнього середовища та збройних конфліктів, Міжнародний союз охорони природи

Д-р Хайке Шпікер (Heike Spieker), заступник директора відділу міжнародних служб та національної надзвичайної допомоги, Німецького Товариства Червоного Хреста

Росія

Проф. Узеїр Маммадов (Uzeyir Mammadov), ад'юнкт-професор міжнародного права, Казанський федеральний університет

Проф. Наталія Соколова (Natalia Sokolova), доктор юридичних наук, ад'юнкт-професор, завідувач кафедри міжнародного права, академічний директор НДІ МДУ ім. Кутафіна

Сполучене Королівство

Проф. Карен Халм (Karen Hulme), керівник юридичного факультету, Університет Ессекса

США

Проф. Деніел Боданскі (Daniel Bodansky), регент-професор, юридичний коледж Сандри Дей О'Коннор, Університет штату Арізона; старший радник Центру кліматичних та енергетичних рішень; Член Консультативного комітету з міжнародного права Держдепартаменту США

Проф. Майкл Шмітт (Michael Schmitt), професор міжнародного права, Університет Редінга, Великобританія; грант ім. Френсіса Лібера для видатних вчених, Вест-Пойнт; грант ім. Чарльза Г. Стоктона для запрошеного видатного вченого, Військово-морський коледж США

Пан Чарльз Трамбулл (Charles Trumbull), юридичний радник, Департамент США

Франція/Швейцарія

Проф. Лоранс Буассон де Шазурн (Laurence Boisson de Chazournes), професор міжнародного права, Женевський університет; член Інституту міжнародного права

Шрі-Ланка/США

Д-р Сумуду Атапатту (Sumudu Atarattu), директор [з питань] дослідних центрів та міжнародних програм, юридичний факультет Університету Вісконсіна; юрист, Верховний суд Шрі-Ланки

Швеція

Її Високоповажність Марі Якобссон (Marie Jacobsson), головний юридичний радник з міжнародного права, Міністерство закордонних справ; колишній Спеціальний доповідач з питань захисту навколишнього середовища у зв'язку зі збройними конфліктами, Комісія з міжнародного права

Уганда

Полковник Годар Бусінге (Godard Busingye), заступник начальника юридичної служби Міністерства оборони та у справах ветеранів; ад'юнкт-професор, Кампальський міжнародний університет

Японія

Проф. Кьо Араї (Kyo Arai), професор міжнародного права, Університет Досієя, Кіото

Міжнародні та інші організації

Пан Гвідо Брукховен (Guido Broekhoven), керівник відділу політичних досліджень та розробок, Всесвітній фонд дикої природи (критичний аналіз Рекомендації 17)

Пан Карл Брух (Carl Bruch), директор міжнародних програм Інституту екологічного права; президент Асоціації екологічного миробудування

Пан Девід Дженсен (David Jensen), керівник Програми екологічного миробудування, Програма ООН з навколишнього середовища

Пані Аманда Крон (Amanda Kron), юридичний радник та координатор Проекту з кліматичних змін та безпеки, Сектор управління кризовими ситуаціями, Програма ООН з навколишнього середовища; член Комітету Асоціації міжнародного права з питань ролі міжнародного права в сталому управлінні природними ресурсами в цілях розвитку

Її Високоповажність Марія Лехто (Marja Lehto), Спеціальний доповідач з питань захисту навколишнього середовища у зв'язку зі збройними конфліктами, Комісія з міжнародного права; старший експерт з міжнародного публічного права, Міністерство закордонних справ Фінляндії
Д-р Мара Тінїно (Mara Tignino), провідний фахівець з правових питань, Платформа міжнародного водного права, Женевський водний центр; викладач, юридичний факультет та Інститут екологічних наук Женевського університету

Пан Вім Звейненбург (Wim Zwijnenburg), керівник Програми гуманітарного роззброєння, РАХ, Нідерланди

МІСІЯ

Міжнародний Комітет Червоного Хреста (МКЧХ) – неупереджена, нейтральна та незалежна організація, виключно гуманітарна місія якої полягає у захисті життя і гідності жертв збройних конфліктів та інших ситуацій насильства та наданні їм допомоги. МКЧХ також намагається запобігти стражданню шляхом поширення та зміцнення гуманітарного права та загальних гуманітарних принципів.

МКЧХ був створений у 1863 році і стоїть біля витоків Женевських конвенцій та Міжнародного Руху Червоного Хреста та Червоного Півмісяця. Він скеровує та координує міжнародну діяльність Руху у збройних конфліктах та інших ситуаціях насильства.

 [facebook.com/icrc](https://www.facebook.com/icrc)

 twitter.com/icrc

 [instagram.com/icrc](https://www.instagram.com/icrc)

Міжнародний Комітет Червоного Хреста

19, avenue de la Paix
1202 Женева, Швейцарія
Т +41 22 734 60 01
shop.icrc.org
© ICRC, February 2023

Українська версія підготовлена

Делегацією МКЧХ в Україні

Україна, м. Київ
вул. Велика Васильківська, 6-0
Т +38 (044) 392 32 10
E-mail: kyi_kyiv@icrc.org
© МКЧХ, лютий 2023 р.

